

Szirmai Viktória az MTA Doktora, Széchenyi-díjas szociológus, egyetemi tanár. A város- illetve regionális szociológia, környezetszociológia, társadalmi konfliktusok, társadalmi versenyképesség, társadalmi egyenlőtlenségek, klímaváltozás, társadalmi jólét kutatója. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézet kutató-professzora, a Kodolányi János Egyetem tan-székvezető egyetemi tanára.

Szirmai Viktória új monográfiájának célja a mai európai, közte a magyar nagyvárosi társadalmak területi társadalmi szerkezetét érintő radikális átalakulások bemutatása: a történeti és a mai, globális urbanizációs hatások metszeteiben újraszerveződő nagyvárosok elemzése, illetve az ellentmondásos társadalmi viszonyaik feltárása, az európai nagyvárosok közötti közeledési trendek, de a meglévő különbségek megvilágítása is. A különböző fejezetekből kiderülnek a társadalmi strukturális meghatározottságokkal és az urbanizációs sajátosságokkal is összefüggő nagyvárosi társadalmi egyenlőtlenségek, meghatározott társadalmi csoportok befogadása, mások kirekesztése, a történetileg inkább duális, kevert társadalmi összetételű nagyvárosi terek mai újraszerveződése. Lényegesen az összehasonlító elemzések: a nyugat-európai és a kelet-közép-európai fővárosok, közte kiemelten a magyar főváros történeti és mai társadalmi szerkezeti sajátosságainak a feltárása, a szocialista urbanizáció mai hatásainak a tesztelése, és a globalizált urbanizáció következményeinek a kiderítése.

3500 Ft

Corvina Kiadó
www.corvinaikiado.hu
MTA Társadalomtudományi
Kutatóközpont

Szirmai Viktória

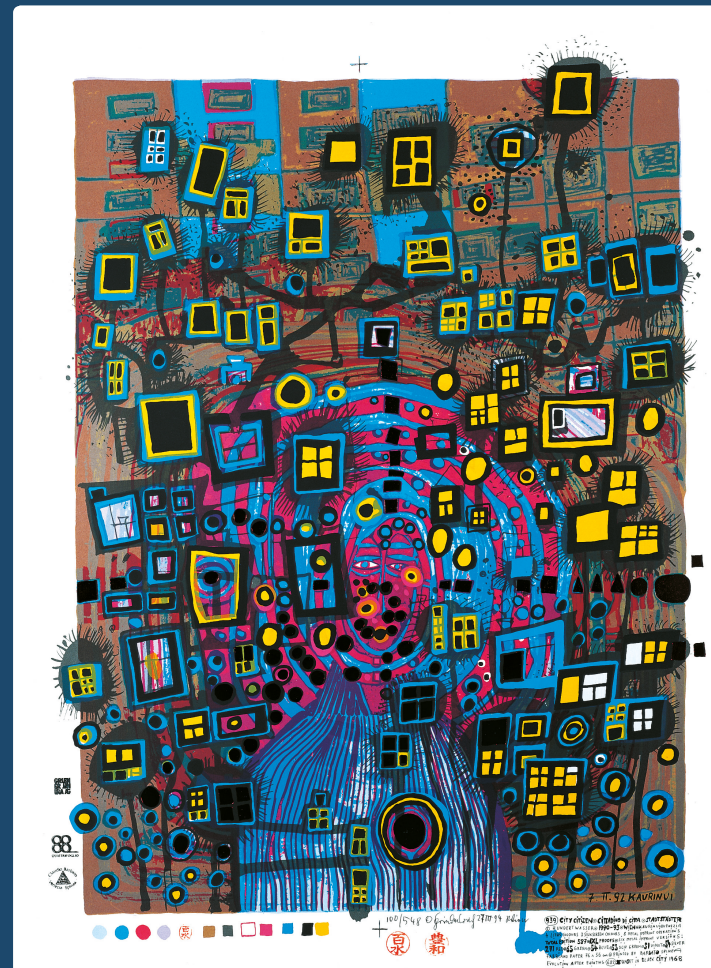
Városok és városlakók

[A befogadó és a kirekesztő városok]

Szirmai Viktória

Városok és városlakók

[A befogadó és a kirekesztő városok]

Corvina | MTA TK

Borítókép:
Hundertwasser (939) CITY CITIZEN, 1993
© 2019 NAMIDA AG, Glarus/Switzerland

Örömmel olvastam az elsők között Szirmai Viktória monográfiáját, ami a hazai város-szociológia kutatásban eligazító értékű műnek tekinthető. A szerző a tudatosan alakított kutatói életpályája eredményeit összegezte, azokat kiválóan illesztette a haladó nemzetközi elemzési irányokhoz. Mindezt rá tudta fűzni a nyugat-európai illetve a kelet-közép-európai térség nagyvárosai társadalmainak áttekintésére, nem beszélve a hazai sajátosságok szakszerű és alapos, egyben eligazító jellegű értékeléséről. Ez a munka megítélésem szerint a jövőben fontos kézikönyvvé – tananyaggá – válik a (törékeny) hazai – s talán következőkben egy angol megjelenéssel, a nemzetközi – városszociológiai irodalomban és persze a kutatásban.

Rechnitzer János
egyetemi tanár

Városok és városlakók

Szirmai Viktória

Városok és városlakók

[A befogadó és a kirekesztő városok]

Corvina Kiadó

Magyar Tudományos Akadémia
Társadalomtudományi Kutatóközpont

Lektorálta: Rechnitzer János

A kötetet Csöllei Balázs tervezte

Jelen kiadvány a jogtulajdonos írásos engedélye nélkül sem részben, sem egészben nem másolható, sem elektronikusan, sem mechanikus eljárással, ideértve a fénymásolást, számítógépes rögzítést vagy adatbankban való felhasználást is.

A könyv a Pallas Athéné Domus Sapientiae Alapítvány és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával valósult meg.

PADS | PALLAS ATHÉNÉ
DOMUS SAPIENTIAE
ALAPÍTVÁNY

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Kiadja a Corvina Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének tagja

1086 Budapest, Dankó u. 4–8.
e-mail: corvina@lira.hu
www.corvinakiado.hu

Felelős kiadó: Kúnos László, a Corvina igazgatója
Szerkesztette: Hidalmási Anna
Műszaki vezető: Kurucz Dóra

ISBN 978 963 13 6578 8

Nyomtatta és kötötte: az Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza vezérigazgató

Enyedi György emlékére

Tartalom

Prológus	II
Befogadás és kirekesztés	13
Bevezetés	23
A város évszázada	25
I. A modern urbanizáció	43
A modern urbanizáció társadalmi jelenségei.....	45
II. A globális város	61
1. A globalizáció értelmezése	63
2. A globális város sajátosságai	73
3. A globális városfelfogás kritikái	76
4. A globális nagyvárosi társadalmak	81
III. Az európai város	91
1. A nyugat-európai városfejlődés történeti és mai sajátosságai	93
2. A kelet-közép-európai városfejlődés történeti és mai sajátosságai	98
2.1. A történeti eltérések	98
2.2. A városfejlődés 1950 és 1990 közötti eltérései	99
2.3. Városfejlődés 1990 után: a társadalmi rendszer- váltások következtében létrejött hasonlóságok	104
3. A nyugat- és kelet-közép-európai városfejlődés újabb különbségei	108
IV. A fejlődés centrumai: a nyugat-európai fővárosok	115
1. A nyugat-európai fővárosok dzsentrifikációja	117
2. A nyugat-európai fővárosok	119
2.1. A párizsi metropolisztérség	119
2.2. A berlini metropolisztérség	124
2.3. A bécsi metropolisztérség	128
2.4. Brüsszel – fővárosrégió	130

V. A feltörekvők: a kelet-közép-európai fővárosok	135
1. A kelet-közép-európai fővárosok helyzeti előnyei	137
2. A kelet-közép-európai fővárosok	139
2.1. A pozsonyi metropolisztérség	139
2.2. A prágai metropolisztérség	143
2.3. A varsói metropolisztérség	147
2.4. A budapesti nagyvárostérség	152
VI. A budapesti várostérség térbeli társadalmi szerkezete	163
1. A polgári városi társadalmi szerkezet kialakulása	165
1.1. A történeti háttér	165
1.2. Az államszocialista korszak városi társadalma	175
1.3. A rendszerváltás városi társadalma	182
2. A modern főváros térbeli társadalmi szerkezete	186
2.1. Az államszocialista időszak: a centrum-periféria modell átalakulása	189
2.2. A rendszerváltás kezdete: átalakuló térbeli társadalmi szerkezet	190
2.3. A városrehabilitációs programok: út a dzsentifikáció felé	193
3. A 2000-es évek legújabb trendjei	197
3.1. A 2005-ös társadalmi szerkezet	197
3.2. A 2010-es társadalmi szerkezet	201
3.3. A 2014-es szerkezet jellemzői	203
VII. A fővárosi térségek társadalma: összegző trendek	207
1. A nyugat-európai és a kelet-közép-európai fővárosi térségek közötti közeledés fő jellemzői	209
2. A nyugat- és a kelet-közép-európai fővárosi térségek közötti különbségek sajátosságai	212
3. A nyugat- és a kelet-közép-európai fővárosi térségek belső különbségei	218
VIII. Európai új városok - szocialista új városok	221
1. Az európai új városok	223
2. A magyar új városok társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségei	228
3. Az új városok térbeli társadalmi szerkezete	233
4. Az európai várostrendek felé	241

IX. A belvárostól a város széléig	245
1. A történelmi belvárosok	247
1.1. A nyugat-európai belvárosok átalakulása	248
1.2. A kelet-közép-európai belvárosok átalakulása	251
1.3. A magyarországi belvárosi társadalmak	253
1.4. A társadalmi szerkezet jellemzői	257
1.5. A belvárosi társadalmi problémák	262
2. A nagyváros terjeszkedése	267
2.1. Az amerikai urban sprawl jellemzői	271
2.2. Az európai városi terjeszkedés jelenségei	274
3. A nagyvárosok szélén	278
3.1. Az alsóbb osztályok elővárosi lakóhelyei	278
3.2. A közép- és felsőosztályok elővárosai	279
3.3. A városszéli lakótelepi társadalmak	282
X. Összegzés	289
Milyenek a mai nagyvárosok, és milyenek a mai nagyvárosiak?	291
Köszönetnyilvánítás	309
Felhasznált irodalom	315
Függelék	333
Ábrák és táblázatok jegyzéke	335
Mutató	337

Prológus

Befogadás és kirekesztés

Szerencsére tévedett az amerikai filmrendező, John Carpenter *Escape from New York* (Menekülés New Yorkból) című, 1981-ben készült filmje. Ma már elmúlt az a veszély, amiről ez a film szól. Valóban csak negatív utópiának bizonyult a bandaháborúk által uralt, a polgári lakosság nagy része által elhagyott, kiüresedett, a félelem szülte határokkal lezárt New York, a menekülni már nem tudó, földalatti labirintusokba kényszerült, valamikori belvárosi polgárság elnyomott életformája, a régi rend és törvény helyett a káosz rémképe.

Már túl vagyunk azon az urbanizációs szakaszon, amely Amerikában az 1920-as években kezdődött, amikor az addigi városnövekedés a centrumokból áttevődött az elővárosokba, s amelynek, ha nem is a korszakát, de a jelenségét idézi ez a film. Ebben az időszakban ugyanis a nagyvárosközpontok fejlődése lelassult, a belvárosok fizikai és társadalmi válságai, a belső városmagok funkcióváltása, a korábbi lakóhelyi funkciók igazgatási, üzleti feladatokká alakulása miatt is egyes belső városrészek kiüresedtek, a napal dinamikus városnegyedek éjszakára szinte kiürültek, átadva ezzel a helyet a bűnözésnek és a bűnözőknek. Emiatt, de a gazdaság decentralizációja és a motorizáció, a bevásárlóközpontok elővárosi fejlődése, a középosztály jövedelmi viszonyainak emelkedése következtében is, az amerikai fehér lakosság a belvárosból, de a központhoz kapcsolódó átmeneti övezetből is kiköltözött a kertvárosokba (Hoyt, 1973).

A gazdasági, társadalmi szuburbanizáció, a városi középosztály kiköltözése a nagyvárosi központokból a városkörnyékekre az európai, köztük a magyar nagyvárosokban is tapasztalható volt. Az 1900-as évek derekán az európai, így a magyarországi nagyvárosokban is mind fizikailag, mind pedig társadalmilag leromlottak a centrumok, és felgyorsultak a középosztály által mobilizált szub-

urbanizációs (illetve az agglomerálódási) folyamatok, csökkent a városmagok népessége, az agglomerációké pedig növekedett.

Ma már azonban ellenkező folyamat zajlik: az urbanizáció legújabb szakasza, a globális urbanizáció hatásaira számos amerikai, de az európai nagyvárosokban is a magas státusú, jobb módú, képzett népesség, a középosztály nagyvárosi központokra, jobb negyedekre kiterjedő térfoglalásának, és a szegényebb társadalmi csoportok kirekesztésének vagyunk a tanúi. Mintegy büntetve az előző korszakot, új térbeli hatalmi struktúrákat látni: a dzsentrifikált nagyvárosi társadalmakat. A büntetésre jó példa lehet a *Banlieue 13* (B13 – A bűnös negyed) című 2003-as francia film (rendezője: Pierre Morel). Amely, bár hasonlít az előző történethez (sokak szerint Morel és Luc Besson forgatókönyvíró lemásolták Carpenter filmjét), van egy lényegi különbség: itt az uralkodó nagyvárosi elit zárja körül magas falakkal és áthatolhatatlan rácsokkal a szegényebbeket, és rekeszti ki a városi életből a lecsúszottakat, a bűnözőket, és egyszermind végzetes módon tervezi az egész városrész megsemmisítését is. Ami persze nem sikerül a film főhőseinek, hadd tegyem hozzá, a globális urbanizáció új szakaszának is köszönhetően, amely a társadalmi törvényszerűségek mai „parancsának” megfelelően újraszabta a nagyvárosi társadalmi szerkezetet: teljes mértékben dzsentrifikálta azt, és a nagyváros egészéből kiszorította a lecsúszottakat.

Úgy tűnik tehát, hogy a globális urbanizáció megmentette a nagyvárosokat, a belvárosokat és a belső jobb negyedeket új társadalmi tartalommal töltötte fel, mintegy láthatatlan falakat vonva köréjük, főként a jobb módúak csoportjait befogadva, a rosszabb körülmények között élőket pedig kirekesztve. De ezek a folyamatok is hordoznak veszélyeket. Ehhez elég, ha a francia fővárosban 2005-ben zajló, külső városnegyedekben kirobbant szegénylázadásokra, az azokat kiváltó társadalmi-strukturális és térszerkezeti, várospolitikai okokra gondolunk, akkor máris tudni véljük a dzsentrifikálódott nagyvárosok veszélyforrásait. A kirekesztő francia város- és szociálpolitika ugyanis nem engedte be a nagyvárosba a többnyire Afrikából bevándoroltakat, azok sem korábbi, sem pedig mai generációt, és a város legrosszabb külső elővárosi negyedeibe, leromlott lakótelepeire száműzte őket, nem adott nekik sem munkát, sem tanulási lehetőségeket. Ez a kilátástalan

lét pedig nemcsak a párizsi külső városrészekben, hanem más francia nagyvárosok lakótelepein, elővárosaiban is pusztító zavarásokat okozott.

Mindez arra hívja fel a figyelmet, hogy ez a fajta kirekesztés – de tegyük hozzá a szűk körű befogadás is – mindenkinek árt: a centrumoknak és lakóiknak azért, mert gátolja az egész város gazdasági, társadalmi fejlődését, mert a sok hátrányos helyzetű szegény, még a lázadások nélkül is sokba kerül az önkormányzatoknak, de a kormányoknak és a társadalomnak is. A nagyvárosi polgárokat és azok tulajdonait is veszélybe sodorják az utcai harcok, amellett, hogy nekik sem jó a „falak” között élni, akkor sem, ha azok csillognak, villognak, hiszen ezek a falak nem oldják fel a félelmeiket, azok nem enyhíthetőek a zárt lakóparkokkal sem. A városkörnyéki elővárosoknak és azok lakóinak (vagy a még távolabbi rurális vidékekre száműzötteknek) pedig azért rossz, mert nem jutnak hozzá a nagyvárosi élet gazdasági, társadalmi, kulturális előnyeéhez, a jó élet és munka lehetőségeihez, mert ki vannak rekesztve a társadalmi élet fő áramlataiból, mert ők is „falak”, jóllehet többnyire lepusztult falak között élnek.

A nagyvárosi társadalmak egészségét érintő feszültségek enyhítése, megoldása érdekében foglalkozni kell a társadalmi befogadás és a társadalmi kirekesztés jelenségeivel. Már csak azért is, mert ezek a folyamatok szorosan összekapcsolódnak a társadalmi egyenlőtlenségek problémáival, hiszen azok területi metszeteiről van szó. Egyre több neves tudós hangsúlyozza, hogy a társadalmi egyenlőtlenség az egyik legnagyobb akadálya a mai társadalmak fejlődésének. Joseph E. Stiglitz professzor véleménye az, hogy a „túlzott egyenlőtlenség árt a produktitásnak, és lassítja a fejlődést” (Stiglitz, 2012). Thomas Piketty még élesebben fogalmaz, amikor kijelenti, hogy a növekvő gazdasági egyenlőtlenségek és azok mai szintje már a kapitalizmus jövőjét veszélyeztetik (Piketty, 2015). Olivier Blanchard közgazdász hasonlóképpen elemzi a mai gazdasági nehézségek fő okait, szerinte ugyanis a mai gazdasági fejlődésre az egyenlőtlenség (és a populizmus) jelenti a legnagyobb veszélyt.¹

Látni kell, hogy ma egyre több embernek a város az otthona. A város, amely múltból és jelenből, de a jövő lehetőségeiből is építkezik, és amely épületekből, intézményekből, utcákból és terekből,

¹ Lásd: https://index.hu/gazdasag/2018/01/22/blanchard_interju.

parkokból, közlekedő járművekből, és persze ott élőkől vagy ott dolgozókból, ott szórakozókból, vásárlókból, ott kulturálódókból, a városi népesség értékeiből, elvárásaiból, gondolkodásmódjából, a fejlődés lehetőségeiből és akadályaiból is szerveződik. A város azonban nem akárki számára ad otthont: a városok történetét végigkíséri, hogy egyszerre nyitottak és zártak is. Történetileg változó módon ugyan, de mindig csak meghatározott emberek, meghatározott társadalmi csoportok kaptak „belépőt” a városokba, a városok különböző negyedeibe. A középkori városokban (egyházi, királyi székhelyeken, a világi földesurak uradalmi központjaiban, vagy a kereskedő telepeken) külső és belső városfalak, árkok, városkapuk biztosították a városok védelmet, jelezték a belépési határokat. A tradicionális, történelmileg kiemelkedő régi városok belső tereit főként az akkor uralkodó (patrícus) rétegek, az elit tagjai, az állam működésében részt vevők, a vallási vezetők, a gazdag kereskedők és katonák, a gazdag kézművesek foglalták el. A polgárjoggal nem rendelkező, tulajdon nélküli plebejusok, jobbágyok a külső városi terekben (a külvárosokban) vagy a várostól élesen elkülönülő vidéki térségekben laktak. Ma is látni fallal védett városokat, például Málta szigetén több ilyen kisváros is található. De említésre érdemes például Backgammon is, amely az egyik legjobban megőrzött észak holland középkori város, vagy Carcassonne, a francia erődváros, és az olaszországi falakkal és vízesárokkal védett Palmanova szintén ide sorolható. De ide sorolható a németországi Rothenburg of der Tauber, amely a világörökség része, és melynek óvárosát fal veszi körül, de Dubrovnik, Toledo és az angol York is falakkal védik magukat, őrzik a középkori belvárosaikat, ezzel emléket is állítva a múlt városainak, de persze már modernizált változatban.

A modern városokban is vannak fizikailag ugyan láthatatlan, de talán minden középkori városfalnál erősebb „kapuk”. Sajátos társadalmi szövetek, kultúrák, szubkultúrák, a városfejlődés múltjából is fakadó értékek és normák, magatartási előírások, számtalan olyan tényező, amelyeket a helyi közösségek teremtettek, amelyek a különböző fejlődési korszakok várospolitikáit, a várostervezés eszköztárát is kifejező épített környezet által is kínált lakóhelyi életlehetőségeket tükrözik. Ennél is fontosabb védőerőket eredményeznek a gazdaság kívánalmai, köztük a mindennapi megélhe-

tést biztosító munkahelyi kínálatok, a különböző munkakörök betöltéséhez szükséges kritériumoknak való megfelelések vagy meg nem felelések, a lakás-, a ház- és az ingatlanárak vagy éppen a lakbérek. De a városi funkciók (a gazdasági vagy közigazgatási, vagy kulturális és kereskedelmi, vagy éppen turisztikai szerepek jelenléte, súlya) szintén beleszólnak a helyi népesség jellemzőibe.

A társadalmi belépés folyamatait alapvetően szabályozó védőerők csak azokat engedik be, azoknak adnak „belépési lehetőséget”, akik rendelkeznek már mindazokkal a tényezőkkel, amelyeket a város, illetve a városrészek gazdasági és egyéb funkciói, és a társadalmi képviselnek, amit elvárnak. Többnyire azok léphetnek be, akiknek társadalmi, illetve gazdasági, piaci helyzete, iskolázottsága, jövedelme, családi állapota, lakóhelyi elvárásai, igényei és szükségletei megfelelnek a befogadó közeg számára. Akik hajlandóak, illetve képesek azokat elfogadni, aszerint élni, amit a helyi társadalmak és a helyi hatóságok elvárnak, akik rendelkeztek az adott történelmi szakasz városai számára fontos feltételekkel, különböző tartalmú „igazolványokkal”, vagy inkább jogosultságokkal.

A városok történelmét végigkísérő sajátos szabályokból, ezekből a kvázi sorompókból két nagy folyamat következik. Az egyik, amikor meghatározott társadalmi csoportokat, egyéneket a városok, a városrészek befogadnak, s ennek során munka- és életlehetőségeket, a társas, a közösségi élet esélyeit, a fejlődés módjait, a jó élet lehetőségeit, a gazdagodást is felkínálják, egyszersmind integrálják őket a helyi társadalmakba. A másik, amikor meghatározott társadalmi csoportokat, egyéneket akár a városok egésze, akár egyes városrészek kirekesztenek maguk közül, vagy más lakóhelyi helyszínre „irányítják” őket, mint ahová igyekeznének, s ezzel mintegy elzárják őket bizonyos lakóhelyi életlehetőségektől.

A társadalmi befogadás és a kirekesztés jelenségei egy időben vannak jelen minden városban. Ez a két nagy folyamat mutatja meg a városok és városrészek társadalmi polarizációit, a belső társadalmi megosztottságait, a térbeli társadalmi egyenlőtlenségeit, de az adott térségek, városok, települések általános (globális vagy nemzeti, vagy regionális) térszerkezeti pozíciót, illetve az érintett lakosság társadalmi és gazdasági viszonyokban elfoglalt helyzetét is. A befogadás és a kirekesztés jelenségei mögött nagy társadalmi

mechanizmusok, társadalmi strukturális jellemzők, a nagy társadalmi csoportok közötti szakadékok sajátosságai találhatóak. Ezek többfélék is lehetnek, és történetileg is változóak: mások voltak a tradicionális városok esetében, és mások ma.

A mai strukturális megosztottságot számos tényező alakítja: az érintett társadalmi csoportok, egyének átfogó (globális és nemzeti, vagy regionális, illetve városi) munkamegosztásban elfoglalt helyzete, a munkájuk fizikai vagy szellemi jellege, az iskolai végzettségük, a vezetői vagy beosztott társadalmi státusuk, továbbá, hogy milyen tulajdonnal rendelkeznek a gazdaságban, hogy kik ők: vállalkozók vagy alkalmazottak, vagy szabadfoglalkozásúak. Fontos az is, hogy milyen egyéb tulajdonokat birtokolnak akár a lakóhelyükön, akár az otthonukban, vagyis milyen a vagyoni helyzetük, mi jellemző a családi és a demográfiai viszonyaikra, az életstílusukra, a kulturális körülményeikre (Kolosi, 2000).

A befogadás és a kirekesztés jelenségeit egyéb nagy mechanizmusok is befolyásolják, mindenekelőtt a globális urbanizáció folyamatai, ennek keretében a konkrét urbanizációs szakaszok: így a népességet koncentrááló városrobbanás periódusa, a városok felé irányuló nagy népvándorlások, majd a szuburbanizáció, a városokból kifelé irányuló decentralizációs szakaszok, a kiköltözések, illetve a városrehabilitációk által motivált ismételt centralizációs szakasz, így a dzsentrifikáció vagy éppen a marginalizáció jelenségei. De a folyamatokat mozgató gazdasági erők ma főként a globalizáció területi hatásai. Ezek újraszerkesztik a társadalmi befogadás és a kirekesztés strukturálisan definiált jelenségeit, sokkal erőteljesebbé teszik azokat, a szabályok is szigorodnak. A globális gazdaság igényei, a globális gazdaságba történt integráció fokozatai, a globalizációs folyamatok nagymértékben beleszólnak a városi társadalmi szerkezet alakulásába.

A városszociológia mindig is kíváncsi volt a befogadás és a kirekesztés, illetve a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek jelenségeire. A Chicagói iskolától, másképp a klasszikus humánökológiai iskolától kezdve mind a mai napig szinte minden városszociológiai irányzat, különböző módszerek alapján, de főként empirikus úton vizsgálja a konkrét térbeli társadalmi szerkezeti jellemzőket. Az érintett városok népességének különböző társadalmi és gazdasági mutatóit, a demográfiai, társadalmi ismérveket, köztük a

jövedelmi, az iskolázottsági és egyéb jellemzők szerinti megoszlásokat. A szegregáció trendjeit, a gazdagok és a szegények térbeli megosztottságait, vagy éppen az egyes városi övezetek kulturális sajátosságait.

Ezek az elemzések főként arra kíváncsiak, hogy kik élnek a mai nagyvárosokban, és kik a mai nagyvárosok kedvezményezettjei, illetve kárvallottjai. Hányan vannak az előzőek, és hányan az utóbbiak, mit jelent a kedvezményezettség, és mit jelent a kiszorítottság, mik a következményei akár a városok, akár az érintettek számára? És végül kik, milyen társadalmi csoportok, illetve milyen folyamatok, milyen tényezők döntenek arról, hogy ki hová kerül, hol helyezkedhet el a térben: a városkapun belül, és ott hol, vagy a városon kívül, és ott hol? Ki és mi dönt a változtatás lehetőségeiről: arról, hogy tovább tudnak-e majd lépni, ki tudnak-e onnan valaha mozdulni, vagy végleg ott ragadnak, nemcsak ők, hanem a gyermekeik is?

A tények azt mutatják, hogy inkább a gazdagabbak, a jobb módúak, a képzettebbek a befogadottak, és a szegényebbek, a hátrányos helyzetűek a kirekesztettek vagy kirekesztődöttek: akár a városok peremére, akár a fejlődés fő vonulataiból kieső településekre, hátrányos vidéki térségekbe. S ez történelmileg, az ókori, a középkori városokban is így volt, és alapvetően ez jellemző a modern városi társadalmi szerkezetre is. A globalizálódó városokban némiképp más a helyzet: minél globálisabb a város, annál inkább jellemzőbb a gazdagok, a magasabb jövedelműek befogadása és integrációja, miközben a hátrányos helyzetűek, az alacsony jövedelműek, a szakképzetlenek is belépési lehetőségekhez jutnak: mivel a nagyvárosi globális erőternek mindkét csoportra szüksége van. Jóllehet vannak jelek, hogy ez ma már változni látszik: a globális nagyvárosi terekben is erősödik a magas társadalmi státusúak koncentrálódása, és a hátrányos helyzetűek kirekesztése.

A társadalmi befogadás mai nagyvárosi jelenségeit többnyire a dzsentrifikáció, angol kifejezéssel a „gentrification” (francia szóval az „enbourgeoisement”) folyamatai fejezik ki. Ennek a kifejezésnek nincs magyar megfelelője, elsőként egy angol szociológus, Ruth Glass használta 1963-ban, egy észak-londoni negyed, Barnsbury városrész átalakulásának a jelölésére. A kifejezés a gentry, tehát a köznemesek, nemesek szóból származik, és a régi, leromló

félben lévő, belső városi, elsősorban munkás vagy szegényebb rétegek által lakott negyedek átalakulását, fizikai rehabilitációját, illetve a lakosság ebből is adódó kicserélődését, az eredetihez képest magasabb társadalmi státusú lakosság beáramlását, egyszersmind a negyedek új, magasabb státusú társadalmi szerkezetének a kialakulását fejezi ki (Clerval et al., 2011, 152.). Wetzel szerint a folyamatot a befektetési tőkeáramlás igényei mozgatják: a különböző okok, például a dezindusztrializáció következtében bezárt üzemek és kiüresedett lakóépületek, a lepusztult, elhagyott üzletek miatt funkciótalanná vált, főként alacsony státusú munkások által lakott városi területek újrahasznosításának a törekvése, az abból adódó befektetési, fejlesztési célok határozzák meg (Wetzel, 2004).

A városok dzsentrifikációjának az értékelése körül vita van, sokak szerint ez a folyamat szociológiai értelemben káros: hiszen a fizikai megújulást követően megemelkedett ingatlanárak társadalmi csoportok sokaságát, sokszor az őslakosságot is kiűzik az eredeti lakóhelyükről. Mások viszont a városok reneszánszának, a gazdasági és társadalmi megújulásának a feltételeit látják benne, szükséges folyamatot, mivel a városrobbanás idején leromlott belső városrészek megmentését, fejlődését ez biztosítja.

A társadalmi kirekesztés értékelése sem egyértelmű, bár alapvetően káros, hiszen a hátrányos helyzetűek, az alacsony jövedelműek, az iskolázatlanok, az alacsony társadalmi státusú bevándorlók és vendégmunkások, a kisebbségben lévő etnikai csoportok kiszorulnak a nagyvárosi terekből, azok jobb ökológiai részeiből, a nagyváros környékére, a kedvezőtlenül ellátott, alacsony státusú elővárosokba, vagyis a periférikus településekre, ahonnan többnyire nincs továbblépési lehetőségük. S ez rontja az életminőségüket, a jóllétüket. A problémát súlyosbítja, hogy a társadalmi kirekesztés többet jelent, mint lakóhelyi kirekesztést. A társadalmi kirekesztés strukturális kirekesztés is, olyan folyamat, amely meghatározott csoportok kizárását jelenti az oktatási rendszerből, a munkaerőpiacról, az egészséges életkörülményekből is, a lakáspiacról, a jól ellátott térségekből, városrészekből való kizárás mellett. Mindez új paradigmát, egy új társadalmi szerkezeti egységet – ha úgy tetszik új osztályt – hozott létre. Ez az új egység kívül reked a klasszikus struktúravizsgálatok rendszerén, kimarad a felsőbb osztályok, középosztályok, alsóbb osztályok szerinti kategorizálás-

ból, mivel azok között elvileg lehetséges a mobilitás, itt azonban nem. Hiszen ezek a rétegek a társadalom számára „feleslegesek”, a társadalmon, osztályokon kívüli csoportok, az ún. „underclass”². Ez a fogalom túllép a szegénység, az egyenlőtlenség fogalmi rendszerén, mivel nem a dolgoktól, hanem a társadalmi integrációtól, a társadalmi mozgásoktól, köztük bizonyos területektől való megfosztottságot is jelenti.

A városok globális gazdasági versenyben való részvétele, a versenyképesség növelése szempontjából pedig szükségesnek tűnik bizonyos társadalmi rétegek kirekesztése, hiszen a tények szerint a globális versenyben azok a városok teljesítenek jobban, ahol a lakosság iskolázottabb, szakképzett, jobb módú. Ez persze összefügg a versenyfelfogásokkal, a sikeresség kizárólag gazdasági kritériumaival is, ami pedig erősen bírálható. Véleményem szerint az érdekalapú elemzés közelebb vihet, ha nem is a vitás kérdések megoldásához, de a tisztábban látáshoz. Hiszen mindkét nagy folyamat érdekeket, eltérő erőviszonyokat képvisel, bizonyos érdekeket érvényesít, másokat kizár. Mert miközben a dzsentifikáció egyik oldalról valóban modernizálja a városokat, az eredeti építészeti állapotokat felülírja, sokszor lerombolja. Teszi ezt a globális gazdasághoz kapcsolódó tőkés (főként befektetők, ingatlanfejlesztők) és a jómódú, szintén a globális rendszerekhez kötődő lakossági csoportérdekek érvényesítése miatt, amivel más társadalmi, lakossági csoportok érdekeit figyelmen kívül hagyja. Clerval és a szerzőtársai ezt az ellentmondást nevezik a dzsentifikáció fő jellemzőjének, amely Henri Lefebvre a „városhoz való jog” tézisének az antitézise, másképp a dzsentifikáció a „városhoz való jog” elvesztése, legalábbis sokak esetében, mégpedig a mai kapitalista urbanizációs modell belső természete, a városfejlődés világszintű (ha úgy tetszik globális) stratégiája miatt (Clerval et al., 2011, 163.).

Ebben a könyvben a nagyvárosi befogadás és a kirekesztés jelenségei, a különböző társadalmi csoportok térbeli elhelyezkedésének főbb trendjei, azok érdekmeghatározottságai központi

² Az underclass fogalmát Ladányi János és Szelényi Iván a következő dimenziókkal írják le: egyrészt a földrajzi elkülönülés (gettóképződés) jelenségével, másrészt homogén etnikai összetétellel, illetve a társadalmi munkamegosztásból való kirekesztettség, a feleslegesség érzetével, a hasznosság hiányával (Ladányi-Szelényi, 2004).

kérdésekként fogalmazódnak meg. Fontos cél az európai, így a magyar nagyvárosokban megfigyelhető társadalmi polarizációs folyamatok bemutatása, összehasonlító elemzése, a meghatározó globális és történeti hatások feltárása. S bár nyilvánvaló, hogy a mai világtrendek nem nagyon vagy nem könnyen változtathatók meg, hiszen a városfejlődés globális stratégiája erős érdekeket hordoz, mégis fel kell tenni a kérdést: mi a jövőjük az európai, de kiáltképp a kelet- és közép-európai, illetve a magyar nagyvárosoknak? Milyen irányba mehetnek, menjenek tovább, mit tehetünk, és mit nem, hol és milyen eszközökkel tudunk beleavatkozni a kedvezőtlen jelenségek rendjébe? Természetesen ezekre a kérdésekre korántsem tudok e könyvben teljes körű válaszokat adni: részben, mivel ezek jóval szélesebb körű kutatásokat igényelnek, részben, mert itt most a fő cél nem a problémák megoldása, hanem egyfajta társadalmi látlelet nyújtása, a modern nagyvárosi társadalmakban zajló befogadás és kirekesztés problematikus jelenségeinek az összegző ábrázolása. Mindezt a nagyvárosok és lakóik védelme, egy kiegyenlített és a mainál sokkal befogadóbb, szélesebb kapukat nyitó nagyvárosi tér megteremthetősége érdekében. Többek között azért is, hogy ne csak John Carpenter *Escape from New York* című filmjét, hanem Pierre Morel *Banlieue 13.* című filmjét is a tévedések közé sorolhassuk.

Budapest, 2019. január

Szirmai Viktória

Bevezetés

A város évszázada

A 21. század a város évszázada. A világ népességének ma közel 50%-a, az európai népesség 74%-a városokban, városi térségekben él, s ez az arány fokozatosan növekszik. Az előrejelzések szerint 2025-ben a világ népességének közel 62%-a, 2050-re 68%-a városlakó lesz. A városi népesség növekedése egyértelműen kifejezi a modern város társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális jelentőségét és vonzerejét.

A mai nagyvárosok³ stratégiai szerepeket töltenek be a modernizáció folyamataiban, a globális gazdaság szerveződésében, működésében, a gazdasági, társadalmi fejlődésben (Sassen, 2010). A városi tér gazdaságát magas produktivitás és magasan fejlett aktivitási tevékenységek jellemzik, a vidéki térségek erre kevésbé képesek.⁴ A nagyvárosokban koncentrálódnak a modernizáció tényezői,

---

³ A nagyváros fogalmát nem könnyű meghatározni, mivel az Európai Unió tagországai, egészen 2011-ig eltérő városdefiníciókat használtak. Ekkor bevezették az urbanizáció foka szerinti megkülönböztetést, a népességeloszlás alapján. Eszerint vannak a nagyvárosok (cities), illetve városok és elővárosok (towns and suburbs), és vidéki térségek (rural areas). A városi területek kategórián (urban areas) belül értelmezik a nagyvárosokat (cities), valamint a városokat és elővárosokat (towns and suburbs) (lásd Urban Europe, 2016). A kelet-közép-európai szakirodalom a 100–500 ezer fős városokat tekinti nagyvárosoknak. Európai léptékben a félmillió alatti magyar „nagyvárosok” csak középvárosnak számítanak (Jeney, 2007, 18.). Az Európai Unió 28 tagállamát nézve csak a városok fele tartozik a nagyvárosok közé. Az adatok szerint az európai városok főként közepes méretűek. Az Európai Unióban jelenleg 52 város népessége haladja meg a félmillió főt. Csak néhány milliós nagyváros található itt. Világszerte összesen 79 darab 5 millió főnél népesebb város létezik, melyekből 4 található Európában. Ebben a könyvben, amikor nagyvárosokról beszélek, akkor az európai értelmezésre gondolok, vagyis a 100 ezer fő feletti városokról esik szó.

⁴ „A városok gazdasági ereje fokozatosan növekszik. 2000 és 2013 között a városok GDP-növekedése 50%-kal magasabb volt, mint az EU-s átlag. Ugyanebben az időszakban a foglalkoztatás 7%-kal nőtt, míg az uniós átlagban csökkenésről beszélhettünk. A magasabb gazdasági teljesítmény a városok gazdasági előnyeiből fakad, úgy, mint az innováció, specializáció és a jobb hozzáférhetőség

a gazdasági, társadalmi fejlődés, a globális gazdaság működési feltételei, az innovációs potenciál, a történetileg felhalmozott tudás eredményei, a kulturális örökség, az építészeti alkotások, a jóllét és a kényelmet biztosító szolgáltatások, a legmodernebb infrastruktúrák, az ezeket létrehozó és használó városi társadalmi csoportok, az iskolázott, képzett középosztály, a gazdasági, a politikai, a kulturális elit tagjai.⁵ A városokat vezető erők, a fejlődés hajtóerői, sokszor a nemzeti kormányok felett is átívelő hatalmi rendszerek. Le Galés szerint ők a modern kormányzás kollektív aktorai: hozzájárulnak a társadalmi, közösségi integráció megteremtéséhez, a különböző érdekek összehangolása, a kompromisszumok létrehozása révén (Le Galés, 2002). Sassen is erre gondol, amikor a globális várost „frontier zone”-nak, vagyis olyan térnek nevezi, amely különböző csoportérdekek, világhálózatokból érkező társadalmi, gazdasági szereplők fogadására, találkozására és együttműködésének biztosítására képes (Sassen, 2014). Politikai szerepüket erősíti az is, hogy a városi, a nagyvárosi terek más településekhez képest inkább lehetőséget teremtenek a társadalmi, politikai mozgalmak, utcai tüntetések, a civil aktivitás megnyilvánulásainak, és azok hatásai érvényesülésének is (Schoene, 2017): a városokban megnyilvánuló követelések, kisebbségi csoportérdekek könnyebben jutnak el a döntéshozókhoz, hiszen a nagyvárosok koncentrálják a társadalmak vezető politikai és hatalmi intézményeit, és a véleményformáló elitcsoportokat is.

A modern nagyvárosi terek azonban ellentmondásosak. A nagyvárosokban nemcsak a fejlettség, hanem a társadalmi problémák sokasága is megtalálható: a történeti és a mai szegénység, a tradicionális és a modern bűnözés, a környezeti ártalmak, a társadalmi konfliktusok legkülönbözőbb formái, legújabbán a terrorcselekmények, a klímaváltozás veszélyei. Ahogy az éles, egyben duális társadalmi polarizációk, az elit rétegek, a jobb módúak, a gazdagok nagyvárosi koncentrációja, a dzsentifikáció és a marginalizáció, mint két ellentétes térbeli társadalmi formáció.

---

a helyi és globális piacokhoz. Ezekkel az előnyökkel nem minden város tudott eddig még élni”, olvashatjuk a „Jelentés az európai városok helyzetéről, 2016” című elemzésben (<http://www.geopolitika.hu/hu/2017/06/28/jelentes>).

⁵ „Az Európai Unió 25–64 éves lakosságának harmada rendelkezik felsőfokú végzettséggel, ez az arány, a nagyvárosokban és vonzáskörzetükben 32%, a fővárosokban pedig 41%. (Jelentés az európai városok helyzetéről, 2016, <http://www.geopolitika.hu/hu/2017/06/28/jelentes-az-europai-varosok-helyzeterol-2016>.)

Ez a különös jelentőség, és ez az ellentmondásosság már régóta érdekel (Szirmai, 2009): ennek megértésében látom ugyanis a nagyvárosok és az ott élők viszonyai feltárásának a valóságos lehetőségét. Azt az értelmezést, amely nem csak bűnösnek és felszámolandónak látja a modern várost, de nem is csak olyannak, amelyiket a problémáival együtt el kell így is fogadni, mert azok megváltoztathatatlanok, mert központi jelentőséggel bírnak a modern élet számára. A számomra elfogadható értelmezés a valóságos tények feltárásán, az előnyök és a hátrányok vizsgálatán, és ez utóbbiak enyhítésének a törekvésein áll. Ezért is vállalkoztam egy olyan könyv megírására, mely a nagyvárossal és az ott élőkkel, ám ennek csupán társadalmi összefüggésével, és nem a gazdaságával foglalkozik.

Bár ennek kapcsán óhatatlanul felmerülhet egy olyan kérdés, hogy „van-e értelme városkutatásról beszélni, amikor a Föld lakosságának a többsége városlakó?” (Bodnár, 2013, 13.). Természetesen van, és nem csak azért, mert az előzőekben bemutatottak értelmében a városi tér fogalma nagyon differenciált tartalmakat fejez ki. Mert a statisztikai adatok mögött megbújó valóság igencsak sajátos eltérésekben mutatkozik meg, mert a városi terek bonyolult szövetében a makrotársadalmi viszonyok speciális módon, az adott terek és az ott létező társadalmi viszonyok metszeteiben, új minőségekben, az egyes városok közötti hasonlóságokban és különbözőségeikben mutatkoznak meg. Teljes mértékben egyetértek Saskia Sassen véleményével, aki szerint azért van szükség a városkutatásokra, mert azok eredményei alapján tudjuk legjobban megismerni az adott korszakra jellemző társadalmi, gazdasági és környezeti viszonyokat (Sassen, 2010). Ezért ezt a könyvet a mai városok, főként a nagyvárosok társadalmi, szerkezeti jelenségeinek, a nagyvárosi népesség bemutatásának szentelem. De ezt nem teljeskörűen teszem, hanem csupán bizonyos szempontok alapján. Ezeket ebben a bevezető fejezetben mutatom be, itt derülnek ki a számomra ma leginkább lényeges nagyvárosi társadalmi polarizációs problémák, a térbeli befogadás és a kirekesztés folyamatai. S ezzel a könyv szerkezetét, annak tematikai rendjét is vázolom. A könyv a bevezetőn kívül további 10 részből, azok különböző számú fejezeteiből, egy átfogó irodalomjegyzékből és ábrák, táblázatok jegyzékéből, valamint a mutatóból áll.

A modern urbanizáció

Az első rész a modern urbanizáció jelenségeivel, a különböző urbanizációs szakaszokhoz kötődő társadalmi problémákkal foglalkozik: mivel ezek jól mutatják a nagyvárosok ellentmondásos jellegét. A fejezet célja a könyv tematikájának elméleti megalapozása: a modern urbanizáció négy különböző szakaszának rövid jellemzése, az egyes szakaszokhoz kötődő térbeli társadalmi problémák felsorolása, a problémák értelmezésére, enyhítésére létrejött különböző klasszikus urbanisztikai, építészeti és szociológiai elméletek bemutatása. Ebből kiderülnek azok a klasszikus koncepciók is, amelyek megadják a modern nagyvárosok ökológiai társadalmi szerkezetének a főbb körvonalait, a kapcsolódó kritikákat, a modellek továbbfejlesztési szempontjait is.

Köztudott, hogy a magyar szakirodalom számára a globális urbanizáció különböző fázisait Enyedi György dolgozta ki (figyelembe véve a jelentősebb elődök munkáit, köztük leginkább Van den Berg elemzéseit), több munkájában is olvashatunk erről (Enyedi, 1988, 1996). Utolsó művében azonban újraértékelte az urbanizációs szakaszokat (Enyedi, 2012), kiváltképp a negyedik fázist. A „Városi világ” című művében kritikailag elemzi, a Van den Berg-féle holland iskolát, amely szerint a városfejlődés az urbanizáció, a szuburbanizáció, a dezurbanizáció, majd végül a reurbanizáció szakaszaiból áll, s ahol az utóbbit a városok megújulásából fakadó tömeges visszaköltözés váltja ki. Enyedi professzor nem értett egyet sem a „reurbanizáció” kifejezéssel, sem annak tartalmával, sem a magyarázó folyamatokkal (Enyedi, 2012, 70.). Jóllehet szerinte „a történelmi belvárosok újraéledése tény”, azok megújulása mégsem adja a tömeges visszaköltözést, a holland iskola által előre jelzett nagyvárosi újránövekedést, csupán térszerkezeti átforgalmódást, a városi agglomeráción belül a népesség átrendeződését eredményezi (uo.).

Úgy vélem, igaza van Enyedi Györgynek: a városközpontok megújulása nem feltétlenül növeli a városi népesség számát, mivel részben a globális és globalizálódó nagyvárosok új funkciói, az egyseges gazdaságban betöltött szerepeik miatt jelentős mértékű lakosságcserére kerül sor, a nagyvárosi belső terek dzsentrifikálódása és a szegényebb társadalmi rétegek kiszorulása miatt. Ezt az európai nagyvárosi népességszám alakulása is igazolja. Jeney László

elemzéseiből például kiderül, hogy az európai nagyvárosokban (itt a félmillió felettiekéről van szó) a lakosság szám az 1970-es években volt a legmagasabb, ezt követően jelentős csökkenés, majd 2000 után ismét lassú növekedés következett (Jeney, 2007, 36.). Különböző egyéb elemzések szerint a városi népesség növekedési folyamata tovább differenciálódik. Jeney tanulmányából azt is megtudhatjuk (Rédei Mária munkájára hivatkozva), hogy népességnövekedés ma inkább a fejlettebb európai nagyvárosokban történik, a többiek esetében a népességszám csökkenése tapasztalható (uo.). Egy másik, a városok jövőjét elemző tanulmány állítása szerint az európai nagyvárosi népességnövekedés oly mértékben le fog lassulni, hogy 2030-ra nem lesz tízmilliónál népesebb európai metropolisz (Czirják–Gere, 2017). Az igazi urbanizáció vélhetőleg a jövőben nem az európai nagyvárosokban zajlik, később sem várható komoly méretű népességnövekedés, sem a tömeges visszaköltözésből, sem pedig más okokból, mondjuk a gazdaság centralizációja miatti beköltözésekből.⁶

A mai nagyvárostérségi népességátrendeződést Enyedi György nézeteiben a globalizáció, a kiterjedt urbanizáció okozza, amely egy új területi világmodell szakasza. Ez a fázis a mai világban zajló globális gazdasági folyamatból, a kapitalizmus világrendszerének teljes kibontakozásából fakad. Ekkor a globális hatások a világ minden részén megjelennek, azokon a helyeken is, ahol még az első három urbanizációs szakasz is érvényesül.

A globális város

Meglepőnek tűnhet, hogy az európai, köztük a magyar városokkal foglalkozó könyv egy önálló rész négy fejezetében a globalizáció jelenségeit, a globális várost és a globális nagyvárosi társadalmakat elemzi, fogalmakat, eltérő felfogásokat, bírálatokat mutat be. De ha a globalizált urbanizáció működésére, annak a világon szétterjedő hatásaira gondolunk, akkor már nem olyan meglepő a globalizációs tematika vizsgálata. A globális városok ugyanis tisztán képviselik a mindent átfogó urbanizáció társadalmi hatásait, egyrészt a világvárosok, nagyvárosok dzsentrifkációját, másrészt a

⁶ A világszintű urbanizációs ráták alakulása szerint a városi lakosság növekedése döntő részben a fejlődő világban, főként Afrikában történik. Itt azonban nyilván van beköltözés is, amit a vidéki szegénység mobilizál.

sajátos duális társadalmi jelleg átalakulásait, a magas és az alacsony társadalmi státusúak különböző arányú jelenlétét, a nagy csoportok belső differenciáltságát, a szegregált megjelenéseket.

A globális nagyvárosi jellemzőkből való kiindulás módot ad az összehasonlító elemzésekre is: mégpedig az európai és az észak-amerikai területi társadalmi folyamatok, ha nem is teljes körű, de néhány fontos szempontra kitérő bemutatására. De módot ad a nyugat- és a kelet-közép-európai, illetve a magyar nagyvárosok társadalmi szerkezetének az összehasonlítására, a köztük lévő hasonlóságok és különbségek kiderítésére is.

A globális nagyvárosok, majd az európai fővárosok (köztük a magyar főváros) szerkezeti átalakulásait is vizsgálva lényeges hasonlóságokat találtam: erőteljes belső városi (és hadd tegyem hozzá szuburbán) dzsentifikációkat, illetve társadalmi kirekesztést. A hasonló trendek azért meglepőek, mert ezek a nagyvárosok eltérő fejlettségű országokban vannak, különböző történeti fejlődési utakkal rendelkeznek. Vélhetőleg mindez az Enyedi-féle világmodell, a globalizált urbanizáció egy másik igen lényeges területi hatása, mégpedig egy új globális társadalmi szerkezet szerveződése. A tények szerint a globalizált urbanizáció nemcsak az Enyedi által megfogalmazott népesség átrendeződést, hanem egy új, egységes társadalmi szerkezetet is okoz. A belső városrészekre, illetve a jobb elővárosokra kiterjedő egyre erőteljesebb dzsentifikációt, másrészt a hátrányos helyzetűek kiszorulását a globális városi terek perifériáira (s bár ez nem tárgya a könyvnek, tegyük hozzá: az elmaradott rurális vidékekre, a kisebb, ipari vagy funkció nélküli városokba is). A világmodell érvényesülésének, működésének „törvényei” alapján pedig a globális nagyvárosokra érvényes társadalmi szerkezet a világ más nagyvárosaiban is megjelenik, az adott nagyvárosokra jellemző globalizáltság mértéke szerint, illetve a piacgazdaság szerveződésének és a jövedelmi egyenlőtlenségek formálódásának időrendi különbségi szerint (Marcinczak et al., 2011). Ennek alapján pedig nemcsak hasonlóságok, hanem különbségek is létrejönnek a különböző nagytérségek városainak társadalmi szerkezeti jellemzőiben. Erre is látunk majd példákat a nyugati és kelet-közép-európai modellek összevetése során.

Az európai város

Teljesen egyetértek Matznetterrel és Musillal, akik szerint a globalizációs folyamatok, illetve az európai integráció, így az európai megosztottság 1989-es befejeződése kiváltképp fontossá tették az európai várostematika tudományos elemzését (Matznetter–Musil, 2012). Ezért a harmadik rész négy fejezete az európai város jelenségét ábrázolja.

Az európai város legáltalánosabb lényegét Kazepov főként az amerikai városoktól való eltérésekben látja (Kazepov, 2005). Az általa szerkesztett *Cities of Europe* (Európai városok) című kötetnek a bevezető fejezetéből kiderül, hogy az európai városok és azok társadalmi problémái alapvetően különböznek az amerikai városokéitól: eltérő a piaci mechanizmusok és az állami szerepek jelenléte és hatása. Az amerikai példákban erősebb társadalmi különbségeket okoznak a piaci folyamatok, míg az európai városokban védett közpolitikai értelemben, magasabb a közszférában foglalkoztatottak, a városi viszonyokat hivatalból is alakítók aránya. Kazepov további lényeges különbségnek tartja, hogy a közszolgáltatások, köztük az infrastruktúra és a tervezési viszonyok szintén nagyobb mértékben tartoznak a közszféra, az állami rendszerek keretéhez, s ezek enyhíteni képesek a szegregációt, a társadalmi szegénységet is (Kazepov, 2005, 13.). A piaci viszonyok amerikai modellhez képest erősebb állami koordinálása, a határozottabb és átfogóbb szociál-, illetve oktatáspolitikai szintén hozzájárul a társadalmi kockázatok enyhítéséhez, a közös jóllét erősítéséhez (Kazepov, 2005, 14.).⁷

Saskia Sassen szintén lényeges európai városi ismérveknek tartja a jóléti állam amerikai városokhoz képest erősebb szerepét, azt, hogy az államok sokat tesznek a társadalmi polarizáció, a szegregáció, a munkanélküliség enyhítése érdekében (Sassen, 2010). A holland születésű amerikai szociológus azt is hangsúlyozza, hogy az európai város fogalma sokféle várost takar, korántsem

⁷ Az európai városi életfeltételek sok más városhoz képest kiemelkedő voltát mutatja például az, hogy a világ egyik legjelentősebb tanácsadó cége, a Mercer városi életminőséget feltáró vizsgálata számos európai várost talált a legjobbak között: a 230 elemzett város közül 23 került a legjobbak közé, ebből 14 európai város volt (<http://uk.businessinsider.com/mercer-2017-quality-of-living-worldwide-city-rankings-2017>).

homogén jelenségről, még csak nem is nagyság szerinti differenciáltságokról van szó, hanem történeti, társadalmi és regionális kontextusok szerinti eltérésekről, például a nyugati és a keleti, és az északi, valamint a dél-európai városok közötti különbségekről. Nagyok az eltérések az országok fejlettsége szerint is, az európai nagyváros más, mint akár az észak-amerikai, akár az ázsiai vagy a brazil, a kínai vagy az afrikai nagyváros. A globális városokat kivéve az európai városnak kisebbek a méretei, alacsonyabb a népesség-száma. Eltérő folyamatok alakítják az urbanizációs folyamatokat is: az európai városfejlődést történetileg az iparosítás, az ipari forradalom, ma a tudásalapú gazdaság és informatika, a csúcstechnológia lendülete mozgatja. A gazdaságilag és társadalmilag is fejletlen országok, így az afrikai, illetve egyes ázsiai és dél-amerikai országok urbanizációját viszont korántsem a gazdasági fejlődés, hanem éppen annak elmaradottsága, a vidéki térségek túlnépese-dése, a munkalehetőségek hiánya, a hatalmas szegénység, az elszegényedett vidéki térségekből a városokba irányuló népmozgások vezérik.

A fejlett és a fejletlen országok városai, a globális és egyéb városok, az észak-amerikai és az európai nagyvárosok nemcsak méreteikben, nemcsak a hajtóerőikben, hanem ellentmondásos jellegükben is eltérők: az európai társadalmi problémák, a szegénység, a kirekesztettség, de a közlekedési anomáliák sem hasonlíthatóak össze például a harmadik világ nagyvárosi feszültségeivel. Azokhoz képest az európai, még a kelet- és a közép-európai városok is, ha viszonylagosan is, de a béke szigetei, bár belsőleg szabdaltak és feszültséggel telik, és a társadalmi polarizációk, gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek azokat is jellemzik.

A könyvnek ebben a részében az európai város bemutatásakor elsőként a nyugat-európai városfejlődést, majd a kelet-közép-európai városfejlődési folyamatokat elemzem, hasonló szempontok szerint. Ebből kiderülnek a 19. és a 20. század első felének jellemzői, majd 1950 és 1990 közötti időszakasz, itt kiemelten a városfejlődés szocialista vonulata. Ezt követi a kelet-közép-európai társadalmi rendszerváltások hatásainak a feltérképezése, a korabeli divergenciák és konvergenciák feltárása, végül a globalizációs folyamatokból származó hasonlóságok, illetve különbségek elemzése.

Ez a rész és a fejezetei igen lényegesek, mivel egy régóta tartó tudományos vitához is adalékot nyújtanak. A kelet-közép-európai urbanizációs modell természetéről, a kelet-közép-európai és a nyugat-európai modell viszonyáról már hosszú ideje folynak tudományos viták. Ennek két markáns álláspontját Szelényi Iván és Enyedi György nézetei képviselik a legutóbbiban (Enyedi, 1996b, 2012; Szelényi, 1996). Szelényi állítása szerint „a kelet-európai szocialista városfejlődés különbözik a hasonló gazdasági fejlettségi szinten lévő nyugat-európai országok városfejlődésétől” (Szelényi, 1996, 286.). Ezzel szemben Enyedi szerint „a szocialista urbanizáció (pontosabban a kelet- és közép-európai országok urbanizációja) nem képez új globális urbanizációs modellt, inkább arról van szó, hogy a városfejlődés globális szakaszai a kelet- és közép-európai szocialista országokban követő jelleggel megismétlődnek, mégpedig a késleltetett gazdasági és városfejlesztési modernizáció, illetve a szocialista politikai rendszer mechanizmusai okán” (Enyedi, 1996b, 102.).

Musil lényegében hasonló véleményen van, de rámutat a folyamat történeti differenciáltságára: „a szocialista országokban érvényesülő urbanizációs pályák különböznek a kapitalista országokétól, főként a szocialista hatalomátvétel első szakaszában. De 10 vagy 15 szocialista év után a kelet- és a közép-európai urbanizációs trendek közelítenek a nyugat-európaihoz” (Musil, 2005a, 40.).

Én magam hosszú ideig ezt a felfogást képviseltem, mégpedig néhány korábbi empirikus városkutatásom eredményei alapján. Egyes új vizsgálati eredmények, mai folyamatok tapasztalatai szerint, vagy éppen korábbi és friss kutatási anyagok olvasása, újraolvasása, a különböző időszakokban feltárt folyamatok összehasonlítása alapján kételyek fogalmazódtak meg bennem: talán az eredeti tétel, illetve tételek már kevésbé relevánsak, talán finomításokra szorulnak, talán szükség van a probléma újabb elemzésére?

Enyedi György az utolsó művében, *A városi világ* című monográfiájában azt a kérdést teszi fel: „Hogy volt-e szocialista urbanizáció? Ez nem csupán történelmi érdekesség. A kérdésre a válasz az európai kontinens városrendszerének integrációs lehetőségeiről is tájékoztat.” (Enyedi, 2012, 147.) Szerintem ma már a kérdés nemcsak az, hogy volt-e szocialista urbanizáció, hanem, hogy vannak-e máig érzékelhető hatásai a szocialista urbanizációnak?

Jóllehet nyilvánvalóak azok a tények, amelyek szerint már az 1970-es évektől a szocialista országok urbanizációs folyamatai egyre több hasonlóságot mutattak a nyugat-európai folyamatokkal (Enyedi, 1996a). Miközben a két rendszer, a kapitalizmus és a szocialista, kommunista rezsím alapvető politikai, gazdasági viszonyai lényegileg különböztek egymástól. A hasonlóság trendjei még erőteljesebben érzékelhetőek, amióta Kelet-Közép-Európa városfejlődése már a globalizált urbanizáció folyamatai alapján is szerveződik. Ezek az új szerveződések a mai világ globális gazdasági mechanizmusait, a kapitalizmus világrendszerének egyre erőteljesebb kibontakozását, illetve az abból is fakadó térbeli társadalmi problémákat, regionális konfliktusokat, illetve éles társadalmi egyenlőtlenségek érvényesüléseit jelentik (Enyedi, 2012). A globális területi világrend azonban nem egyszerre épül ki, hatásai differenciáltan érik el a kelet- és a közép-európai városokat, egymás mellett, egy időben is érvényesülhetnek a különböző urbanizációs ciklusok, a szuburbanizációs és a reurbanizációs folyamatok is. A szocialista világrendszer történeti hatásai szintén hosszú ideig megnyilvánulnak, sőt visszarendeződések is történnek. Ezek a történeti adottságok és a globális gazdasági, társadalmi és politikai folyamatok párhuzamos érvényesüléseiből, azok szerveződéseiből, gyakran konfliktusaiból is fakadnak. Mindezek a jelenségek újabb, a legfrissebb térbeli folyamatokkal összefüggő különbségeket okoznak. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a nyugati modellek sem maradtak statikusak a poszt-szocialista átalakulás idején, nem „várták” be, hogy az átalakuló keleti modell jelenségei utolérjék őket, maguk is továbbfejlődtek, átalakultak. Ezért jogos az a kérdés, hogy milyen viszony van a mai nyugat-európai és a kelet-közép-európai urbanizációs modellek között. Mi jellemzőbb, a hasonlóságok vagy a különbségek? Erre a kérdésre részben a könyv egésze fog, természetesen korántsem teljes körű, választ adni, hiszen a mai folyamatok ellentmondásosak, sok a hasonlóság, de vannak jellemző különbségek is. Sőt, a különböző trendek sem egyformák, van ahol több a hasonlóság, máshol inkább a különbségek a tipikusak.

A fejlődés centrumai, a nyugat-európai fővárosok és a feltörekvő kelet-közép-európai fővárosok

A negyedik rész fejezetei a nyugat-európai fővárosok konkrét társadalmi szerkezeti átalakulását tárgyalják, az ötödik rész fejezetei pedig a feltörekvő, kelet-közép-európai fővárosok társadalmi szerkezetével foglalkoznak. A fővárosok lényeges szereplői a városi tematikának, hiszen rájuk fokozottan érvényesek mindazok a pozitív és negatív összefüggések, amelyeket ebben a bevezető fejezetben a nagyvárosok jelentősége kapcsán felsoroltam. Kiemelten jellemző rájuk a „nagyvárosi paradoxon”, vagyis az, amikor egy időben vannak jelen a társadalmi problémák és a fejlődést generáló kedvező folyamatok (Urban Europe, 2016, 84.). Az Urban Europe (2016) rámutat, hogy az európai fővárosok a kultúra, a tudomány, az oktatás, az innováció terei, a globális versenyképesség letéteményesei (84.). Ezek az egyes országok fejlődésének a motorjai, történetileg is kiemelt szerepet játszanak az egyes térségek gazdasági, társadalmi modernizációjában (Weclawowicz, 1998a, 55.). A nemzetgazdaságok életében is kitüntetett a szerepük. Mivel ezek a terek koncentrálnak a különböző országok legszámottevőbb gazdasági erőit és jövőbeni potenciáit, a globális nagyvárosi hálózatoknak már részei, jóllehet különböző mértékben. Ezzel azonban regionális egyenlőtlenségeket, társadalmi polarizációs folyamatokat, a fővárosok és a többi város közötti társadalmi konfliktusok kirombanását okozzák. Társadalmi szerkezetük igen sajátos, hiszen itt koncentrálódik a képzett és a magas jövedelmű, vagyonos népesség számottevő hányada. Ezért jellemző rájuk a nyugat-európai esetekben már lezajlott dzsentrifkáció, a kelet-közép-európai példák esetében pedig a követő jelleg: a korábbi szocialista periódus még homogénebb, kevertebb társadalmi szerkezetének a mai hatásai, illetve a dzsentrifkációs trendek még visszafogott, de már érzékelhető kibontakozása.

A negyedik részben néhány nyugati modell szerint fejlődött főváros, Bécs, Berlin, Párizs és Brüsszel térbeli társadalmi szerkezetét, főként a dzsentrifkáció folyamatának általános érvényesüléseit adom közre. A négy vizsgált nyugat-európai főváros kiválasztását az indokolta, hogy egyrészt lefedik Európa nyugati részét. Másrészt az adott országok legfontosabb központjait képviselik: az 1,7 milliós népességű Bécs (illetve a 2,4 milliós bécsi metropolisztérség)

Ausztria fővárosa, egyben a legnagyobb városa. A 3,5 millió lakosú Berlin (illetve az 5,8 milliós metropolisztérség) Németország fővárosa, önálló tartománya, a Brandenburg Régió központja, az ország legnagyobb városa. A 12 milliós Île-de-France régió közepén található a francia főváros, a 2 240 600 lakosú Párizs, az ország, egyben Európa ötödik legnépesebb városa. Az 1,1 millió lakosú belgiumi fővárosi térség központja a 176 ezer lakosú Brüsszel, az ország fővárosa, a szövetségi kormány székhelye, egyben (bár nem hivatalosan) Európa fővárosa is. A globális nagyvárosi rendszerekben a legjelentősebb helyet a már valóban globális Párizs foglalja el, ezt követi az erőteljesen globalizálódó Berlin, majd a világvárosnak számító Bécs, illetve a szintén világvárosi helyet bíró Brüsszel is. Ez a sorrend magyarázza az itt bemutatásra kerülő fővárosok sorrendjét is.

Az ötödik részben keríték sort a négy visegrádi ország fővárosának és térségének az elemzésére: a közel 420 ezer lakost számláló Pozsony (és a 198 ezer fős agglomerációja), az 1,3 millió lakosú Prága (és a több mint 941 ezer főt magában foglaló agglomerációja), az 1,7 millió lakosú (agglomerációval együtt 2,4 milliós) Varsó és végül (az udvariasság szabályai szerint) az 1 millió 753 ezer (agglomerációjával együtt 2 millió 590 ezer) lakosú Budapest bemutatására. Pozsony, Prága, illetve Varsó térbeli társadalmi szerkezeti vonásait a kapcsolódó szakirodalmak és különböző kutatási eredmények újraelemzése alapján vizsgálom. A budapesti várostérség térbeli társadalmi szerkezetét, annak kiemelt jelentősége miatt a következő, önálló rész keretében elemzem. Ezért ebben a részben a fővárosi témát csak felvezetem: néhány lényeges jellemzőjét, fontosabb gazdasági folyamatainak az alakulását és nemzetközi szerepeinek fejlődését összegzem.

A hatodik rész ad helyet Budapest és térsége szerkezeti jelenségeinek. Ez a rész három fejezetből áll: az első a polgári városi társadalom szerveződését mutatja be: részben a régi Buda és Pest társadalmi átalakulását, a felső és a közép-, illetve az alsó osztályok összetételét, etnikai viszonyait, a korabeli társadalmi polarizációkat. Továbbá itt ismertetem az államszocialista rendszer, majd a rendszerváltás budapesti társadalmi szerkezeti vonásait is. A második fejezetben derülnek ki a modern főváros térbeli társadalmi szerkezeti viszonyai, a 19. és a 20. század fordulójának a hatásai: a centrum-periféria modell kialakulása is. A harmadik

fejezet a legújabb térbeli társadalmi szerkezeti trendeket mutatja meg a rendszerváltozás idején, és kiemelten a 2000-es években.

Az elemzéseket a különböző empirikus kutatásaim eredményei alapozzák meg: mégpedig a 2005-ben⁸, 2010-ben⁹ és 2014-ben¹⁰, a vezetésemmel megvalósított, minden esetben 5 ezer főre kiterjedő reprezentatív szociológiai felvételek Budapest nagyvárostérségi adatai.¹¹ Az első kutatásból a rendszerváltás első szakaszára, 2005-re jellemző fővárosi térbeli társadalmi szerkezetet látjuk, amikor a

⁸ A 2005-ben megvalósított kutatás a „Várostérségek, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek és konfliktusok – Az európai versenyképesség térségi társadalmi tényezői” című projekt keretében készült. A projekt 2004 és 2009 között valósult meg, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok támogatásával (nyilvántartási szám: 5/083/2004). A konzorciumi keretben végzett kutatást Szirmai Viktória vezette. Az ötezer főre kiterjedő, reprezentatív empirikus szociológiai adatfelvételt a TÁRKI Társadalomkutatási Zrt. végezte. A kutatás mintaterületei Budapest és agglomerációja, illetve Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik voltak. A kutatás megvalósításában részt vettek: Balogh E., Baranyi N., Baráth, G., Borbély, Bné, Burányi E., Csizmadia Z., Hervainé Szabó Gy., Molnár B., Károlyi J., Schuchmann, P., Szépvölgyi Á., Szirmai V., Váradi Zs. (Az eredményeket publikáltuk: Szirmai, 2009.)

⁹ A fővárosra és a környékére kiterjedő, ezerfős reprezentatív kérdőíves adatfelvétel a 2009 és 2011 között megvalósított, „Fenntartható fogyasztás, termelés és kommunikáció. A modern fogyasztási modelleket meghatározó társadalmi mechanizmusok és érdekviszonyok. A fenntartható fogyasztás társadalmi és térbeli modellje” című projekt keretében történt. A projekt konzorciumi keretben valósult meg, a Budapesti Corvinus Egyetem vezetésével, a Norway Grants (Norwegian Financial Mechanism) támogatásával (referenciaszám: 0056/NA/2006-2/ÖP). Az MTA Szociológiai Kutatóintézet által végzett részkutatást Szirmai Viktória irányította. A részkutatás megvalósításában részt vettek: Baranyai N., Kovács Sz., Schuchmann, J., Szirmai V., Váradi Zs. (A részletes eredményeket publikáltuk: Kerekes–Szirmai–Székely, 2011.)

¹⁰ A 2014-es vizsgálat a „Társadalmi konfliktusok – Társadalmi jól-lét és biztonság – Versenyképesség és társadalmi fejlődés” című, TÁMOP-4.2.2.A-11/1/KONV-2012-0069 számú kutatási projekt eredménye, amely az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával, a Kodolányi János Főiskola és Szirmai Viktória irányításával valósult meg. Az ötezer főre kiterjedő, reprezentatív szociológiai felvételt a TÁRKI Társadalomkutatási Zrt. végezte. A kutatás mintaterületei itt is Budapest és agglomerációja, illetve Debrecen, Győr, Kecskemét, Miskolc, Nyíregyháza, Pécs, Szeged és Székesfehérvár, valamint térségeik voltak. A kutatásban részt vettek: Baranyi N., Baráth G., Berki M., Csizmadia Z., Csizmadya A., Halász L., Hardi T., Ferencz Z., Izsák É., Nagy G., Koós B., Hervainé Szabó Gy., N. Kovács T., Kovács K., Király G., Michalkó G., Schuchmann J., Tímár J., Váradi Zs., Váradi M.M., Szirmai V. (Az eredményeket publikáltuk: Szirmai: *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*, Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2015.)

¹¹ A kutatások módszertani összefüggéseinek leírását lásd részletesen Ferencz Zoltán: A kutatás módszertani szempontjai. In: Szirmai, 2015, 433–445.

dzsentifikáció még nem erős. A második kutatás a néhány évvel későbbi időszakot (2010-et) ábrázolja: ekkor már látszik a mai, új szerkezet, a magas státusúak térfoglalása, az alacsonyabb társadalmi pozíciójuk kiszorulása. Végül a 2014-es struktúrát mutatom be, ez már tisztán képviseli a mai nyugat-európai trendeket, a főváros erőteljes dzsentifikációját, illetve a főváros és a környék dichotómiáját, a különböző társadalmi szerkezetű, magas és alacsony társadalmi státusú városkörnyékek kialakulását is.

A jelentősége miatt szintén önálló blokkot kapott a nyugat- és a kelet-közép-európai fővárosok térbeli társadalmi folyamatainak az összegzése; a két modell közötti közeledést, illetve a közöttük lévő különbségeket igazoló tényeket a hetedik rész mutatja be.

Az európai új városok – a szocialista új városok

Az „Európai új városok – szocialista újjáépítések” címmel jelzett, nyolcadik rész négy fejezete további teret ad a szocialista urbanizációs modell természetével kapcsolatos vitának, mégpedig az újjáépítési tematika beemelésével. Kevés olyan várostípust találni, amelyik annyira kifejezné a szocialista város jellegét, annak átalakulásait, a szocialista történelmi múlt mai érvényesülését, illetve annak enyhülését, a globális következmények előretörését, az európai jelleg megjelenéseit is.

A fejezet a nyugat-európai, valamint a kelet- és a közép-európai, köztük a magyar új városok változásait vizsgálja. Ehhez első sorban a *Csinált városok* című munkámra támaszkodtam, amely a nyugati és a keleti új városi modell kialakulásának a történelmi előzményeit, valamint az 1980-as évek jelenségeit tárja fel (Szirmai, 1988). Az 1990-es évek változásainak leírását egy nemzetközi kutatásban történő részvételem eredményei adták. A francia, az angol, a lengyel és a magyar új városok viszonyait elemző, azokat egymással, de a hagyományos városokkal is összehasonlító nemzetközi kutatás (Haumont et al., 1999)¹² fontos hozzájárulás volt az új városi téma kifejtéséhez.

¹² Az „Új városok–hagyományos városok. Egy nemzetközi összehasonlítás” (Villes nouvelles et villes traditionnelles, Une comparaison internationale) című projektet Nicole Haumont, a CNRS keretében működő Centre de Recherche sur l’Habitat igazgatója vezette. A kutatásban még részt vett: Bohdan Jalowiecki, Moira Munro és Szirmai Viktória.

Az ennél frissebb eredményeket, a korábbiakra is építő két OTKA¹³ támogatású kutatás adta. Az első kutatás 2010 és 2012 között valósult meg. A projekt címe: „Egy új városfejlődési modell szerveződése? Átmenet és globalizáció a magyarországi új városokban és térségeikben.”¹⁴ Az eredményeket magyar nyelven publikáltuk (Szirmai, 2013). A másik kutatást 2013 és 2016 között végeztük. A „Társadalmi polarizáció a kelet- és közép-európai új városi térségekben: a rendszerváltás és a globalizáció hatásai” című projekt épített az előző eredményeire, de, a kelet-közép-európai környezetben megvalósított elemzések alapján, számos szempontból tovább is lépett, a magyar viszonyok mellett a lengyel és a szlovák folyamatokat is feltárta.¹⁵ Ebben a projektben a különböző esettanulmányok mellett, a 11 magyar új városra kiterjedő reprezentatív szociológiai felvételre is sor került.¹⁶ A második OTKA-projekt eredményeiből egy angol nyelvű könyv készült: „*Artificial Towns in the 21st Century: Social Polarisation in the New Town Regions of Central-Eastern Europe*” címmel (Szirmai, 2016).

A belvárostól a város széléig

A könyv kilencedik része egy horizontális térségi terepet választott: három fejezet keretében ábrázolja a belvárosoktól a városkörnyékig terjedő nagy, egyben társadalmilag igencsak differenciált területet, a szokásos összehasonlító elemzésekre támaszkodva. Az első

¹³ OTKA: Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok.

¹⁴ A megvalósítás intézményi kereteit az MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Kutatóintézete biztosította. A projekt referenciaszáma: K 81547. A kutatást Szirmai Viktória vezette. A megvalósításban részt vettek: Baranyai N., Csizmady A., Halász L., Laki I., Szirmai V., Uzzoli, A., Váradi Zs.

¹⁵ A megvalósítás intézményi kereteit az MTA Társadalomkutató Központ Szociológiai Intézete adta, az OTKA-projekt referenciaszáma: K. 106169. A kutatást Szirmai Viktória vezette. A projekt megvalósításában részt vettek: Baranyai N., Berkes J., Berki M., Csizmady A., Ferencz Z., Gajdoš, P., Halász L., Hajda, D. M., Kiss-fazekas K., Moravanská, K., Páthy Á., Rechnitzer, J., Schuchmann, J., Szirmai V., Węclawowicz, G.

¹⁶ A mélyinterjú elemzési módszerekkel vizsgált magyar terepek Tatabánya, Dunaújváros, Komló, valamint Kazincbarcika és térségeik voltak, továbbá egy lengyel (Tichy) és egy szlovák új városi térség (Nova Dubnica). A 11 magyar új városra és környékére kiterjedő reprezentatív vizsgálat módszere a kérdőíves kutatás volt: amely 2275 fős, kor, nem, iskolai végzettség és településszerkezet szerinti reprezentatív mintára épült. Az adatfelvételre 2014. november 25. és 2015. január 29. között került sor. Pénzügyi okok miatt csak a magyar új városok reprezentatív felvételére volt mód, a másik két ország új városait csak a mélyinterjúkra alapozott esettanulmányok formájában vizsgáltuk.

fejezet a nyugati és a kelet-közép-európai, és a magyar belvárosi modellek jellemzőit foglalja össze, a második a nagyváros terjeszkedését, a harmadik fejezet pedig a nagyvárosok szélén található elővárosoknak, a városkörnyéki lakótelepeknek ad helyet.

A történelmi belvárosok korábbi és mai jellemzői, átalakulásuk mindig is kiemelten fontos volt a városokkal foglalkozó geográfusok, szociológusok, építészek, urbanisták, várostervezők, -fejlesztők számára. Ami érthető, hiszen a belvárosok a nagyvárosok szíve, a lüktető városi lét, a fejlődés központjai. A főváros jelentése szimbolikus: sokak számára a városi lét történelmi folytonosságát fejezi ki, másoknak a hatalom területi kifejeződését fogalmazza meg, vagy éppen, a „felmegyünk Budára” történelmi gondolat továbbélését jelenti. De bizonyos társadalmi csoportok a városok központjára kiterjedő lakóhelyi jogait is kifejezheti. Enyedi György véleménye is az volt, hogy a „történelmi belvárosok a polgári középosztály hagyományos lakóhelyei”, amely réteg tagjai a dzsentrifikáció keretében visszatérnek korábbi, történelmi lakóhelyükre (Enyedi, 2007. 16.).

Egy idegen városba látogató turista elsőként (vagy sokszor kizárólag) a történelmi városközpontot nézi meg. A várossal foglalkozó szakember más negyedeket is felfedez, a kíváncsiságon túl már csak az összehasonlítás kedvéért is. S noha magamat is ide sorolom, hiszen ahová eddig eljutottam, ott a város egésze is érdekelt, mégis a belváros társadalmi sajátosságai a legérdekesebbek számomra is. Hiszen az urbanizációs ciklusok, ha nem is társadalmi, de építészeti, fizikai maradványai, letűnt korok épületei ott maradtak meg leginkább, sokszor persze a mai ember számára már csak nyomokban. Az első urbanizációs ciklusban a beáramló tömegektől felduzzadt, korábban soha nem tapasztalt társadalmi feszültségek emlékeivel már nem találkozhatunk az európai nagyvárosokban (a harmadik világ városaiban igen), de a második urbanizációs ciklus fő ellentmondásait, a kiüresedő városközpont jelenségeit még mi is láthatjuk. De leginkább a globalizálódó világ városközpontjainak a fizikai és társadalmi jelenségeit tapasztalhatjuk meg: az újra-éledő, a rehabilitált, a dzsentrifikálódó európai társadalmi miliót.

Az eddig is alkalmazott módszernek megfelelően ez a fejezet a téma magyar vonatkozásait szintén nyugat- és kelet-közép-európai kontextusban, empirikus megalapozottsággal vizsgálja. A magyar belvárosok társadalmi szerkezetét a 2005-ös és a 2014-es

9 magyar nagyvárosi térségben végzett felvételek adatai alapján írja le. Ez az elemzés arra is módot ad, hogy a korábban elemzett budapesti tényeken túl az összes, tehát a 9 magyar nagyvárosi térség társadalmi szerkezeti sajátosságait is bemutassa, amiből kiderülnek a budapesti nagyvárosi térség és a többi vidéki nagyvárosi térség társadalmi szerkezeti hasonlóságai is.

Az urban sprawl, vagyis a városok terjeszkedésének a jelzését igen fontosnak tartom, és nemcsak azért, mert a mai nagyvárosok egyik legidőszerűbb térbeli átalakulását fejezi ki, hanem azért is, mert egy rendkívül ellentmondásos folyamatot jelent: egyrészt rombolja a természeti környezetet, másrészt utat biztosít a nagyvárosi polgárok számára a nagyvárosi létből való kikerülésre, valamint a kertés, családi házas életre. Ebben a folyamatban jönnek létre a városkörnyéki térségekben található különböző lakóhelyi formák, az alsó és a középosztályok által lakott városkörnyéki elővárosok, a városkörnyéki lakótelepek is.

A városi terjeszkedés témájának a kidolgozását a 4Cities-UNICA Euromaster in Urban Studies kétéves interdiszciplináris és nemzetközi programmbeli részvételem¹⁷, az ott szerveződő tudás és szakmai kapcsolatok alapozták meg: az *Urban Sprawl in Europe* című angol nyelvű kötet, a koppenhágai, a párizsi, a bécsi, valamint a budapesti térségekben lezajló városterjeszkedési folyamatok tanulmányait tartalmazza (Szirmai, 2011).¹⁸ A párizsi metropolisztérség elemzését egy párizsi tanulmányi út segítette, az ott készült kutatási jelentés eredményeit is felhasználtam.¹⁹

A tizedik, vagyis a záró rész röviden összegzi a mai nagyvárosok és a mai nagyvárosiak főbb jellemzőit, a hagyományos város típusoktól való eltéréseiket, a másságaikat, a nyitottságukat és a zártságukat, a nyugat-európai és a kelet-közép-európai városfejlődési utak hasonlóságait és különbségeit, a modern nagyvárosok általános európai jellegét.

¹⁷ A 4Cities-UNICA Euromaster in Urban Studies programban 2008 és 2012 között, a program megvalósulásának a magyarországi felelőseként, az Urban Development and Planning in Eastern Europe program vezetőjeként vettem részt.

¹⁸ Az *Urban Sprawl in Europe* megvalósításában résztvevők köre, a tanulmányok sorrendjében a következők: Szirmai V., Enyedi Gy., Reeh, H., Zerlang, M., Cattani, N., Görgl, P., Helbich, M., Matznetter, W., Fassmann, H., Váradi Zs., Kovács Sz., Baranyai N., Schuchmann, J., Franz, Y., Csanádi G., Csizmady A., Gergely O.

¹⁹ Szirmai, V: Rapport final de recherche: „Polarisation socio-spatiale dans deux régions capitales européennes, celles de Paris et de Budapest: similarités et différences”, 2012.

I. rész

A modern urbanizáció

A modern urbanizáció társadalmi jelenségei

A modern urbanizáció az a folyamat, amikor a városfejlődés, a városok száma és településhálózaton belüli aránya, a városokban élő népesség száma, és nem utolsósorban a városok méretei és társadalmi gazdasági jelentősége, hatalmi helyzete messze felülmúlja a tradicionális társadalmakban létező ókori, majd a későbbi történeti korszakok középkori városainak, a feudális városainak a sajátosságait, méreteit, népességét és jelentőségét is (Giddens, 1995; Nemes–Szelényi, 1967). A folyamatban a város válik az uralkodó települési típusná, funkcionálisan átfogja a környezetét és a vidéki társadalmakat is: a vidéki társadalmak jelentős része városi társadalommá válik, nő a városok aránya, miközben a vidéki térségek aránya csökken.

Ez az urbanizáció más, mint a megelőző korszakok városfejlődése, nemcsak azért, mert más történelmi időszakban zajlik, mint a korábbi városok fejlődése, hanem mert mások a mozgatórugók is (Harvey, 1973). A modern urbanizáció a 18. században indult fejlődésnek (bár már a 17. században is voltak jelei) az ipari forradalom kibontakozására, az iparosítás hatásaira. A városokban életképes ipari fejlődés szükségletei által mozgatva a vidéken megélhetést nem találó népesség a városok felé vándorolt: így a népesség egye nagyobb arányban a városokban koncentrált. 1800-ban a világnépesség csak 2%-a élt városokban, 200 év alatt 2%-ról 50%-ra emelkedett ez az arány. Ma több, mint 3,3 milliárd ember városokban él, 2030-ban 5 milliárd városlakóval kell számolni, ennek a növekménynek közel 90%-a ázsiai és afrikai városlakó lesz.²⁰ A modern urbanizáció több ciklusban zajlik: centralizációs és decentralizációs folyamatok váltják egymást (Enyedi, 1988).

²⁰ <http://www.geopolitika.hu/hu/2017/05/24/urbanizacios-trendek-osszehasonlitasa-a-kelet-azsiai-61-oroszag-es-az-europai-unio-tagallamai-kozott/>

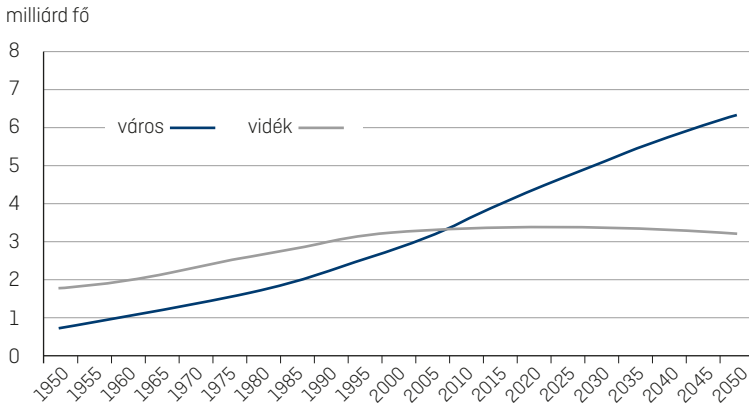
A *ciklus első szakasza* az ipari forradalom kibontakozása, az extenzív gazdasági fejlődés által mozgatott városrobbanás: a népesség városi koncentrációja. A 18. század végi és a 19. század eleji, főként városi környezetben életképes ipari fejlődés óriási munkaerő-szükséglete felülírta a falusi társadalmak helyhez kötöttségét, a falvak lakói tömegesen vándoroltak a városokba, kerestek ott munkát és új lakóhelyet maguknak. Ez a városiak számának igen gyors növekedését hozta, elsőként az angol, majd az amerikai, később az európai városok esetében. Az ipari forradalmat megelőző időszak 4-5 vagy éppen 10 ezer lakosú, hagyományos típusú városai több százezer vagy éppen milliós népességre duzzadtak (Az 1. számú ábra mutatja a városi népesség gyors növekedését és a vidéki népesség csökkenését.) Ebben a szakaszban új várostípusok szerveződnek, mindenekelőtt a nagyváros, a metropolisz és a megalopolisz, amely több város összefüggő láncolata, tömörülése.

Ebben a radikális átalakulási folyamatban gyökeres változások történnek a tradicionális falusi társadalmakban: a kisebb társadalmi, főként családi egységekre tagolódott, a hagyományok által vezérelt, alapvetően mezőgazdasági tevékenységű falusi közösségek gyors bomlásnak indultak, a korábban még oly fontos családi, rokoni, szomszédsági kötelékek meglazultak, a régi magatartást szabályozó értékek elvesztek.

A történelemben addig ismeretlen méretű, újonnan szerveződő városi társadalmak korábbi tulajdonságai szintén átalakultak, a megelőző periódusokra még jellemző integratív vonások eltűntek: a társadalmi felbomlás megállíthatatlannak látszott, a különböző deviáns viselkedési formák, a bűnözés, a prostitúció, az alkoholizmus, az öngyilkosság, a szegénység és a lakásnyomor komoly méreteket öltött.

A kibontakozó iparosodás, az urbanizáció első szakaszát jellemző társadalmi felbomlás jelenségeit, az átalakuló települési formák korszakát a korabeli városszociológiai, illetve filozófiai elméletek egymástól gyökeresen eltérő nagy társadalmi dichotómiákként ábrázolták (Nemes-Szelényi, 1967). Tönnies (1855–1936) német szociológus, a falu-város területi dichotómiát, a közös érdekű területi csoport és a funkcionális, személytelen kapcsolatok rendszerének ellentétpárjait alapozta meg. Cooley (1864–1929)

1. ábra. A világ urbánus és rurális térségei lakosságának a változása, 1950–2050

WUP 2014 (<http://mabim.hu/a-varosok-jojeje/>) alapján

amerikai szociológus az elsődleges (családi) és a másodlagos (szervezeti) csoportok különbségét vezette be. Redfield (1897–1958) amerikai antropológus népi társadalom elmélete az emberek közötti közvetlen, a családi, rokoni kapcsolatokra, a szolidaritásra, a kisebb közösségek vállalására épülő modellt alapozta meg. Ennek ellentétét fogalmazza meg Simmel (1858–1918) német filozófus, szociológus, aki az anyagi, felületes, közömbös nagyvárosi személyiség jegyeit foglalta össze.²¹

Engels (1820–1895) német filozófus az iparosodó London szegény munkásnegyedeit, és az ott élő munkásrétegek nyomorúságos helyzetét és rossz lakáskörülményeit bírálta (Engels, 1980). Az angol ipari forradalom okozta városi nyomort Dickens is leírja a *Nehéz idők* című munkájában (Dickens, 1960).²² Az amerikai Lynd házaspár az 1930-as évekbeli világválság idején, egy tipikusnak tűnő amerikai kisváros esetében mutatja be, hogy az urbanizáció hogyan formálta át „Middletown” (eredeti neve: Muncie) életét, a helyi társadalmi struktúrát, az életmódot, a kommunikációs viszonyokat, a szellemi kultúrát és a lokális hatalmi viszonyokat, és azt, hogy milyen depressziót, kulturális konfliktusokat okozott a középosztály esetében (R. Lynd–H. Lynd, 1937).

²¹ Lásd részletesen bemutatva: Nemes–Szelényi, 1967.

²² A regény eredeti címe *Hard-Times*, megjelenési éve 1854.

A várossal foglalkozó korabeli gondolkodók (építészek, szociológusok, filozófusok, írók) a várost bűnös jelenségként, a hagyományos életformákat és társadalmi berendezkedést szétszakító formaként, a közösségi befogadást akadályozó, a társadalmi felbomlás tereként határozták meg. Számos utópikus javaslatot hoztak létre, többnyire a múlt, a hagyományos vidéki formákat visszaidéző, visszavágyó települések terveit dolgozták ki a város megmentése érdekében. Ilyen volt például Ebenezer Howard, angol építész kertvároselmélete (Howard, 1902). Szerinte a városi problémák megoldásának a kulcsa a kertváros, amely 20 ezer lakost magában foglaló, kertés, családi házas település: gazdaságilag önálló, ahol az emberek mezőgazdasági termelésből élnek. A közösségi élet jellemzi, a lakó- és munkahely egységére alapozva.

Howard kertvárostervei csak néhány esetben valósultak meg, de különböző várostervezési elképzelésekben máig érvényesülnek a hatásai. A kertvárosi mozgalom eredményeit azonban paradox módon sokkal inkább a meglévő városok védelme, mintsem azok megtagadása adta. Már csak azért is, mert a modern urbanizáció második szakaszának a folyamatát, a decentralizáció, a szuburbanizáció kibontakozását támogatta. Hiszen számos európai város környékén épültek később bolygóvárosok, új városok, kertvárosi elővárosok azért, hogy a túlzott mértékű nagyvárosi terjeszkedést megakadályozzák, a népesség letelepedését meghatározott irányokba tereljék. De azért is, hogy a városból kimenekülőknél nyugodt, csendes lakóhelyi környezetet nyújtsanak.

Egy másik elképzelés szintén a későbbi urbanizációs szakasz, az elővárosi fejlődés koncepcióját vázolta fel. Frank Lloyd Wright, amerikai építész városellenes utópikus javaslata, a Broadacre City (Wright, 1932) egy olyan teret képzelt el, ahol sem közlekedési problémák, sem slumok (fizikailag és társadalmilag leromlott negyedek) nincsenek. A település hatalmas közlekedési utak mentén szóródik szét. Fontos tervezési cél, hogy mindenkinek elég szabad területe legyen, minden családnak egy acre, vagyis 4000 m² területet képzelt el. Az épített környezet családi házas, de magas épületek is találhatóak benne. Mindenki mezőgazdasági munkát végez, bár a rurális, az agrárértékek mellett ipari értékek is megjelentek az elméletben. Ezzel együtt a terv az urbanizációt és az iparosítást is meg akarta szüntetni. A koncepció modellje csupán különböző kiállításokon jelent meg, tényleges megvalósítására nem került sor.

Le Corbusier (1887–1965) elméletét is itt kell megemlíteni, melynek célja a város megmentése, és nem tagadása volt. Az általa kidolgozott standardizált építkezési mód nagy hatással volt a később megvalósuló magas és sűrű beépítésű lakótelepi építkezésekre, így az európai új városok fejlesztéseire is; noha a „Ville Radieuse” egy meg nem valósult városterv volt (Le Corbusier, 1923, 1935). A svájci francia építész elképzelése szerint az ún. „új építészeti” koncepció alapján jobb mindennapi életet és jobb társadalmat lehet kialakítani. Úgy vélte, hogy az ember közösségi lény, ezért kompakt, élettel teli városközpontot és nyugalmat adó kertvárosi környezetet tervezett.

Az urbanizáció második szakaszát, a népesség relatív területi dekoncentrációját a gazdasági fejlődés intenzív korszaka eredményezi. Ebben a szakaszban a területi fejlődés viszonylag dekoncentrált módon történik, a kis- és középvárosok, egyes falusi települések is lendületet kapnak. Eközben tovább növekszik a városi népesség is, a városi gazdaság továbbra is igen jelentős, amit a komoly méretű városi agglomerációk képződése is igazol.

Ez utóbbi tényezőben a fordizmusnak, mint sajátos üzemszervezési formának is kiemelt szerepe volt. A fordizmus a 19. század végi tömegtermelést irányította. A Henry Ford (1863–1947) nevéhez fűződő, a korábbi formákhoz képest jóval hatékonyabb termelészervezés jellemzi, például a futószalag technika, vagyis az, hogy a gyárba beérkező anyagok, alkatrészek folyamatosan haladnak át az üzemben, s végtermék formájában jönnek le a futószalagról. A nyersanyag-feldolgozás is a termelés helyén történik. Ez erősíti a földrajzi koncentrációt, ugyanis a nagyvállalatok kihasználták a területi közelségből adódó agglomerációs előnyöket. Ennek során a nyersanyagforrás, a nagy tömegű munkaerő, a nagy fogyasztópiac és a szállítási útvonalak kombinációjából felépülő gazdasági körzetek a városnövekedést, különösen a nagyvárosok növekedését eredményezték (Enyedi, 1996a).

A tömegtermelés azonban még nem vezetett el a tömegfogyasztáshoz, a vásárolni képes középosztály megjelenéséhez. Erre csak a II. világháborút követően került sor a fejlett országokban (Cséfalvay, 1999). A jóléti állam kialakulása még váratott magára. Ezért a nagyvárosi növekedés, a korábban csupán néhány tízezer városok népességét jóval felülmúló méretű, illetve népességű modern nagyvárosok, a metropoliszok kialakulása addig nem ismert – vagy, ha ismert, a korábbi formáknál jóval élesebb – társadalmi

problémákat okozott. A szegénység, a lakásnyomor, a társadalmi felbomlás, a deviancia, az egyéni magány és elidegenedés egyre többeket érintett.

Ezt a korszakot a városszociológia történetének is egyik legjelentősebb irányzata, az ún. Chicagói iskola értelmezte. A Chicagói Egyetemen létrejött szociológusokból álló kutatócsoport az ipari társadalmak, illetve az urbanizáció mind az első, mind pedig a második szakaszára jellemző városfejlődési problémákat vizsgálta. Mikroszinten, az egyes városrészek eseteiben elemezték a társadalmi interakciókat, az azokat meghatározó társadalmi, kulturális feltételeket. A felfogásuk azért is kiemelkedő, mert őket már nem a városi felbomlás, hanem éppen a városi integráció, a nagyvárosokba történő befogadás nagy folyamatai, az azokat meghatározó tényezők érdekelték.

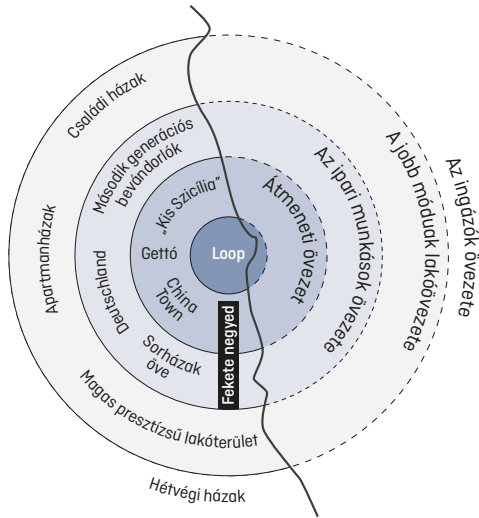
Kutatásaik jelentős része Chicago városára irányult, s ez nem volt véletlen, mivel azt a gyors urbanizáció számos problémája érintette. Ezt az is magyarázza, hogy míg 1820-ban Chicagóban 15 ezer ember élt, addig 1854-ben már 55 ezer, 1898-ban pedig már 1 millió 700 ezer lakost számoltak. Az ideáramló emberek, így az európai bevándorlók között is sok volt a szegény, egyben képzetlen ember, közülük sokan maradtak munka nélkül, és számosan kerültek az utcára.

Park, Burgess és McKenzie nagysikerű munkája, a *The City (Suggestion for Investigation of Human Behavior in the Urban Environment)*²³ 1925-ben jelent meg. Ebben a műben a szerzők arra mutattak rá, hogy a városi társadalom és általában a társadalom jelenségeinek megértésében a környezeti viszonyok, az élet tárgyi feltételei és kiváltképpen a tér szerkezete, fizikai struktúrája magyarázó, egyben integráló erővel bírnak; a társadalom térbeli szerveződésében ebből fakadó törvényszerűségek mutathatók ki (Park at al., 1925). Felfogásukat humánökológiának nevezték el, mivel az emberi társadalom megértéséhez a biológia egyik ágának, az élőlények és környezetük viszonyát tanulmányozó ökológiának a szemléletét és kategóriáit alkalmazták. Elméletük igazolása céljából számos kutatást végeztek a településszerkezet és

---

²³ A magyar fordítás szerint: A Város (Javaslat az emberi viselkedés városi környezetben történő vizsgálatára).

2. ábra. Burgess 1925-os koncentrikus városszerkezeti modellje

<https://www.google.hu/search?q=chicagoi+iskola-koncentrikus+modell>

[Az eredeti változat helye: Park-Burgess-Mckenzie [1925] *The City*. University of Chicago Press, Chicago, London. [http://shora.tabriz.ir/Uploads/83/cms/user/File/657/E_Book/Urban%20Studies/park%20burgess%20the%20city.pdf]]

a társadalmi struktúra közötti kapcsolatok feltárására. Megállapították, hogy a városok belső térbeli szerkezete differenciált, és bizonyos általános szabályszerűségeket mutat. Az egyes negyedek közötti különbség elsősorban a városi társadalmi élet funkcióinak térbeli elkülönüléséből adódik.

Az általuk kidolgozott modell szerint a városközpontban összpontosulnak az igazgatás, az üzleti élet és a szórakoztatás funkciói. A belvárost az úgynevezett átmeneti övezet veszi körül, amelynek hatalmas és általában rossz állapotban lévő bérházai a vidékről ide vándorolt munkásoknak és a csavargóknak, köztük bűnözőknek adnak szállást. A következő övezet az ipari munkások otthona, majd ezt követik a gazdag társadalmi rétegek villanegyedei. Végül a város szélén az elővárosok és a kertvárosok találhatóak. (A 2-es ábra jelzi a klasszikus koncentrikus modellt: lásd Park et al., 1925.)

A térbeli eltérések a társadalmi összetétel, a társadalmi élet jellegzetességeiben is megnyilvánulnak: az egyes térbeli egységekben sajátos magatartási minták, tipikus társadalmi kapcsolatok, érték- és normarendszerek, szubkultúrák alakulnak ki. Tehát a nagyváros térbeli-fizikai egységei egyben társadalmi egységek is;

ezeket ökológiai egységeknek vagy természetes övezeteknek (natural areas) nevezték el. A klasszikus humán ökológusok szerint a természetes övezetek az ökológiai folyamatok – a szukcesszió, az invázió, a migráció, a fluktuáció és a szegregáció – révén alakulnak ki. Az ökológiai folyamatok a társadalomban végbement változások következményei: egyrészt a népesség, másrészt a városi funkciók térbeli mozgásait jelentik.

A Chicagói iskola kutatói ennek a metodikának alapján vizsgálták és magyarázták a város neurotikus jelenségeit és az emberi kapcsolatok felbomlását, de az integrációs jelenségeket is. Néhányan közülük igazolták, hogy a nagyvárosokban vannak olyan természetes övezetek, amelyek kedveznek a társadalmi deviancia kialakulásának. Ezek a nagyváros fizikailag leromlott állapotban lévő negyedei, ahol főként a társadalmon kívül álló rétegek, csavargók, bűnözők, alkoholisták, kábítószer-fogyasztók élnek. Az úgynevezett slumok sajátos fizikai és társadalmi viszonyaiban olyan szubkultúra formálódik ki, amelynek normái ellentétesek a társadalomilag elfogadott értékekkel.

Az ökológiai folyamatokból, nevezetesen a városon belüli mobilitásból vezették le a társadalmi normáktól eltérő magatartást. A mobilitás eredményeként a városiaknak nincs állandó és szoros csoportkapcsolatuk, vagyis nem állnak tartós társadalmi kontroll alatt. A társadalmi ellenőrzés hiányában az egyén könnyen sodródik a bűnözés felé – állították.

Noha a humánökológia jegyében fogant kutatások gazdag és értékes empirikus anyagot eredményeztek, túlnyomóan biológiai analógiákra épülő elméleti-fogalmi apparátusuk hamarosan elégtelennek bizonyult a feltárt jelenségek magyarázatára. A hagyományokon túlmutató elméleti útkeresésben kiemelkedő szerepe volt L. Wirthnek, aki a humánökológia eredményeit a klasszikus szociológia egyéb kérdésfeltevéseivel kapcsolta egybe. Wirth a patológikus jelenségeket és az emberi kapcsolatokban tapasztalt válságjeleket a nagyváros három lényeges tulajdonságával magyarázta: a nagy lélekszámmal, a népsűrűséggel, valamint a város differenciált társadalmi szerkezetével (Wirth, 1938). E három jellemzőből szerinte szükségképpen következik a primer kapcsolatok felbomlása, a kapcsolatok elszemélytelenedése, felületessége, és mindebből a társadalmi kontroll hiánya. Wirth a fenti három tényezőtől

kiindulva értelmezte a város általános társadalmi jellegzetességeit is. Konceptiója szerint e három vonás egy sajátos típusú társadalmi szerveződést, illetve életformát eredményez, az urbanizmust, melyet a másodlagos csoportkapcsolatok dominanciája és az elsődleges kapcsolatok felbomlása jellemez. Wirth koncepciója hosszú időre megalapozta a városkutatások gyakorlatát. Városkonceptióját paradox módon Redfield „folk” társadalomelmélete is megerősítette. A tradicionális népi közösséget Redfield a városi társadalom ellenpólusaként olyan integrált egységnek írta le, amelyet teljesen átfognak és meghatároznak a családi-rokoni-szomszédsági kapcsolatok (Redfield, 1947). A felfogás mélyén Tönnies tipizálása, a falusi és a városi társadalom ellentétes értelmezése is megtalálható.

Az urbanizáció harmadik szakaszában a dekoncentrációs folyamatok tovább erősödnek. A gazdaságban lezajló decentralizáció következtében kialakul az ún. dezurbanizációs szakasz. Ekkor a városi, nagyvárosi és az agglomeráció népesség növekedése is megáll, és az addig periférikus helyzetű térségek kisebb városainak, falvainak a növekedése válik jellemzővé. A termelés globalizálódik, a piac és a termelés nemzeti irányítása csökken, és a nagy globális cégek, valamint a globális piac szerepe nő. Ez a korszak már a posztfordista vállalatszervezés és -irányítás, és gazdálkodási rendszer ideje. A posztfordista rendszerben a termelés kilép a nemzetgazdasági keretektől, és nagy ütemben globalizálódik (Cséfalvay, 1999, 17.).

Az 1970-es, 1980-as évektől a fordista tömegtermelés válságba kerül, tömegével szűnnek meg a munkahelyek a hagyományos ipari központokban. A posztfordizmus periódusában a hierarchikus jellegű munkaszervezeti formák és a futószalagszerű termelés mellett egyre nagyobb teret kapnak a munkások önállóságára építő kisebb munkaszervezeti egységek. A tudásalapú termelés és az azokat művelő társadalmi rétegek, az ún. „fehérgallérosok”, vagyis a szellemi munkát végzők aránya nő.

A termelés kilép a korábbi koncentrált területi elhelyezkedésből, mivel a technikai fejlődés olyan új iparágakat hoz létre, amelyek számára már nem szükséges, hogy minden művelet a termelés helyén, vagyis a térbeli centrumokban történjen. A technológiai fejlődés, a híradástechnika, az elektronika, a különböző gazdasági szolgáltatások már nem igénylik a földrajzi koncentrációt, s ez a

termelő vállalatok területi terjeszkedését, új, nem városi telephelyek keresését is magával hozta. Követve az új társadalmi fogyasztási igényeket is (köztük a városi környezetet már elutasító, onnan kiköltöző polgárok új, kisvárosi, falusi lakóhely iránti igényeit). A szolgáltató ipar fejlődése pedig képes lett a kevésbé standardizált, változatosabb fogyasztási igények kielégítésére, egyedi termékek előállítására, a rugalmasabb termelésre.

Kovács Zoltán szerint a legfontosabb különbség a fordista és a posztfordista termelés között az, hogy megváltozik a centrum és a periférikus térségek szerepe a termelési folyamatban. A fordista időszakban a periférikus helyzetű települések csupán a nyersanyag-utánpótlás biztosításában vettek részt, vagyis beszállítói szerepet töltöttek be a centrumban működő, többnyire nagy nyersanyagigényű iparágak számára. A posztfordista gazdaságban a technikai, technológiai fejlődés eredményeként, a fejlett technológiával termelő elektronikai iparágak esetében a termelés jelentős része kikerül a központi településekből a perifériákra, s ezzel a korábban periférikus helyzetű térségek már nemcsak bedolgozóként, hanem a termelés önálló aktoraként vesznek részt a folyamatban. Ez a városok és a népességük létszámának a hanyatlását, és a városkörnyékeken élők számának a dinamikus növekedését okozta (Kovács, 2002, 181.).

Ebben az időszakban erőteljesebbé válnak a nagyvárosi társadalmi felbomlás jelenségei, a nukleáris család, a helyi közösségek bomlása, az individualizáció. De a hosszan tartó munkanélküliség, a városi szegénység, a szakképzetlen (ázsiai, afrikai) munkások európai városok felé irányuló tömeges bevándorlásából is adódó társadalmi konfliktusok, a társadalmi kirekesztés is.

A tömeges városi lakáshiány a II. világháború után okozott igen súlyos társadalmi problémákat, minőségi, illetve mennyiségi értelemben is nehézségeket. A lakáshiányt növelte az Európát érintő, a volt gyarmatokról az anyaországok felé irányuló, elszegényedési problémákkal is összefüggő, bevándorlási hullám is. Ezek területi válaszaként az európai fővárosok sokaságában határozták el városszéli nagy lakótelepek építését, amelyeket előre gyártott, standardizált elemekből hoztak létre. A lakótelepek – a nagy elődök gondolatainak is, így például Le Corbusier elképzeléseinek köszönhetően – életforma-alkító célokat is megfogalmaztak,

a közösségi kapcsolatok keretei is kívántak lenni. Ezek a célok azonban nem sikerültek, nem is sikerülhettek, hiszen a helyi életformák alakulása csak részben függ az épített környezettől, inkább a társadalmi szerkezeti sajátosságok alakítják. Ezek a lakótelepek az első periódusokban az alsó vagy középosztálybelieknek kínáltak otthont, de az infrastrukturális hiányosságok, a monoton épített környezet miatt elégedetlen és költözni vágyó vagy éppen elköltöző lakosság miatt később, az összes érintett európai városban átalakult a társadalmi összetétel. Ma már többnyire alacsonyabb társadalmi státusú vagy a bevándorló népességből szerveződő térbeli szegregáció egyik formái lettek.

A korszak nehézségeit fokozta, hogy az állami jólétmodellek az 1973-as évek olajválságát, majd az 1980-as (és később az 1990-es) évek globalizációs kihívásait követően súlyos válságba kerültek. A nemzetállamoknak a globális erőkhöz képest gyengébb érdekérvényesítő lehetőségei, a gazdasági, társadalmi válság finansziális nehézségei miatt a jóléti modellek képtelenné váltak a fordista városokra még jellemző, viszonylag kiegyenlített társadalmi sajátosságok, így az alacsony munkanélküliség, a jóléti szolgáltatások, a lokális társadalmi rendszerek dinamizmusa, a relatív térségi-társadalmi integráció védelmére (Mingione, 2010). Mindez a városi társadalmi konfliktusok sokaságát okozta.

A városi társadalmi lét mélyülő válságát mutatta a városi népesség csökkenése is: Nyugat-Európában 1970 és 1990 között, a poszt-szocialista országokban még 2000 után is ez a folyamat a jellemző. A nagyvárosi középosztály egyre számottevőbb része hagyja el a társadalmi problémákkal, közlekedési nehézségekkel küzdő, a városi szegénységet látható módon koncentráló belső városrészeket, és költözik ki a városkörnyéki elővárosokba vagy a városkörnyéki településekre. Így az európai (közte a magyarországi) városkörnyéki népesség rohamosan növekszik.

Ez az urbanizációs szakasz sajátos területi konfigurációk szerveződésével járt együtt. Ezek a város külső peremén található kertvárosi negyedek vagy önálló városkörnyéki települések, ahol a városi terjeszkedés (angol kifejezéssel az „urban sprawl”) révén a helyi társadalom kicserélődik, többnyire középosztály jellegűvé válik. Itt található a városkörnyéki közép- és felső középosztály-

beliek új szegregációs területei is, a biztonsági emberekkel és a kamerákkal védett, zárt lakóparkok is.

A városi terjeszkedés egyéb speciális társadalmi problémákkal jár: a motorizáció növekedése miatt a természeti környezet súlyosan sérül, a környezeti károk, a lakó- és a munkahely közötti permanens ingázás az érintett lakosság egészségi állapotát is rombolja. A városcentrumok és -környékek, de a városkörnyéki települések között is éles társadalmi különbségek jönnek létre. Ezek az új konfigurációk képtelenek a nagyvárosi társadalmi problémák kezelésére, hiszen ezek továbbra is megmaradnak, legfeljebb más társadalmi csoportokat érintenek (az ottmaradtakat vagy a régiek helyét elfoglalókat), miközben erősítik a térbeli társadalmi csoportok szétszabdaltságát, és gyengítik a területi társadalmi kohéziót.

Az új folyamatokat a korabeli kutatások is elemezték. Egyrészt újra értelmezték a korábban jellemző tudományos felfogásokat, vitatták a város és a vidék közötti éles dichotómiát: amely mögött már a globális folyamatok általánossá váló érvénye, a területi szerkezetekre gyakorolt hatásai, a város és a vidék közötti közeledés trendjei jelentek meg. Az 1950–1960-as évekbeli, a falvakkal kapcsolatos kutatási eredmények is azt bizonyították, hogy a falu integráltnak tűnő társadalmában súlyos konfliktusok élnek, hogy az integráltság inkább illúzió, mintsem valóság (König, 1967). Másfelől számos nagyvárosi kutatás a hamar eltemetett primer – baráti, szomszédsági, családi – kapcsolatok továbbéléséről, funkcionálásáról számolt be. Kiderült, hogy a nagyvárosi ember egy időben, egyszerre tartozik mind primer csoportokhoz, mind pedig a szekunder társadalmi szervezetekhez. A primer csoportok szerepének növekedésével szükségszerűen csökken a másodlagos szervezetekben való részvétel intenzitása, és megfordítva. Az újabb empirikus kutatások eredményeinek összegzése alapján olyan álláspont alakult ki, hogy a mai nagyvárosokban mind a wirthi, mind a redfieldi modell megtalálható; az emberi kapcsolatok tradicionális, „falusi” és modern, „városi” formái is (Castells, 1972).

Más kutatók a közösségi élet e két típusát meghatározott városnegyedekhez kötik. S. F. Fava New York három különböző negyedében (a központban, a városszélen és egy elővárosban) végzett felmérései azt mutatták, hogy a szomszédsági kapcsolatok annál erősebbek, minél messzebb van az adott városrész a belvárostól

(Fava, 1960). Ezért a belvárosi és a szuburb életforma közötti radikális különbség alapján indokoltan látta a wirthi „urbanizmus” mellett a „szuburbanizmus mint életmód” kategória bevezetését. P. Willmott és M. Young is arra a megállapításra jutott, hogy a tradicionális kapcsolatok London régi, belső munkásnegyedeit jellemzik, míg a modern városi élet a középosztály által lakott külvárosokat (Willmott–Young, 1960).

Gans, német szociológus 1962-ben megjelent, összegző jellegű dolgozatában szintén csak a belváros jellegzetességének tartja a Wirth által leírt életformát, a tradicionális kötődések továbbélését a külváros sajátjának tekinti (Gans, 1962). A francia M. Castells a két életformatípust nem a különböző városrészekhez kapcsolja, hanem a hagyományos közösségi élet mintáit általában a lakóhelyhez, a modern városi élet jellegzetességeit pedig a város egészéhez. Vagyis a városlakók primer kapcsolatai, tradicionális magatartási formái elsősorban lakóhelyükhöz kötődnek, míg a szervezeti viszonyok és a felszínesebb kapcsolatok a városban betöltött funkcionális helyükből következnek (Castells, 1972).

Az 1960-as évek közepén Homer Hoyt a városi szerkezet klasszikus modelljének a torzulásairól ír, ráérezve a Chicagói iskola által bemutatott városrobbanás időszakának a változására, a városfejlődés új, decentralizációs trendjére. Ennek során megalapozza a városi szektorelméletet, amely az ingatlanárak, valamint a magas lakbérek, illetve a megfelelő, fejlett infrastruktúra, a kiépített úthálózat által befolyásolt módon fejlődő nagyvárosokat újrasztrukturalja, mégpedig a központi üzleti negyedből kiindulva (Hoyt, 1973). Ennek során kifejti, hogy a városnövekedés a centrumokból áttevődött az elővárosokba, mégpedig a központok leromlott etnikai összetétele miatt is. A középosztály jövedelmi viszonyainak emelkedése következtében a fehér lakosság a belvárosból, de az átmeneti övezetből is kiköltözött a kertvárosokba. Hoyt szerint a magángépkocsik majdhogynem általánossá válása igen fontos tényezője a városi lakosság kiáramlásának, a családi házak vasútvonalaktól távol eső építésének, valamint a bevásárlóközpontok és szétszórt ipartelepek kialakításának (Hoyt, 1973, 178.). Munkájával felülírta a városszerkezet klasszikusnak hitt modelljét, a városfejlődés koncentrikus zónák szerinti alakulását is.

Az 1960-as évektől mások is egyre inkább kétségbe vonják a humánökológia magyarázó elveit. Gist és Fava az amerikai kertvárosokban végzett kutatásaik eredményeként rámutattak, hogy e lakónegyedek jellegzetes életmódja nem ökológiai jellemzőkből, hanem az amerikai társadalom általános értékeiből, az egyéni fogyasztást előíró normákból adódik (Gist–Fava, 1964). Willmott és Young ugyancsak a társadalmi szerkezetet tartja az életmód, a magatartás és kultúra alapvető változójának. Állításukat kutatásaikkal igazolták, amelyek szerint a munkásnegyedekben még urbanisztikai feltételek nélkül is élénk helyi élet alakul ki; ez az életmód a munkásság társadalmi és nem ökológiai helyzetéből következik. Ezzel szemben a középosztály befelé fordultsága, kapcsolat nélkülsége ökológiai viszonyokkal, urbanisztikai feltételekkel is csak nehezen befolyásolható. Kétségtelen viszont, hogy az ökológiai viszonyok változása végül is befolyással van a középosztály társadalmi helyzetéből magyarázható életmódjára. A képletet ennek alapján tehát módosítani kell: a város társadalmi jellegzetességeinek alapvető változója a társadalmi struktúra, de hatásának érvényesüléséhez a megfelelő ökológiai feltételek is szükségesek (Willmott–Young, 1960). Gans már egyértelműen úgy fogalmaz, hogy – szemben a wirthi koncepcióval – nem beszélhetünk egységes nagyvárosi életformáról, és hogy a városban létező sokféle életforma magyarázatánál alapvetően nem az ökológiai viszonyokból, hanem a társadalmi-foglalkozási rétegződésből kell kiindulni (Gans, 1973a, 1973b). Castells is azzal érvel, hogy a Chicagói iskola ökológiai determinizmusa túlhaladott. Az ökológiai irányzat nem számolt azzal, hogy a tér szerkezete, igénybevétele és fizikai jellege a társadalmi csoportok aktív tevékenységének eredménye. Castells elismeri, hogy minden társadalom örökli az előző nemzedék által kialakított ökológiai viszonyokat, s ezek valóban befolyásolják a további társadalmi gyakorlatot. Csakhogy a csoportok képesek a teret átalakítani és új társadalmi tartalommal megtölteni. Ezért – vonja le a konklúziót Castells – a város közösségi életében nagyobb jelentősége van a társadalmi, foglalkozási csoportoknak, a csoportok szubkulturális viszonyainak, mint az ökológiai tényezőknek (Castells, 1972).

Legújabbán Saskia Sassen bírálja a klasszikus ökológiai iskolák nézeteit (Sassen, 2007). Szerinte túl kell lépni a klasszikus öko-

lógiai iskolák szemléletén. Ezek ugyanis nem írják le, nem értelmezik, nem is értelmezhetik a mai új, globális világ folyamatait, hiszen az urbanizáció korábbi periódusaiban jöttek létre.

Az *urbanizáció negyedik* szakasza a globalizált világ urbanizációja. Ez a legfejlettebb országokból indul ki, és terjed szét a világban különböző ütemben és eltérő mértékben. Enyedi György szerint ebben a szakaszban jönnek létre az egész világot átfogó globális városhálózatok és a globális nagyvárosi régiók, a világ-gazdaság centrumai. Ezek azonban csak a fejlett országok sajátjai (Enyedi, 2012, 138.).

Ez a szakasz hordozza és okozza a modern világ legélesebb társadalmi problémáit: a térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek mai rendszereit: a különböző települési típusok polarizáltságát, a globális és a többi városforma éles különbségeit, a városok és a vidéki térségek újraszerveződött differenciáltságait, a gazdagok és a szegények területi elkülönülését.

Ez a szakasz hozza létre a városok (és városrészek) közötti versenyt, ez okoz éles küzdelmet a városok gazdasága számára megfelelő (főként képzett) munkavállalók megszerzéséért: az elit és a középosztály jólétét biztosító infrastruktúra kiépítéséért. A verseny a jó adófizetők, a jobb jövedelműek vásárlóerejének a megszerzésére is kiterjed, ahogy a minél nagyobb fogyasztás és az ahhoz szükséges városi kínálat megteremthetőségéért. Ebben a periódusban a területi polarizáció növekedése egyre nyilvánvalóbb, láthatóvá válnak a globális verseny kritériumainak megfelelő városrészek, a nyertesek és a nem megfelelő (stigmatizált) városrészek, a vesztesek.

Ez a szakasz formálja át teljes mértékben a korábbi térbeli társadalmi szerkezeteket, ad azoknak új funkciókat és új tartalmakat, hozza rendbe, újíttja fel a globális érdekeket és a jobb módú városi lakosság igényeit kiszolgálni képes városrészek épített környezetét, okozza egyidejűleg a dzsentifikációt és a társadalmi ki-rekesztést is.

II. rész

A globális város

1. A globalizáció értelmezése

Globalizációs jelenségek a korábbi történeti időszakokban is voltak: mindig léteztek olyan gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok, amelyek szétterjedtek a világban, és hasonlóságokat okoztak az egyes országok között. De ez a mai globalizáció más, mivel ez a kapitalizmus terjedésével, nemzetközivé válásával függ össze, ez a kapitalista társadalmi, gazdasági berendezkedés produktuma. Enyedi György definíciója szerint a „globalizáció a tőkés gazdaság világméretű elterjedését jelenti, a kapitalizmus 18. századi kibontakozása óta csak a 20. század végére vált valós világrendszerrel, az államszocialista (szovjet) modell csaknem teljes eltűnése, s a fejlődő országok hagyományos, alapvetően önellátó gazdaságának a tőkés világrendbe való betagozódása után” (Enyedi, 2012, 53.).

Cséfalvay Zoltán szintén úgy véli, hogy a mai globalizáció más, mint a korábbi történelmi korok globalizációja. Szerinte a különbség kevésbé a mai változások gyorsaságában, hanem inkább a „folyamatok hajtóerejében és hordozóiban keresendő” (Cséfalvay, 1999, 19.). Az egységesülő világgazdaság „ma már egyre inkább a termelő szférából a pénzgazdaságba való tőke-transzferre”, valamint a különböző szolgáltatásokra, az információk áramlására épül (uo.).

A globalizáció hatásmechanizmusainak az értelmezése kapcsán számos vita alakult ki az évek során. Hamilton és szerzőtársai három különböző globalizációs értelmezést tartanak lényegesnek. Az első egy „hiperglobalizációs” nézet, amely szerint a világban eltűnnek a határok és a nemzeti állami hatások, mivel a globális piac és a technológiai fejlődés leigázza a nemzeti szuverenitást, miközben a városok és régiók jelentősége növekszik.

A másik nézet inkább szkeptikus állítása szerint a 19. század végén még valóban kiemelkedő jelentőségű globalizáció hatása ma már visszaszorul. Csupán néhány nagyobb nemzetközi szervezet (például az Európai Unió) működésében érvényesül, miközben

a nemzetállamok, a lokális kultúrák szerepe számottevő mértékben erősödik.

A harmadik álláspont pedig arra mutat rá, hogy a globalizáció egy mai jelenség, de a súlya csökken, mivel a nemzetállamok és városok egyaránt egyre nagyobb önállóságra tesznek szert (Hamilton et al., 2005, 5.).

A vitatott nézetekkel kapcsolatban állást foglaló Hamiltonék szerint mind a három álláspontban van igazságtartalom. Azonban számukra a globalizáció empirikus relevanciája leglényegesebb. Mégpedig az, hogy a globalizáció valóságos folyamat, ahol a világ-gazdaságot nemcsak a nemzetközi tőkeáramlástól való függés, tehát a kiszolgáltatottság, hanem a különböző szereplők közötti kölcsönös függésrendszerek, vagyis az autonómiák is jellemzik. A versenyt és az együttműködést is ezek generálják (Hamilton et al., 2005, 3.).

Hamiltonék úgy vélik, hogy a globalizációban a kölcsönös függések rendszere központi jelentőségű. A kölcsönös függések rendszere ugyanis igen széles, városok és régiók között jön létre, az országhatárokon átnyúló módon szerveződik: a különböző kereskedelmi és multinacionális cégek, a külföldi működő tőke érdekei, a nemzeti vagy városi kormányzás erőviszonyai szerinti motivációk által mozgatva azért, hogy felcseréljék az importorientált gazdasági fejlődést, az exportorientált gazdasági fejlődésre (Hamilton et al., 2005, 49.). Miközben az is nyilvánvaló, hogy a globalizáció nemcsak integrál, hanem szét is bomlaszt, illetve kolonizál is: a rendszer működésében kevésbé érdekelt erőket kiszorítja a pozitív globális hatások lehetőségeiből, leigázza, saját törvényei alá hajtja.

A globalizáció különböző értelmezései mellett egy olyan empirikus alapú, a tényekre támaszkodó felfogást is meg kell említeni, amelyik ennek a könyvnek kiemelten lényeges eleme. Ebben a felfogásban a globalizáció részben az államok, de legfőképpen a piac és a neoliberalizmus ideológiája által szabályozott gazdasági folyamat, amely társadalmi, kulturális és politikai összefüggésekkel (Tasan-Kok, 2004, 41.), de legfőképpen területi hatásokkal rendelkezik (Richardson-Bae, 2005, 2.; Lim, 2005, 18.).

Emellett nyilvánvaló, hogy a globalizációban a tőke, a termelési eszközök és termékek, a különböző tudások és kulturális modellek, értékek és eszmék, meghatározott életstílusok, a munkaerő áramlását, nemzetek felett átívelő, általános jellegét, nemzetkö-

zivé válását figyelhetjük meg. Egy komplex, több összetevőjű folyamatról van szó, amely a világ központi helyzetű, fejlett, innovatív (általában gazdag) centrumországaiból indul ki, és a gazdaságilag kevésbé fejlett, vagy éppen hátrányosabb helyzetű perifériák, fél-perifériák felé terjed, különböző tartalmakkal és eltérő időpontokban. Lényeges jellemzője, hogy integratív jelenség, mivel a folyamatban részt vevő, különböző érdekeltségű aktorok – eltérő mértékben és eltérő formákban, de – részévé válnak a centrumországokból kiinduló gazdasági és egyéb mechanizmusoknak. S ezzel megteremtik a globális gazdasági, politikai és társadalmi, vagy éppen kulturális hálózati rendszereket. Eközben új intézményeket, szabályokat, vagy éppen olyan deregulációkat alkotnak, amelyek a tőke és az egyéb társadalmi mozgásokat támogatják, az érkező tőke és más globális folyamatok befogadását biztosítják.

Sokan kritizálják a globalizáció által közvetített életformák és kultúrák, fogyasztási szokások agresszív, egyben társadalmi homogenizáló hatásait, és a nemzeti és a lokális kultúrák visszaszorulását. Továbbá azt, hogy a globális tőke ma már nemcsak a gazdaságot, hanem az államot és a társadalmi életet is egyre inkább irányítja (Hay–Marsh, 2000; Wilkinson, 2002). A jelzett problémák miatt a világ szinte minden régiójában egyre gyakoribbak a globalizációellenes társadalmi megmozdulások, a globalizáció társadalmi, gazdasági igazságtalanságai, a környezeti ártalmak elleni tiltakozók, a különböző új mozgalmak, az antiglobalista, antikapitalista, illetve globalizációkritikus csoportok.

Kelet- és Közép-Európában kevés a globalizációellenes társadalmi mozgalom, igen alacsony a társadalmi támogatottságuk is, részben az országonként eltérő intenzitású tiltakozási kultúra, a történeti meghatározottságok, részben az 1980-as, 1990-es évek végének válságproblémái, az akkori kényszerpályák miatt. A kelet-közép-európai országok a történetileg kialakult strukturális, gazdasági és társadalmi válság enyhítésének feltételeit a globális gazdasághoz csatlakozás körülményeiben látták. S ebben az elit osztályok is egyetértettek. Időközben azonban kiderült, hogy a kelet-közép-európai térségben megvalósult átmenet első periódusainak sikeresebb területi szereplői a nagyvárosok voltak, főként azok, amelyek a külföldi tőkebefektetések, vagyis a globális gazdaságba való beilleszkedés szerint indultak fejlődésnek, oldották

meg korábbi válságaikat (Barta, 1992). Noha ezekben a térségekben is létrejöttek a globalizációs problémák, a területi egyenlőtlenségek, az újfajta függések rendszerei.

A globalizációt mozgató erők

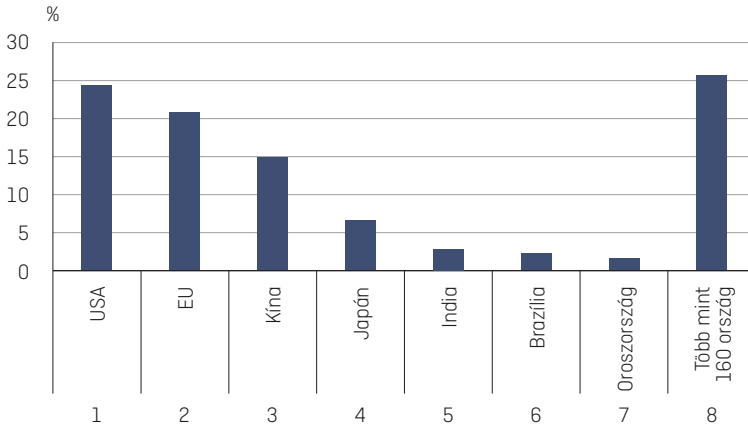
A globalizációt a gazdaság világméretűvé válása mozgatja. Ennek során a termelés, az értékesítés és a fogyasztás világméreteken szerveződik. A nagyvállalatok számos leányvállalatot hoznak létre, vagy vásárolnak fel külföldön, egy-egy termék előállítását és értékesítését nem egy országon belül, hanem világméreteken szervezik. Számos feltétel megvalósulása kell hozzá: a műszaki haladás, ennek keretében a szállítás, a közlekedés és a távközlés technikai fejlődése, amely lehetővé teszi az áruk, a tőke, a tudás, a technika nemzetközi mobilitását. A tömegkommunikáció fejlődése szintén nélkülözhetetlen feltétele a folyamatnak, ahogy a tőkekoncentráció is.

A globalizáció szerveződése, a globális központok kialakulása mögött erőteljes koncentrációs, egyszersmind regionalizációs folyamatok találhatók: a globális gazdasági versenyben ugyanis döntő a földrajzi elhelyezkedés, mivel a különböző iparágak versenyelőnyei a földrajzi helyzetből erednek. A termelési lánc inkább jövedelmező a fejlett térségekben. A nemzetgazdaságok ezért is törnek ki a saját adminisztratív határaik által szabott korlátaikból (Lengyel, 2003).

Az erőteljes földrajzi koncentráció már az 1960-as, 1970-es évektől kezdve megfigyelhető a világgazdasági termelés területi elhelyezkedésében. 2016-ban az USA, az Európai Unió, Japán és Kína a világ GDP-jének a 67,5%-át állította elő (lásd 3. ábra). (Ebben 2050-re nagy változások várhatóak: számos ázsiai ország, főként a kínai és az indiai gazdaság rendkívül gyors növekedése miatt meg fogja előzni az Egyesült Államokat és az Európai Uniót is.)

A földrajzi koncentráció nagyvárosi környezetben történik: a fent jelzett fejlett országokban, szintén az 1960-as, 1970-es évektől kezdve megfigyelhető a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja, a multiregionális és interregionális, később multinacionális, transznacionális vállalatok nagyvárosi előretörése, és ennek hatására a nagyvárosok és a perifériájuk erőteljes fejlődése (Veltz, 1996, 33.).

3. ábra. A világ GDP-termelésének megoszlása (részesezés a globális GDP-ből vásárlóerő paritáson), 2016

[https://hu.wikipedia.org/wiki/Országok_GDP_szerinti_listája_\(nominális\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Országok_GDP_szerinti_listája_(nominális)) alapján

A globalizáció területi hatásai

A globális gazdaság területi igényei újraszabják a területi társadalmi struktúrát, térbeli társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi, köztük foglalkoztatási problémák alakulnak ki. Egyrészt azokban a térségekben, ahová nem érkezik a globális tőke, másrészt pedig azokban a térségekben, ahonnan a globális döntések következtében a transznacionális, a multinacionális vállalatok elmennek.

Egyes szakmai értékelések szerint a világgazdasági folyamatok jövőbeni alakulásából további növekvő munkanélküliség várható. 1995-ben a legnagyobb transznacionális cégek vezető topmenedzseri találkozóján elhangzottak szerint „az elkövetkező évszázadban a munkaképes lakosság húsz százaléka elég lesz ahhoz, hogy lendületben tartsa a világgazdaságot” (Martin–Schumann, 1998).

A növekvő munkanélküliség a szegénység növekedésével is együtt jár, amit a jóléti államok és azok lehetőségeinek a visszaszorulása is felerősít. Az 1973-as olajválságot követően, illetve az 1980-as évek óta, a különböző időszakokban kibontakozott gazdasági válságok miatt is fokozatosan visszaszorultak az állampolgári jogokon kínált közszolgáltatások, megszűnt a stabil munkaerőpiac, a szociális ellátás, az alacsony szintű, de mindenkire kiterjedő jövedelembiztonság. Tehát mindazok a tényezők, amelyek addig a nyugat-európai középosztályok homogenizálódását

eredményezték, s amelyek a jövedelem, az életkilátások, a nyaralási szokások, a szabadidő eltöltése, a sportolási szokások területén is közeledést okoztak: következőképpen a különböző társadalmi foglalkozási kategóriák közötti különbségek csökkentek. A globalizációs és a társadalmi strukturális hatások, a jóléti politikák átalakulása azonban felülírták, megkérdőjelezték a társadalmi kiegyenlítődési reményeket (Fitoussi–Rosanvallon, 1996, 71.). A fogyasztás minősége, mennyisége, a luxusfogyasztás szerinti eltérések alapján azonban újabb társadalmi differenciáltságok is szerveződtek (Ascher, 1995, 125.).

A globalizáció, a globális tőkemozgások területi hatásaira az egész világon, Európában is átalakult a területi és társadalmi szerkezet, új térbeli társadalmi viszonyok szerveződtek, a nagyvárosi fejlődési folyamatok felgyorsultak. S ez új típusú városi terek, egész urbánus rendszerek kialakulásával, valamint a globális tőke és annak intézményei erőteljes nagyvárosi, világvárosi koncentrációjával is együtt járt (Hall, 1966; Castells–Godard, 1974; Friedmann–Wolff, 1982; Sassen, 1991; Enyedi, 2003). A korábban hatalmat birtokló települések hátrányos helyzetbe kerültek, mások pedig előretörték. Új, nagyvárosi hatalmak jelentek meg, ezek a globális városok, a világvárosok, amelyek gyakorta maguk mögé utasítják a nemzeti kormányokat, sajátos nemzetek feletti döntési rendszereket hoznak létre.

Az új gazdasági terek, a nagyvárosi gazdaságok a posztfordista gazdaság működését (a szolgáltató, a kvaterner szektorok növekedését) is biztosítani képesek. Ezek az új növekedési pólusok, a gazdasági fejlődés csomópontjai, irányító központjai, a parancsnoki helyek (Friedmann–Wolff, 1982, 362), mivel itt koncentrálnak az irányítói funkciók, a transznacionális és a multinacionális vállalatok központjai, a pénzügyi centrumok. A Global 500, vagyis a világ legnagyobb multinacionális cégei a nagyvárosokban, többnyire a fővárosokban helyezkednek el (lásd az 1. táblázatot).

Társadalmi, politikai és gazdasági jelentőségüknél fogva a globális gazdaság által létrehozott nagyvárosi tereket, városrégiókat sokan elemezték. Hall az 1960-as (Hall, 1966), Castells és Godard az 1970-es években (Castells–Godard, 1974), Harvey szintén ezekben az években írta le a globális gazdaságot, mint a városok legfőbb építő folyamatát (Harvey, 1973). Friedmann az 1980-as években

1. táblázat. A Fortune Global 500 cégeinek a rangsora a fővárosi koncentráció szempontjából

Ország	Fortune Global 500 cégek		
	száma az országban	száma a fővárosban	aránya a fővárosban [%]
Franciaország	32	29	90,6
Japán	68	48	70,6
Kína	73	44	60,3
Dél-Korea	13	11	84,4
Oroszország	7	6	85,7
Nagy-Britannia	27	18	66,7
Kanada	11	0	0
Spanyolország	8	5	62,5
India	8	1	12,5
Olaszország	9	4	44,4
Svájc	15	6	40,0
Tajvan	6	4	66,5
Brazília	8	1	12,5
Németország	32	1	3,1
USA	132	6	4,5
Ausztrália	9	0	0
Hollandia	13	4	33,3

Forrás: <https://www.geolounge.com/geography-global-500-companies-2016/> [saját szerkesztés]

mutatta be a világvárosok szerveződését meghatározó gazdasági folyamatokat. A *The World City Hypothesis* című műben a városkutatás egy új nézőpontját fejtette ki azzal, hogy összekapcsolta a globális gazdasági folyamatokat és az urbanizáció alakulását, továbbá leírta a városok közötti hierarchikus különbségeket (Friedmann, 1986). Ezeket a különbséget részben globális, illetve gazdasági szempontból kereste: arra volt kíváncsi, hogy melyik város adja a globális gazdaságnak a „basing point”-jét (lényegi pontját) és melyik nem. Ennek alapján tárta fel, hogy az egyes városok jelentősége kiemeltebb, mint a többieké, hogy a városok között hierarchikus különbségek vannak.

A hierarchikus rendszerek különböző várostípusokat hoznak létre, így az ott megjelenő különböző típusú szervezetek nagysága, jelentősége, átfogó jellege szerinti nagyságrendi eltérések alapján globális városokat, világvárosokat, azok alfa, béta, gamma város csoportjait. A hierarchia csúcsán azok a városok állnak, amelyek a globális folyamatokat irányítják, melyek ellenőrzésük alatt tartják a világ erőforrásait. Ez a hierarchia azonban nemcsak a gazdasági dimenziók szerint formálódik: hanem politikai, hatalmi, illetve a nemzetközi kapcsolatrendszerek szempontjai szerint is. Ezeket a kapcsolatokat a különböző gazdasági szervezetek, a pénzügyi központok, az üzleti szolgáltatások, a biztosító és a tanácsadó társaságok, a nemzetközi szervezetek viszonyrendszerei adják (Barta et al., 2010, 9.).

Taylor szerint helytelen a globális, illetve a világvárosok szerveződéseit vertikális rendszerekben elképzelni, mivel azok regionális meghatározottságokban is alakuló sajátos hálózatokban is működnek. Szerinte a világvárosi hálózatokat a globális szolgáltató cégek közötti kölcsönös kapcsolatok hozzák létre (Taylor, 2004a, 365.). Ezek a kapcsolatok a kulcsfontosságú ágazatok között szerveződnek, mégpedig a könyvelés, a tanácsadás, a bank és a pénzügyek között, valamint a biztosítási, illetve a jogi ügyekben. Ezeknek a cégeknek az irodái azokban a nagyvárosokban találhatóak, amelyek hatással lehetnek a globális stratégiák fő irányaira. A taylori felfogás jelentős, mivel egy olyan városközpontú elemzési módot mutat be, amely a város hierarchikus megközelítésével szemben a hálózati, egyben a regionális vagy éppen lokális megközelítést is jelentősnek tartja, és mert rámutat, hogy a globalizáció mellett a helyi erők is hatással vannak, hatással lehetnek a területi folyamatok alakulására.

A globális urbanizációban szerveződő területi társadalmi szerkezetre az éles regionális egyenlőtlenségek, a társadalmi polarizáció erősödése a jellemző, egyrészt a globális városrégiók és a többi régió között, másrészt a metropoliszok és az egyéb városi formációk között. A világvárosok, nagyvárosok belső struktúráiban, a városközpontok és a -környékek között szintén erősek a gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek. A fejlett ipari társadalmakban, az Egyesült Államokban, Japánban, az európai országokban a területi koncentrációt okozó globális gazdasági folyamatok, a világgazdaság, a multinacionális cégek nagyvárosrégió-beli koncentrációja,

az ott megjelent központi cégek és azok vezetői rétegeinek komoly mértékű jelenléte miatt a társadalmi különbségek számottevő mértékben növekedtek (Veltz, 1996, 51.). Philippe Cadene szerint a kétmilliónál nagyobb népességű településegüttesek koncentrálják a leghatalmasabb intézményeket, a leggazdagabb családokat, illetve az adott országokra jellemző szegénység egy részét is (Cadene, 2000, 139.).

A globalizálódó világgazdaság által teremtett városhálózatok, a városok és térségeik (és az érintett nemzeti társadalmak) fejlődési lehetőségei erőteljesen differenciálódtak. A centrumok és a perifériák között, illetve az egyes településeken belül élesedett a társadalmi polarizáció, a térben is megnyilvánuló, fokozatosan felerősödő társadalmi egyenlőtlenségek rendszere. A Boltanskiék által a kapitalizmus „kírákatvárosainak” nevezett globális városokban is nyilvánvalóvá váltak a társadalmi feszültségek. Nyilvánvalóvá váltak az elit – ezen belül a multinacionális nagyvállalatok menedzsmentje és szakértői csoportjai, vagy a gazdasági és politikai döntéshozók –, valamint a képzett középosztálybeliek által lakott negyedek, valamint a kiszorítottak, a hátrányos helyzetűek, a munkanélküliek lakóhelyei közötti fejlettségbeli különbségek (Boltanski–Chiapello, 1999).

A globális gazdasággal nem, vagy kevésbé érintett térségekben a társadalmi problémák még súlyosabbak, miközben ezekben a térségekben igen dinamikus városrobbanás zajlik, amely az urbanizáció első szakaszának mai változata. A mai urbanizáció 93%-a a fejlődő országokban és a harmadik világ térségeiben, az ázsiai és afrikai országokban történik, a motiváló erők azonban eltérőek: főként a vidéki túlnépesedés, az ottani kilátástalan életkörülmények, a mérhetetlen szegénység és a hiányzó ipari fejlődés mozgatja. (Példa lehet erre, hogy ezekben az országokban 800 millió ember slumokban él, a szubszaharai afrikai térségben a városi népesség 62%-a, Kelet-Ázsia esetében 37%, -a Dél-Ázsiában 43%-a, Latin-Amerikában és a Karib-szigetek esetében 27%-a.) A gondokat elsősorban a várostervezés, valamint az alapvető szolgáltatások (víz, csatorna, villany) hiánya okozza, továbbá a rossz közlekedés, a hatalmas munkanélküliség, a feketegazdaság jelenléte. (Afrikában például a munkanélküliség a városi népesség 50%-át érinti.)²⁴

²⁴ <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/Clos,%20Joan.pdf>

A területi egyenlőtlenségek hatalmasak, a szeparált, kirívóan gazdagok által lakott és fegyveresen őrzött lakóparkok, a fizikailag és társadalmilag lepusztult slumok, a kirekesztettek enklávéi, az élesen elváló és polarizált társadalmi szerkezet két szélső pontjait mutatják meg. A gazdaság fejlődését lényegi módon akadályozza a tervezetlenül lezajló urbanizáció, valamint a szakképzetlen és szegény vidéki népesség nagyvárosi tömörülése.

2. A globális város sajátosságai

Saskia Sassen az 1991-ben írt, jelentős horderejű művében, a *Global City* (A globális város) című munkájában vezette be a globális város fogalmát (Sassen, 1991). A városi tematikák kapcsán ez talán a leg-többször idézett mű, amelynek a jelentőséget az adja, hogy a globalizációval kapcsolatos tanulmányok egy progresszív új szemléletét dolgozta ki, a globális gazdaság értelmezésének új elméletét kínálja, politikai és gazdasági, valamint szociológiai megközelítésben. Az új megközelítés lényegi összetevője, hogy a területi hatásokra, a városi tematikára koncentrálnak (Robinson, 2009. 6.), mivel újra definiálja a termelés és a területi szempontok kapcsolatait, mégpedig azzal, hogy megfogalmazza a világgazdaság területi dinamikájának az átalakulásait.

Az elmélet abból indul ki, hogy a helyi (a városi) átalakulások a globális hatásoktól függenek, hogy a globalizáció, vagyis a modern kapitalizmus hatásai nemzetközivé alakítják, internacionalizálják a városi tereket, értve ezen azt, hogy a városok részeivé válnak egy nemzetek feletti, globális rendszernek, a tőke, a pénz, az információ, az emberek nemzetek felett átívelő hálózatainak a szerveződési révén. Köszönhetően az információs technológia fejlődésének, a tőke mozgásokat biztosító feltételeknek, a határokon átívelő gazdasági folyamatoknak, a tőke, az áruk, a termékek és a nyersanyagok áramlásának, a nemzetközi turizmusnak is. Ez államok közötti, államokat áthidaló rendszerekben jelenik meg. Mégpedig a privatizációs és a deregulációs folyamatok miatt, továbbá a külföldi cégeket behívó, befogadó nemzetgazdaságok döntéseit követően, de nem utolsósorban a különböző nemzetek gazdasági szereplőinek a globális piacokon való növekvő részvétele folytán (Sassen, 2005, 27.). Sassen szerint ezek a folyamatok a városok lényegi átalakulását hozták, mégpedig a következő szempontok alapján:

1. A korábbi történelmi periódusokban a városi rendszerek szinte kizárólagosan a nemzeti gazdaságokba beágyazva léteztek. S ezzel biztosították az országok területi integrációját. A mai városok, amelyek az új gazdasági és nemzetközi folyamatok terei, már nem kapcsolódnak feltétlenül sem az adott nemzetek, sem pedig a városokat környező régiók rendszereihez, a területi közelség sem feltétlenül jellemző rájuk, miközben egymáshoz, vagyis a többi globális városhoz erőteljesen kötődnek. A globális folyamatok tehát felülírják a hagyományos városi rendszereket (Sassen, 2007a, 485.).
2. A globális városok a mai világgazdasági folyamatok legfontosabb irányító központjai. Ők állnak a városhierarchia csúcán. Ők azok, amelyek a legnagyobb mértékben, egyben hosszú távon vonzzák a globális tőkét, és az azt működtető társadalmi, foglalkozási csoportokat, a globális eszméket is.
3. Az új globális folyamatok eredményeként különböző szintű városi rendszerek jöttek létre, az egyes városi rendszerek különböző területi szinteket látnak el funkcionális értelemben, globális, nemzeti, regionális, illetve szubregionális piacokat teremtenek, és ezzel igen differenciált társadalmicsoport-igényeket elégítenek ki. Sassen szerint az egyes városi rendszerek szeparálódnak a többi olyan várostól, amelyek funkcionális értelemben vagy területileg más síkon helyezkednek el (Sassen, 2007a, 483.).
4. Ez a globális városok egy újabb funkcióját is jelenti: a városok a különböző szintű és térbeli helyzetű társadalmi és gazdasági szereplők találkozásainak a helyei (angol kifejezéssel: frontier space). Ezek a helyek kezelik a különben éles határokkal elválasztott városi rendszerek problémáit, hiszen találkozási helyeket képeznek a különben egymástól elzárt városi szereplők, különböző szinten létező városi rendszerek között (Sassen, 2014).
5. A különböző városok között és a városokon belül új egyenlőtlenégi rendszerek jönnek létre. Természetesen ilyenek korábban is voltak, de ezek most sokkal élesebbek, mégpedig azért, mert ezek a globális fejlődés „teremtmenyei”, a termelés és a pénzügyek nemzetközivé válásának, a győztesek és a vesztesek differenciálódásának az eredményei (Sassen, 2007b).

Saskia Sassen szerint a globális város elgondolás kidolgozásának kutatómódszertani jelentősége is van. A hagyományos városszociológiai iskolák, például a klasszikus humánökológiai szemlélet alapján már nem lehet értelmezni a mai városi folyamatokat (Sassen, 2007a). A klasszikus városszociológiai elméletek az urbanizáció korábbi szakaszait, az azokat indukáló gazdasági folyamatokat, a jelenkori globális kapitalizmus egy megelőző szakaszát írták le, azt értelmezték. A városokat érintő új világfolyamatok elemzése érdekében új analitikus kategóriák bevezetésére van szükség. A holland születésű, amerikai szociológus szerint a gazdasági tevékenységek nemzetközivé válása (a globális pénzügyi piacok, a speciális üzleti és egyéb szolgáltatások, a nemzetközi beruházások), továbbá a nemzeti és a városi kormányzatok csökkenő szerepe a nemzetközi gazdasági tevékenységek szabályozásában, valamint a városok egyre erőteljesebb kapcsolódása a globális piacokhoz és a külföldi cégek központjaihoz egy eddig ismeretlen városi rendszert hoztak létre, mégpedig a nemzetek között szerveződő városi rendszert (angol kifejezéssel: „transnational urban system”). Ez az új rendszer pedig csak új megközelítéssel vizsgálható.

3. A globális városfelfogás kritikái

Sassen felfogásában a globális városok közé elsősorban New York, London és Tokió tartozik (Sassen, 1991). Ezt azonban egyre többen bírálják (Gugler, 2004; Enyedi, 2012, 53.), mondván, hogy nemcsak ezek a megavárosok játszanak vezető szerepet a világgazdaság irányításában, hanem más nagyvárosok, más világvárosok is. A globális városokat rangsoroló legfrissebb indexek, például a minden évben megjelenő Global Cities Index számos európai, illetve amerikai és ázsiai várost is közéjük sorol. Volt már rá példa, hogy ez az index 5, máskor 15 vagy 25 globális városról, ún. „Global elit”-ről számolt be.

A besorolást nehezíti, hogy a városok globális rendszerben elfoglalt helyét definiáló kritériumok változnak, nincsenek egyértelműen kidolgozott meghatározások, szakmailag megalapozott koncepciók. A rangsorokat adó különböző feltételek állandó viták tárgyai. A Taylor és szerzőtársai által elsőként kidolgozott, immár klasszikusnak számító rangsorolást főként a túlzott gazdasági irányultsága miatt bírálják.

Peter J. Taylor, valamint Jonathan Beaverstock és Richard G. Smith 1998-ban 307 várost rangsoroltak a globalizációban, illetve a városok hierarchikus, egyben regionális rendszerében elfoglalt helyük, főként a nemzetközi kapcsolatrendszereik alapján. A *The Globalization and World Cities Research Network* a vizsgált városokat Alpha, Beta és Gamma városokként rangsorolja: ezek különböző mértékekben nyújtották a számviteli, a reklám-, a banki, a pénzügyi és a jogi szolgáltatásokat.²⁵

Mattei Dogan bírálata részben hasonló szempontokra utalt, bár némiképp más összefüggésben vitatta a gazdasági beállítottságra épülő rangsorokat, felfogásokat. A francia politológus szerint a

---

²⁵ https://en.wikipedia.org/wiki/Globalization_and_World_Cities_Research_Network

világváros vagy a globális város koncepció azért problematikus, mert több szempontból is csak „egydimenziós” elemzéseket nyújt, és nem elég a társadalmi valóság bemutatására, értelmezésére (Dogan, 2004). Fontos vizsgálati iránynak tartja ugyan, hogy az 500 legnagyobb multinacionális cég vagy a nagy bankok hol, melyik nagyvárosban jelennek meg, hiszen ezzel a kapitalista rendszert jól lehet elemezni, de a globalizációnak, a metropolizációnak számos más jele is van, nem csak ez. A társadalmi folyamatok így kívül rekednek az elemzettek köréből: a társadalmi élet feltételei, a különböző társadalmi csoportok viszonyai, a kulturális és egyéb szerepek, a kereskedelmi és ipari fejlődés dinamikusa sem jelennek meg a bemutatott tényezők között, pedig ezeknek szintén a kritériumok közé kellene tartozniuk. Külön problémát okoz szerinte az is, hogy a gigantikus méretű városokban élők csak egy szűk köre, főként a gazdasági elit vesz közvetlenül részt a globális gazdaság működésében, a nemzetközi kapcsolatokban, ezért a városlakók többsége kimarad a globális rendszerekből és azok hatásai-ból is. Az ő életükről kevés az ismeret. S végül, „small but beautiful” („kicsi, de szép”) állítja; ezzel a kisebb városok jelentőségére hívta fel a figyelmet: az egymillió alatti, vagy éppen 300 ezer lakosú kisebb városok a kultúra, a tudomány, a művészetek terén nagyon sokat adnak a világnak. Ezekkel is foglalkozni kell, nemcsak az „arany gettókkal” („golden ghettos”) (Dogan, 2004, 359.).

Kolossov és J. O. Loughlin tanulmányukban (2004) szintén ezt a problémát vetik fel, mikor bírálják, hogy a mai nagyvárosokat főként a nemzetközi közlekedés, a multinacionális cégek elhelyezkedése, a globális munkaerőpiac megoszlása, valamint az üzleti szolgáltatások alapján helyezik el a nemzetközi és a nemzeti városi rendszerekbe, miközben ezek között par excellence, társadalmi jellegű mutató nem található. A két szerző még egy fontos összefüggést is hiányolt, mégpedig azt, hogy a világváros- vagy globálisváros-elméleteket, a kapcsolódó kritériumokat empirikusan még nem tesztelték, igazából kevés az információ arról, milyen konkrét kapcsolatok jönnek létre a világváros-hálózatokban.

Nyilván ezek a kritikák is hozzájárultak ahhoz, hogy ma már a városok közötti különbségeket sokkal szélesebb körűen, komplexebb mutatók, többdimenziós indexek alapján, és főként nemcsak gazdasági, hanem egyéb tényezők szerint is elemzik: példa

erre a Global Cities Index olyan mutatója, amely a Global Cities Index mellett a Global Cities Outlook indexet is magában foglalja. A Global Cities Index 5 dimenziót vesz figyelembe, mégpedig az üzleti aktivitást, a humán tőkét, az információk cseréjét, a kulturális eredményeket és a politikai irányultságokat. A Global Cities Outlook 4 dimenziót alkalmaz: a személyes jóllét dimenzióját, a gazdasági körülményeket, az innovációt és a kormányzás szempontjait (Kearney, 2016).

A globális városok megalapozottabb elemzésében, a kapcsolódó vitákban való előrelépéshez komoly segítséget nyújtott a Brookings Intézet 2016-ban publikált átfogó kutatása, amely új válaszokat adott nem csupán a globális városok rangsorára, hanem a globálisváros-jelleg kiszélesítését is megalapozta (Trujillo–Parilla, 2016). A vizsgálat a világ 123 legnagyobb metropolisztérségét elemezte. Ezekben a térségekben található a lakosság valamivel több mint egynolcada, és itt koncentrálódik a globális gazdasági teljesítmény közel egyharmada is. Az új rangsor kialakításának a központjában a versenyképesség szempontja állt, amelyet az itt felsorolt indikátorok, illetve az 5+1 indikátorból összeállított komplex változó alapján vizsgáltak:

1. exportképes ágazatok megléte (zöldmezős, közvetlen külföldi működőtőke-befektetések és az ezek által teremtett munkahelyek alapján, 2009–2015 között);
2. innovációs kapacitás (tudományos publikációk száma lakosságszámra vetítve, 2010–2013 között, szabadalmak száma abszolút értékben és egy főre vetítve, 2008–2012, kockázati-tőke-befektetések értéke abszolút értékben és 1000 lakosra vetítve, 2006–2015);
3. tehetség (humán tőke) (a 15 évnél idősebb, felsőfokú végzettséggel rendelkező népesség aránya 2014-ben vagy a legfrissebb elérhető időpontban);
4. infrastrukturális összeköttetések (légiközlekedésben részt vevő utasok abszolút száma és egy főre vetítve 2014-ben, átlagos internet-letöltési sebesség, 2015);
5. kormányzás (mennyire segíti elő a befektetések vonzását és a növekedési stratégiák megvalósítását) (itt nem volt minden metropolisztérségre elérhető adat);

(+1) általános ipari és gazdasági jellemzők (népesség, egy főre jutó GDP, egy dolgozóra vetített termelés, az ipar részesedése a teljes termelésből, egy dolgozóra vetített ipari termelés, 2015).

A vizsgálat a globális városok hét típusát különítette el: az ún. globális óriásokat, az ázsiai központokat, a felemelkedő kapuvárosokat, a kínai iparvárosokat, a tudásközpontokat, az amerikai közepes súlyú városokat és a nemzetközi közepes súlyú városokat.

A Brookings Intézet munkájának fő értéke, hogy túllép a korábbi globális város definíciókon, és megállapítja, hogy nincs egyetlen általános „meghatározása” a globális városnak, minden város különböző tényezők alapján válhat globálissá. Jóllehet kiemelkedő jelentősége van a technológiai innovációknak (köztük a kutató egyetemek szerepének), de a globális pénzügyek és befektetések vonzóképeségének, a kapuváros szerepének is. A specializáció és a növekedés üteme szintén központi szerepet játszik a folyamatban. Azt azonban kritikával kell illetni, hogy nem tud igazán túllépni a (történetileg is kódolt) alapvetően gazdasági szemléleten, s bár használ társadalmi jellegű indikátorokat, azokat is a gazdasági irányultságok szerint veszi figyelembe.

A kritikák másik köre a globális és a lokális folyamatok viszonyára irányul. Sokan vitatják azt a megközelítést, amely a globalizációs hatásokat lineáris mechanizmusokként, egyoldalúan homogenizáló tényezőkként határozza meg. Ezek a vitázó felek úgy vélik, hogy a globalizáció nem feltétlenül homogenizál, és nem törli el, nem írja felül a lokális rendszereket, a globális és a lokális jelenségek kölcsönhatásokban léteznek (Taylor, 2004; Taylor–Derruder, 2016). Taylor véleménye az, hogy helytelen a társadalmi térre úgy gondolni, mint ahol vannak vertikális egységek, s ezek egy skálán foglalnak helyet, és vannak horizontális egységek, amelyek regionálisan helyezkednek el. Hiszen ez mesterséges szétszakítása a valóságnak. A valóságban a vertikális és horizontális tényezők együtt léteznek. Ráadásul a valóságban a globális folyamatok nem is virtuálisak, hanem azok konkrét (például) nemzetközi pénzügyi központokban jelennek meg, ahol konkrét társadalmi csoportok, emberek vannak, akik terveznek, tárgyalnak, alkufolyamatokat vezérelnek.

Gugler a globális városok iránti szinte kizárólagos vagy inkább túlhajtott tudományos érdeklődést bírálja. Miközben vannak „világvárosok a nyugaton túl” (*World Cities Beyond the West*). Ezeknek a példái Shanghaj, Szöul, Bangkok, Kairó, Mexikóváros, Moszkva, Hongkong, Szingapúr, Jakarta, Sao Pulo, Bombay és Johannesburg, az általa vizsgált 12 világváros, négy különböző földrészről. Véleménye szerint ezek a városok ugyan nincsenek a világ-gazdaság centrumában, mégis nagyon fontos szerepet töltenek be a világ- és a regionális gazdaságban, de főként a saját országukban (Gugler, 2004, 9.).

Gugler a globálisváros-elméletekből a történeti összefüggések figyelembevételét is hiányolja. A 12 fejlődő országbeli világváros összehasonlító elemzése kapcsán jutott arra a következtetésre, hogy a globális rendszerekben elfoglalt helyükből fakadó közös vonásokon túl nagyok a közöttük lévő különbségek, a történeti, a regionális, a gazdasági, a politikai, a demográfiai sajátosságok szerint. Ezért úgy véli, hogy a globálisváros-elméletek megalkotásakor, jóllehet a globális hatások szerepe fontos, legalább olyan fontosak az országos hatások is.

4. A globális nagyvárosi társadalmak

Mollenkopf és Castells híres könyvük, a *Dual city* bevezetőjében azt kérdezik: igaz, hogy New York egy duális, nagyon szegényekből és nagyon gazdagokból álló, végtelenül polarizált, kétszegmensű világváros, vagy ez csak egy zszurnalisztikai megállapítás? Igaz, hogy New York egyrészt csillogó, luxus környezetet és fogyasztást, kirívóan gazdag életformákat kínál, másrészt pedig a gettókat, a szegények által lakott negyedeket mutatja fel? (Mollenkopf–Castells, 1991). A két szerző szerint ezek a kérdések és a rájuk adott válaszok nemcsak New York, hanem az összes nagy amerikai város megértéséhez nélkülözhetetlenek, mivel New York egy laboratórium a „New Society”, vagyis a globalizáció által teremtett új társadalom elemzéséhez és megértéséhez.

Az immár klasszikus kötet tanulmányainak a válaszaiból az derül ki, hogy New York város duális volta igaz is, meg nem. A két szerző szerint inkább csak a felszínen igaz, mivel a duális város inkább csak ideológiai fogalom, amelynek az a célja, hogy felhívja a figyelmet az éleződő társadalmi polarizációra, a szegregációra, hogy jelezze a főbb trendeket, de nem alkalmas arra, hogy a valószínű strukturális egyenlőtlenségeket feltárja.

A tények szerint a világvárosi társadalmak, köztük a New Yorki-i is, a duális jelleghez képest sokkal bonyolultabbak, jóval strukturáltabbak. Ennek részben gazdaságtörténeti okai is vannak: egyrészt az 1955 és 1975 között zajló vietnámi háború²⁶, másrészt az 1973-as

---

²⁶ A franciák által indított indokínai háború folytatásaként az amerikaiak Dél-Vietnám érdekében avatkoztak be a kommunista Észak-Vietnám legyőzése céljából. A vietnámi háborúban a 4,5 millió vietnámi lakos és katona mellett közel 60 ezer amerikai katona esett el, 30 ezer ember megsebesült. Családok mentek tönkre, sokan kerültek ki a munkaerőpiacról, szegényedtek el. A veterán katonák közül számosan pszichés okokból lettek öngyilkosok. Politikai zavargások, civil háborúellenes tüntetések sora is kibontakozott.

kőolajválság²⁷, illetve az 1975-ös pénzügyi világválság. Mindezek miatt a világvárosok gazdasága átmenetileg nagyon megroppant. De nemcsak ezek miatt, hanem azért is, mert ebben az időszakban (tehát az 1970-es években) az amerikai nagyvárosi gazdaságok az ipari társadalomból a posztipari társadalmakba léptek. Emiatt a főként manufakturális iparban foglalkoztatottak száma radikálisan csökkent, miközben a nagyvállalatok, a részvénytársaságok, a közszolgáltatásban és a nonprofit ágazatokban dolgozók aránya növekedett. Ezzel pedig a városi (főként a fehér) munkásrétegek aránya nagymértékben csökkent, miközben a menedzserek, valamint a magasan képzett szakemberek száma számottevően gyarapodott (Mollenkopf–Castells, 1991, 7.).

A világgazdasági folyamatok átalakulása, a globális gazdaságban betöltött meghatározó szerepének a kialakulása eredményeként az 1980-as években New York gazdasági pozíciója jelentősen megerősödött: a gazdasági, a társadalmi és a politikai szerkezet-átalakítások, az új információs technológiai fejlesztések miatt Tokióval és Londenal együtt új világgazdasági központtá fejlődött.

Az 1970-es években csökkenő népességű világváros az 1980-as években stabilizálódott: az ázsiai, karib-szigeteki, latin-amerikai bevándorlási hullám miatt. A fehér családok ekkor költöztek ki az elővárosokba. S ezzel egy paradox helyzet jött létre: „1990-ben a városban a különböző kisebbségek voltak többségben: a lakosság több mint negyede külföldi születésű volt.” Mindez azt is jelentette, hogy erősödött a multikulturális jelleg, s ezzel New York globális város jellege (Mollenkopf–Castells, 1991, 400.).

Ez ismét hatással volt a New York-i társadalmi szerkezetre, amely nagyon fragmentálttá vált, sokkal differenciáltabbnak bizonyult, minthogy egyszerűen duális lenne: vezető beosztásúak, menedzserek, iskolázott, képzett szakmacsoportok alkották a városi lakosság 30%-át. Ők adták a felső középosztály, illetve

²⁷ Az Arab Olajexportáló Országok Nemzetközi Szervezete 1973-ban jelentette be, hogy felfüggeszti az olajexportot azokba az országokba, amelyek a jom kippuri háborúban (ez Izrael legszentebb ünnepén robbant ki) Izraelt támogatták Szíriával és Egyiptommal szemben. Az olajembargó az Amerikai Egyesült Államokat és nyugat-európai szövetségeseit, valamint Japánt érintette. A kitermelt nyers kőolaj hordónkénti ára négyszeresére emelkedett. Ez az egész gazdaságban és a gépkocsira épülő közlekedésben teljes káoszt okozott. https://hu.wikipedia.org/wiki/1973-as_olajválság

az alacsonyabb felső osztály tagjait, akik jól definiált társadalmi csoportot alkottak, specifikus kulturális trend és közös gazdasági érdekek mentén szerveződtek. A következő csoportot az új munkásosztály, a szolgáltató gazdaság nem túl jól fizetett munkavállalói képezték. Majd, az alacsonyan képzett, rosszul fizetett munkásrétegek, a részben bérből élők, részben önálló vállalkozók rétegét kell megemlíteni, majd az alacsony státusú bevándorlókat (köztük sok a kínai, a dominikai születésű). A közszféra alkalmazottaiból kialakul, egyben erősödő középosztály az utolsó csoport, köztük sokan eredetileg Európából származó bevándorló ír és olasz munkásrétegek, vagy anyanyelvű kisebbségi csoportok, köztük a feketék is. Mollenkopf és Castells szerint belőlük állt össze a korabeli New York-i társadalom (1991, 401.).

A helyi társadalom töredezettségét fokozta, hogy az elszegényedés meglehetősen általánossá vált: számosan ki lettek rekesztve a posztindusztriális társadalmi átalakulás kedvező fordulataiból, így a latin-amerikai, a karib-szigeteki, az ázsiai országokból ide áramlott, képzetlen tömegek, de a gazdasági átalakulás miatt munka nélkül maradt munkásrétegek is, köztük sokan feketék (Mollenkopf–Castells, 1991, 8.). 1975 és 1987 között a New York-i szegények aránya 15%-ról 23%-ra nőtt (az országos arány ekkor 20% volt) (Mellenkopf–Castells, 1991, 401.).

Mollenkopf és Castells szerint a térbeli társadalmi polarizáció éleződött, mivel a korábban gazdagok még gazdagabbak, a szegények pedig még szegényebbek lettek (1991, 400.). A társadalmi szerkezeti átalakulás a térben is nyomokat hagyott. New York térbeli társadalmi szerkezete is újrastrukturálódott: az 1990-es évet megelőző 30-40 év alatt nagy különbségek jöttek létre az egyes városrészek, főként az elhagyott, régi ipari városrészek és Manhattan között. Harris tanulmánya szemléletesen írja le azt a folyamatot, amelyben a régi kis manufaktúrális üzemek helyére új irodaházak, felhőkarcolók, különböző nonprofit intézmények, egyetemek, kórházak, elegáns hotelek épültek. Ezek hatására teljesen átformálódott a városrészek építészeti arculata, a legfeltűnőbbben Manhattan esetében (Harris, 1991. 150.).

Manhattan központi üzleti részén, illetve a bevásárló negyedében, de a luxuslakásokat kínáló övezetében is az ingatlanárak hatalmas mértékben felszöktek. A lakás- és életforma-kínálatával

a manhattani Soho, az Upper West Side, a Park Slope, a Chelsea a fehér felső középosztályt, a menedzsereket, a képzett rétegeket vonzották. A valamikori ipari városrészek, a lakáspiac által elhagyott ipari negyedek, például a bronxi negyed (New York legészakibb kerülete), Brooklyn központi része a rosszul kereső, alacsonyan képzett munkásrétegeknek adtak lakóhelyet, itt koncentráldott a szegény fekete és a latin népesség, illetve a karibi térségből ideérkezők számottevő része (Mollenkopf–Castells, 1991, 1–23.).

A Mollenkopf és Castells által leírt folyamatok nemcsak New Yorkra, hanem a többi korabeli globális városra is igaznak bizonyultak. Ezt Sassen *Global City* című könyve is mutatja. Mollenkopf és Castells, jóllehet még csak kéziratban, de olvasta Sassen művét, a két könyv végül is ugyanabban az évben, 1991-ben jelent meg, a *Dual City* előbb, a *Global City* később. A hasonlóságot a részben megegyező vizsgálati terep adja, meg az, hogy New York valóban laboratóriumi terepet kínált a globális városfejlődés átfogó társadalmi folyamatainak a feltárásához. Miközben a számos hasonlóság, a hasonló módon érvényesülő trendek mellett nyilván sok a különbség is New York, London és Tokió között. Ezek közül csak egy fontosat említek: a három város gazdaságát és társadalmát alakító nagy folyamatok nem egy időben játszódtak le: amíg New Yorkban és Londonban az 1970-es években, addig Tokióban csak az 1980-as évek közepén kezdődött a pénzügyi és a szolgáltató szektorok gyors fejlődése, és annak társadalmi hatásai is később érvényesültek (Sassen, 1991, 2010). Ezzel együtt Sassen a három város társadalmáról ad átfogó képet: elmélete szerint a globális városok társadalmi, azok jövedelmi viszonyai sokkal élesebben polarizáltak, mint a többi várostípus népességéé. A gazdaság kívánalma miatt egyrészt a jelentős számú képzett munkaerő, másrészt az alacsonyan képzett, szaktudás nélküli dolgozók jelenléte miatt, akár a szolgáltató, akár az egyéb gazdasági szektorok területén. Ezt, ahogy láttuk, Mollenkopf és Castells munkája is igazolta.

Az amerikai nagyvárosi dzsentrifikáció

A három globális város társadalmi szerkezeti elemzéséből is kiderült, hogy a globális városoknak kiemelt sajátossága a magas társadalmi státusúak koncentráldása. New York esetében ennek fontos oka, hogy az Egyesült Államokban 1960 és 1990 között hatalmas

városfelújítási beavatkozások játszódtak le. Erre történetileg a New Deal („új irányvonal”) adott alapot, amely az 1930-as évek mély gazdasági és társadalmi válságát a gazdasági folyamatokba való állami beavatkozással törekedett kezelni. A Franklin D. Roosevelttel amerikai elnök kezdeményezésére 1933-ban létrejött New Deal program jelentős, hosszan tartó hatást gyakorolt az amerikai gazdaságra és társadalomra, de a kormányzás különböző szintjeire és a városok fejlődésére is. Létrehozta ugyanis a következő harminc év városfelújításait szolgáló kormányzati eszközöket, a városfelújításokhoz szükséges jogi háttérrel, a területhasználati szabályozásokat, a törvényeket, tehát mindazt, ami beindította a városfejlesztő piaci erők működését, és hozzájárult a belső városrészek slumjainak a rendbetételéhez, új középületek építéséhez, a magánlakás-fejlesztések lendületéhez (Sutton–Kim, 2008, 23.).

A köz- és a magánszektor együttműködésére, partnerségére alapozott városi beavatkozásokban a szövetségi kormányzat, az egyes államok és az önkormányzati szereplők, valamint magánberuházók és fejlesztők egyaránt részt vettek. A közszféra a fiskális ügyekről és a jogi eszközökről, a privát szféra pedig a beruházások, a fejlesztések megvalósításáról gondoskodott. A városfelújítások – jóllehet társadalmi, humán szempontok céljait is megfogalmazták – a magántőke prioritásai alapján főként fizikai jellegűek maradtak, illetve gazdaságélénkítésre törekvő szerkezeti változásokat hoztak. Ezzel együtt a jelentőségük óriási volt, mivel főként a második világháború után felgyorsult hatalmas belvárosi irodaépítések, a városközponti rehabilitációk, az ott kialakított új hotelek, kereskedelmi központok, szabadidő- és kongresszusiközpont-fejlesztések megállították a belső részek leromlását. Mindezek hatására az amerikai globális nagyvárosok centrumai új társadalmi tartalmat kaptak: az újjáalakult városközpontok a magas társadalmi státusú, jövedelemű és képzetesebb rétegek beáramlását eredményezték (Ascher, 1995, 30.; Fontenot, 2014).

A dzsentrifikáció másik oka, hogy a fejlett városi gazdasági struktúrák magasan képzett menedzsmentet és képzett munkaerőt igényelnek. Ezért ezek a társadalmi csoportok itt élnek. Ők a „new regime”, az új osztály tagjai. A New Yorkot, Londont és Tokiót összehasonlító könyvében Sassen szerint az ún. „új osztály” új életformát, a globalizáció életformáját, egy új világvárosi életstílust

teremt meg, és ehhez kapcsolódó szükségleteket fogalmaz meg. Ezeket a szükségleteket a világváros elégíti ki azzal, hogy biztosítja a „szervezett fogyasztás” lehetőségeit, a különböző luxuscikkek megszerzését, a költséges szabadidő eltöltési lehetőségeket, a drága és elegáns éttermeket, a különleges színházi vagy operai produkciókat, a kiemelkedő kulturális programokat, vagyis a kultúraalapú, a kreativitást növelő városfejlesztés tényezőit (Fábián, 2009).

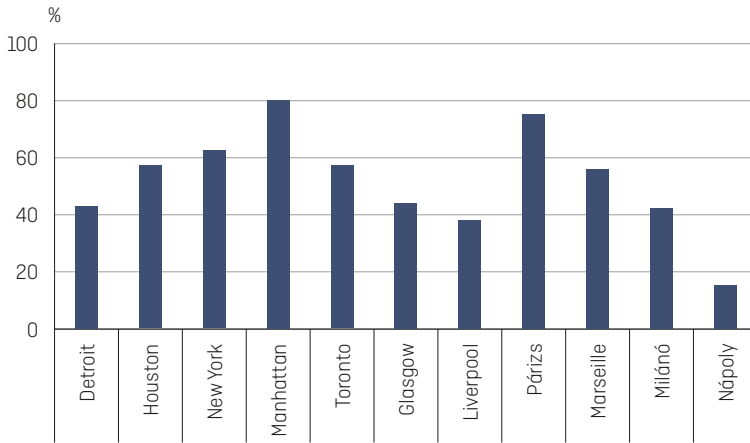
A globalizáció életformája már nem szuburbán, már nem elővárosi, már nem „periurbán”, vagyis nem városkörnyéki, hanem „ultraurbán” jellegű, a városcentrumokhoz fűződik. Ezt az is mutatja, hogy a magas státusú rétegek használják elsősorban az üzletközpontokat, a nemzetközi hotelláncokat, a drága éttermeket. Ők laknak a magas szinten fejlett és ellátott lakóhelyi egységekben, többnyire a város egyéb társadalmi csoportjaitól elkülönülve, szegregáltan.

A globális gazdasági elit fogyasztási igényei a városközpontokba csábítják a művészeket, a kulturális elit azon csoportjait is, amelyek a hagyományos, történeti városszerkezeti sajátosságok szerint nem ott éltek, sőt melyek tagjai nem is igen érintkeztek a gazdaság (főként nagyobb befolyású) szereplőivel. Ez is hozzájárul a globális városok magas státusú társadalmi összetételéhez (Sassen, 1991, 250–283.).

A globális városok nemcsak a globális gazdaságot mozgató képzett osztály tagjait, hanem az ún. „globális fogyasztókat” is vonzzák, akik nemcsak vagy nem feltétlenül lakói, hanem inkább használói (the new city users) a globális városokban felhalmozott dolgoknak (Martinotti, 2004).

A magas státusúak nagyvárosi koncentrációjához az is hozzájárul, hogy egyre többen utasítják el a magángépkocsikra alapozott elővárosi, peremvárosi életformát, és fogalmazznak meg a belső városrészek fejlesztésére (így a családi házakhoz képest közösségibb, két-, háromszintes, magas minőségű építészeti megoldásokra és nem elszigetelt lakóparki területekre) vonatkozó új lakóhelyi igényeket. De a környezeti ártalmakat enyhíteni képes tömegközlekedés fejlesztését is elvárják. Az amerikai jobb módúak közül sokan belefáradtak a hosszú utazást, nagy távolságokat jelentő ingázó létformába, ezért egyre inkább igényük, ha nem is feltétlenül a városi visszatérés, de a városoktól távolabbi

4. ábra. Az aktív elitcsoportok aránya az összes gazdaságilag aktívhoz képest 10 vizsgált nemzetközi városban, 1991

Savitch-Kantor: Cities in the International Marketplace, 2004, 90.

elővárosi sávokból a városokhoz közelebb lévő elővárosokba való visszaköltözés (Florida, 2015). (Ehhez azért hozzá kell tenni, hogy mindez nem változtat azon, hogy az észak-amerikai magas társadalmi státusú népesség csak kisebb része található a városok belső negyedeiben, a többségük továbbra is a kedvező ökológiai helyzetű, fejlett elővárosokban, nagyváros környéki településeken koncentrálódik (Florida, 2015).

Savitch és Kantor 2004-ben megjelent könyve megalapozó vizsgálatait szintén megerősítik a globális városok, illetve a világvárosok erős dzsentrifikációját. Az összehasonlító vizsgálat figyelemre méltó eredménye, hogy Manhattanben New Yorkhoz képest is magasabb az aktív elitcsoportoknak az összes gazdaságilag aktívhoz képesti koncentrációja (lásd a 4. ábrát).

A leggazdagabbak (a szupergazdagok) területi elhelyezkedését is érdemes megmutatni, hiszen a lakóhelyeik a legjelentősebb globális városok, a „szupersztár” világvárosok. Az adatok szerint 173 ezer ember tartozik közéjük, alig 1%-ot kitevő csoportról van szó. A legfelsőbb rétegek 0,002 százalékát jelentik. Több mint 20 trillió USA dollárt birtokolnak (Florida, 2015). Sokak szerint ezek a városok egyre inkább „elit gettók”, a globális elit fellegrárai. S talán a plutokrata állam lehetséges jövője is (Manhire, 2013).

2. táblázat. A top 20 világváros és az ott élő leggazdagabbak száma és aránya [%]

Rangsor	Város	A leggazdagabb emberek száma	Arányuk a globális szupergazdagokból
1.	London	4364	2,5
2.	Tokió	3575	2,1
3.	Szingapúr	3227	1,9
4.	New York	3008	1,7
5.	Hong Kong	2690	1,6
6.	Frankfurt	1909	1,1
7.	Párizs	1521	0,9
8.	Oszaka	1471	0,9
9.	Peking	1408	0,8
10.	Zürich	1362	0,8
11.	Szöul	1356	0,8
12.	Sao Paulo	1344	0,8
13.	Tajpej	1317	0,8
14.	Toronto	1216	0,7
15.	Genf	1198	0,7
16.	Isztambul	1153	0,7
17.	München	1138	0,7
18.	Mexikóváros	1116	0,6
19.	Sanghaj	1095	0,6
20.	Los Angeles	969	0,6

Forrás: <https://www.citylab.com/life/2015/03/mapping-the-global-super-rich/387307/> [saját szerkesztés]

A 2. számú táblázatból látszik, hogy hány fő és milyen arányban él ez az 1%-nyi csoport egy-egy globális városban, világvárosban. Az első helyet London foglalja el, majd Tokió, ezt követi Szingapúr és New York. Hat európai van a városok között.

Florida háztartási cenzusokra alapozott térképen ábrázolja New York mai térbeli társadalmi szerkezetét. Ezek a geográfiai vizsgálatok látványosan mutatják be a különböző társadalmi jövedelmi csoportok területi koncentrációit, valamint egy sokak által vitatott

új társadalmi szerkezet kialakulását is.²⁸ Florida szerint New Yorkban (de más amerikai világvárosokban is) két nagyobb és egy jóval kisebb társadalmi jövedelmi osztály szerveződése, egyben lakóhelyi elkülönülése figyelhető meg. Egyrészt a nagyszámú, ún. „kreatív osztály”, másképp a magasán képzett, kvalifikált, önálló munkát végző szakmacsoportok, nagy cégvezetők, tanácsadók, értelmiségiek, tudósok, újságírók, művészek csoportja, a korábbi definíció szerint a „new regime”, az új osztály tagjairól van szó. Másrészt a szintén nagy létszámú, ún. „szervíz osztály” tagjait jeleníti meg: ezek között a valamivel alacsonyabb szinten képzettek találhatók, a szolgáltató szektorban dolgozók, adminisztratív dolgozók, különböző hatóságok alkalmazottjai, technikai személyzet tagjai, az üzleti élet adminisztrátorai, titkársági dolgozók, a szociális szféra alkalmazottai, szociális munkások. Végül az egyre inkább csökkenő létszámú, ún. „kékgalléros” munkásrétegek lakóhelyi pozícióit jelzi. A felsorolt csoportok eltérő arányban jelennek meg az egyes városrészekben, de minden esetben a két első csoport (vagy osztály) arányai a magasabbak, a harmadik csoport aránya pedig alacsonyabb. Mutatva a dzsentifikációt és a társadalmi kirekesztés folyamatait.²⁹

A társadalmi kirekesztés jelenségei

Számos amerikai világvárosi, például a New Yorki-i vizsgálat azon túl, hogy megerősíti a dzsentifikáció felerősödését, a hátrányosabb társadalmi helyzetű csoportok kiszorítását, kiszorulását is leírja (Atkinson–Bridge, 2005; Florida, 2013). New York esetében is láttuk, hogy a menekültek, a bevándorlók, a hátrányos helyzetű, alacsony jövedelmű társadalmi rétegek is megtalálhatóak a globá-

²⁸ Lásd: <https://www.citylab.com/equity/2013/01/class-divided-cities-new-york-edition/3819/>

²⁹ Ezeket a kategóriákat Richard Florida használja. Jóllehet a kreatív osztály fogalmát sokan vitatják (lásd ehhez Jelínek et al. [2013] kapcsolódó tanulmányait.). A bírálatok közül azzal én is egyetértek, hogy a kreatív munka nemcsak ebben a csoportban érvényesülhet, hanem a társadalom bármelyik csoportja esetében. De a képzettség szerinti strukturálódás már elfogadhatóbb szerkezeti tagságokat nyújt. Florida elméletéből én ezt el tudom fogadni. Továbbá nem is kívánok a fogalmi vitákba belemenni, számomra az adott kontextusban használhatóak ezek a fogalmak, mivel az amerikai nagyvárosi társadalmak mai szerkezetének a geográfiai körvonalait jól jelzik, ráadásul úgy, hogy kapcsolódnak a sasseni globális városi szakmacsoportok szerinti kategorizáláshoz.

lis városokban. Ők azok, akik a kedvező hatásokból nem részesülnek, akik kiszorultak a városok perifériáira vagy a kedvezőtleneb-
bül ellátott negyedekbe.

A különböző vizsgálatok szerint az elmúlt néhány évtizedben a legnagyobb amerikai metropoliszokban, így New Yorkban is, tovább éleződtek a térbeli társadalmi megosztottság folyamatai, a mai amerikai társadalom éles strukturális és jövedelmi egyenlőtlenségeit is kifejezve. (Stiglitz professzor szerint az amerikaiak 1%-a kontrollálja a nemzeti vagyon 40%-át. Ez a felső 1% élvezi a legjobb egészségügyi ellátást, a legjobb oktatást és a vagyon előnyeit. A lakosság 99%-a mindebből kimarad [Stiglitz, 2012].)

A mai nagyvárosi, világvárosi társadalmi kirekesztés nem csu-
pán éles, hanem jelentősen fel is gyorsult. A szegényebb társa-
dalmi csoportok még azokról a területekről is kiszorulnak, ahol
történetileg elhelyezkedtek, mégpedig az új piaci beruházások tér-
foglalásai miatt, a public-privat partnership (PPP, angol kifejezés,
magyarul: köz és magán együttműködés) megoldások szempontjá-
ból hasznos városfelújítások, az újonnan kialakításra kerülő luxus-
lakások, bankok, bevásárlóközpontok, luxushotelek építése követ-
keztében is (Bliss, 2017). A kutatások szerint azonban a legnagyobb
szegénység nem a globális nagyvárosok sajátja. Az államszövet-
ségi népszámlálási adatok alapján a szegények aránya magasabb a
nem metropolisztérségekben, a városokban, ahol ez az arány 17%,
miközben a metropoliszban élő szegények aránya 14,6% (Stern-
heimer, 2013).

III. rész

Az európai város

1. A nyugat-európai városfejlődés történeti és mai sajátosságai

A nyugat-európai városok fejlődési sajátosságai a kelet- és közép-európai városjellemzőkhöz képest eltérőek voltak, különösképpen a történeti fejlődésük korai szakaszában. Ezeknek a különbségeknek a fő oka, hogy míg a nyugati városi modellek esetében a Max Weber által kidolgozott területi irányítás és gazdálkodás ún. tranzaktív típusa alakult ki,³⁰ addig a keleti városi modellekben az ún. redisztributív rendszerek jöttek létre. A redisztributív, másképp a különböző források központosítására és újraelosztására épülő modellekben a településeknek, illetve azok vezetőinek nem volt lehetőségük az autonóm gazdálkodásra, tervezésre, fejlesztésre, sem az önálló közösségi érdekképviseletre: a települések és a lakóik is alávetettek voltak a központi hatalomnak.

A tranzaktív rendszerek képesek voltak a központi hatalommal szemben önálló érdekképviseletre, tervezésre, a település fejlesztésére, saját gazdaság- és adópolitikával is rendelkeztek (Szelényi, 1990, 148–152.; Weber, 1979, 252–269). A nyugati típusú városban a polgárság szabad és gazdaságilag is erős volt (Weber, 1979, 264.). A tranzaktív jellegű modell a kapitalizmus kibontakozása során átalakult, az állami beavatkozások jelentősége növekedett: erőteljesen gyengültek a városok önrendelkezési jogai. A tőke megszerzéséért egymással harcban álló városok a konkurenciára épülő nemzeti államok fennhatósága alá kerültek (Weber, 1979, 269.).

Az újkori vagy más néven modern városok kialakulásában, az urbanizáció első szakaszának, a városrobbanásnak a megjelenésében, a régi határokat kijelölő városkapuk lebontásában is döntő szerepet játszott a 18. és a 19. századi ipari forradalom és annak lendülete (Jeney, 2007). Ebben a folyamatban nemcsak új típusú, különböző méretű és népsűrűségű városok, hanem az ipari városi társadalmak is létrejöttek.

---

³⁰ Weber alapján Szelényi szóhasználata szerint (lásd Szelényi, 1990).

A korabeli ipari városok társadalma a vidéki gazdaság és ipar hanyatlása miatt a falvakból a városba áramlott, többnyire fiatal, családalapítás előtt álló népességből szerveződött, ők adták a tulajdon, illetve ingatlan nélküli városi munkásságot. Az osztálytársadalmak másik nagy csoportja is megtalálható volt, a városi gazdaság diverzifikációja, a piacgazdasági és a tőkés viszonyok szerveződése létrehozták a tulajdonnal rendelkező középosztálybelieket, köztük a termelést irányítókat, a menedzsereket, a köztisztviselőket: a szolgáltatói funkciók pedig a bürokratákat. Az osztálykülönbségekből adódó ellentmondások pedig a politikai szereplőket termelték ki. Jóllehet ezek a városok erősen fragmentáltak voltak, mégis léteztek, ha nem is túl erős integratív erők, a nemzetek, a régiók, a szomszédságok közös szubkulturális, egyben ökológiai egységekre épülő társadalmi sajátosságai szerint (Hohenberg–Lees, 1996, 250–255.).

A második világháborút követő időszakban a fejlett nyugat-európai városokban komoly változások történtek: Mingione szerint ekkor lett vége a jóléti kapitalizmusnak, ezzel együtt a fordizmusnak is, és kezdődött el a posztindusztriális, posztfordista, illetve a fragmentált kapitalizmus korszaka, amely új munka- és üzemszervezési formákat, és sajátos térbeli társadalmi jelenségeket hozott (Mingione, 2010, 67). Ezek a változások szorosan kapcsolódtak az agrár- és az ipari szektorok csökkenéséhez, valamint a szolgáltató szektorok növekedéséhez. De a családi gazdaságok visszaszorulásához, majd szinte megszűnéséhez, a bér munka terjedéséhez, a bér munkásokat alkalmazó vállalkozások számának a növekedéséhez, a termelési folyamatok standardizálásához, a termelékenység (egyben a fogyasztási igények) növekedéséhez is. A demográfiai viszonyok is átszerveződtek: a nukleáris család felbomlása, a válások számának a növekedése, a terjedő individualizmus mellett már jellemző az idős korosztályok számának az emelkedése is, ez túl nagy terhet jelentett a jóléti állam számára.

A második világháborút követő években az urbanizációs jellemzőkben, a városi népesség arányaiban nagy különbségek jöttek létre az egyes európai országok között. A centrumországok és periférikus helyzetű országok közötti területi megosztottságok élesek voltak: a fejlettebb észak-európai és a fejletlenebb dél-európai, de a nyugat- és a kelet-európai országok között is nőtt a területi, a gaz-

dasági és társadalmi fejlettséget kifejező olló. Ebben az időszakban Párizs és London már a globális városok közé tartoztak, az európai szintű városhierarchia is ekkor alakult ki. A globális városok, az európai metropoliszok, nagyvárosok között hálózatok szerveződtek. A városhierarchiákban elfoglalt helyzet azonban újabb differenciákat okozott, a városhálózatokhoz való közlekedési és telekommunikációs adottságok eltérései szerint előnyös és hátrányos helyzetek, eltérő erősségű kapcsolati hálózatok jöttek létre (Wegener-Kunzmann, 1996, 5.).

Az 1950-es években a fejlett nyugat-európai nagyvárosok népessége folyamatosan nőtt, egészen az 1980-as évekig. Ekkor már a népességcsökkenés vált jellemzővé: a belvárosok válságjelei, a bevándorolt alacsony társadalmi státusúak magas arányú központi koncentrációja miatt elmenekülő középosztálybeli kiköltözések, a felgyorsult szuburbanizációs folyamatok következtében. Az 1990-es évek ismét a nagyvárosi népesség növekedését hozták, a (most jól használható fogalom) reurbanizáció terjedése, a belvárosok dzsentifikációja miatt.

Nyugat-Európában az 1980-as évek óta nyilvánvalóak a gazdasági hanyatlás jelei és azok kedvezőtlen társadalmi következményei. Az 1973-as olajválság, az azt követő eladósodási folyamat és a pénzügyi válságok, az 1980-as, az 1990-es, majd a 2008-ban kitört pénzügyi krízisek, az egy főre jutó GDP szintjének változásai, erőteljes ingadozásai véget vetettek az 1960-as évekre még jellemző, optimista, a töretlen gazdasági fejlődés lehetőségeire alapozott időszaknak. Az egyes nemzetállamok alapvető jóléti céljai fokozatosan leépültek, a szegénység felszámolása, a teljes foglalkoztatottság és a teljes körű ellátás biztosítása egyre több országban megvalósíthatatlan ideává vált.

Új típusú társadalmi problémák jelentek meg: a nagyvárosi társadalmakra korábban még jellemző teljes foglalkoztatottság, az egész családot eltartani képes férfi munkalehetőségek jelentős mértékű csökkenése, a női munkavállalás terjedése, és a különböző rövid távú (félállású, táv-), atipikus munkaformák terjedése szintén jellemzővé vált. Komoly gondot okozott, hogy megnőtt a hosszú távú munkanélküliség, az Európán kívüli országokból érkező bevándorlás miatt is.

A munkanélküliség az európai államokat nemcsak eltérő mértékben érintette, hanem különböző időszakokban (például 2000 és 2014 között) erősen ingadozó értékeket is mutatott, de amely a 2008-as gazdasági válság után folyamatosan növekedett. A csökkenést a 2016-os év hozta meg.³¹

A szegénység, így a városi szegénység³² növekedése szintén komoly nehézségeket jelentett (és jelent) az európai országok számára, jóllehet az európai háztartások szegénységi kockázatai között (az Európai Unió átlagához képest is) nagyok az eltérések, ráadásul a statisztikai elemzések számára a városi szegénység nehezen is becsülhető meg, mert kevésbé látható.³³

A globalizációs hatások

A mai nyugat-európai városokban már a globalizált urbanizáció kiteljesedett szakasza érvényesül. A globális nyugat-európai városok kiterjedt hatalmi pozíciókkal rendelkeznek, miközben újabb versenytársakkal, új szereplőkkel, új központokkal, a feltörekvő ázsiai, vagy éppen kínai globális városokkal kell megküzdeniük a hatalmi pozícióik megtartása érdekében (Redefining Global Cities, 2016).

A globalizáció folyamatát, hierarchikus rendszerét vitató glocalizációs (vagy lokalizációs) ellenérők is létrejöttek. A globális erők nyomására, annak is ellenállva a nyugat-európai nagyvárosokban olyan helyi gazdasági és egyéb társadalmi erők szerveződtek, amelyek a lokális viszonyoknak megfelelő, a globálistól sok esetben eltérő városfejlődési trendeket hoztak létre (Tasan-Kok, 2004, 62.).

³¹ Az EU munkanélküliségi rátájának alakulása: 2000-ben 9,2%, 2008-ban 6,8%, 2010-ben 9,2%, 2013-ban 10,95%, 2014-ben pedig 10,1%. 2016-ban 8,5%, 2017-ben és 2018-ban 7,2% (www.geoindex.hu/munkanelkuliseg).

³² 2016-os Eurostat kiadvány szerint 2014-ben az EU 28-ban 122 millió, az Európai Unió városaiban pedig 34 millió ember volt kitéve a szegénység és a társadalmi kirekesztés kockázatának (*Urban Europe, 2016, Edition Eurostat Statistical Book, 241.*).

³³ A szegénység felmérése az Európán kívüli országokban elsősorban ott jelent gondot, ahol a hivatalos intézmények sokszor bizonytalanok abban is, mennyien vannak, és hol, melyik nyomornegyedben élnek a szegények. Az ENSZ Emberi Települések Központja szerint ma 6 emberből 1 nagyvárosi nyomornegyedben vagy önkényesen elfoglalt ingatlanban él (Sheridan Barthelt: *A nagyvárosi szegénység gyermekei* (<http://www.csagyi.hu/jo-gyakorlatok/nemzetkozi/item/288-a-nagyvarosi-szegenyseg-gyermekei>)).

A jóléti államok gyengülését, a központi források csökkenését is kifejezve az 1990-es évek során megerősödött egy ún. versengő kapitalizmus (Harvey nyomán, Tasan-Kok, 2004, 65.), amelyben a helyi önkormányzatok a piaci szereplőkkel szoros gazdasági együttműködésekkel alakították ki: támogatták a lokális, a regionális, a nemzetközi befektetéseket és a magánszektor. A helyi hatalmak a városi ingatlantulajdonaik révén képessé váltak a helyi tőkefelhalmozásra, következésképpen önálló városfejlesztésekre is, de a globális városversenyben való aktív részvételre is. Ezzel annak vezető szereplőivé és nem elszenvetőivé váltak. A folyamatban az érintett civil társadalmak is részt vettek, a kölcsönös együttműködésben létrejött egy participatív, tehát a társadalmi részvételt is magában foglaló piaci és társadalmi modell.

Ez a modell ugyan erősítette a helyi hatalmakat, növelte a gazdasági önállóságukat és fejlesztési lehetőségeiket, de a piac érdekeit csak annyiban szabályozta, hogy azok helyi érvényesülését támogatta. A piac kedvezőtlen társadalmi hatásait, az adott városra jellemző területi egyenlőtlenségek súlyosságát csak finomítani volt képes, radikálisan enyhíteni nem: a piaci szereplők itt is érvényesülő ereje és a civil szervezetek alapvető gyengesége, háttérszerepei miatt.

2. A kelet-közép-európai városfejlődés történeti és mai sajátosságai

2.1. A történeti eltérések

A kelet-közép-európai térség városfejlődési jellemzőinek a nyugat-európai folyamatoktól való eltéréseit alapvetően a térség³⁴ történeti sajátosságai okozzák. A vizsgált térség országainak mind a 19., mind a 20. századi történelmére jellemző volt a különböző nagyhatalmaknak való kiszolgáltatottság, a nyugati típusú autonóm városi fejlődés hiánya, a Nyugat-Európaéhoz képest történetileg is periférikus gazdasági, társadalmi helyzet. Ez adja az adott térségi fejlődés egyik leglényegesebb sajátosságát, a megkésett urbanizációt (Weclawowicz, 1992, 216.). Ebben a nagy régióban csak a 19. században kezdődött az iparosítás, az urbanizáció, miközben a nyugat-európai modellben – ahogy azt korábban láttuk – már a 18. század végén tapasztalhatóak voltak a modern urbanizációs jelenségek, az iparosítás, az extenzív ipari fejlődés mozgatta gyors városnövekedés, a vidékiek elvándorlása, a népesség nagyvárosi koncentrációja.

Lényeges különbség, hogy a kelet- és a közép-európai társadalmak (főként a lengyel és a magyar társadalom) hosszú ideig megőrizték a rurális jellegüket: 1950-ben a falusi népesség aránya Lengyelországban 70%, Magyarországon 60%, míg a cseh területeken ez az arány csupán 50% volt. A cseh társadalom jóval urbanizáltabb volt (Enyedi, 1992; Weclawowicz, 1992). Ennek történeti gyökereit a térség igen kedvező közlekedésföldrajzi pozíciója (Horváth Gy.,

³⁴ Kelet- és Közép-Európa a volt kommunista országok összefoglaló neve az 1990-es rendszerváltozás után. Ez a térség jóval szélesebb az itt elemzettek körénél: közép-európai országok mellett itt találni a dél-európai országokat, valamint a volt Szovjetunió nyugati területeit is. A Jugoszlávia szétesése utáni független államok, de a balti országok is ide tartoznak. A könyvben, amikor Kelet- és Közép-Európát elemzem, csak a főbb trendeket jelölöm, de elsősorban a magyarországi, a cseh, a lengyel és a szlovák folyamatokkal foglalkozom.

2015, 50.), valamint fejlett ipara, az a tény adta, hogy a cseh tartományok a 19. században a Habsburg Birodalom fő ipari bázisai voltak (Probáld, 2000, 464.). Közép-Európa urbanizációs központi régiója Csehország, Szászország és Tübingia, valamint Szilézia voltak, azok sűrű kis- és középvárosi hálózatai a nyugati modellek szerint jöttek létre. Miközben általános jellemző volt, hogy a városhálózatok csak lazán kapcsolódtak össze, a városcentrumok és a környékek fejlődési dinamikái eltérőek és egyenlőtlenek, a városokat környező települések pedig sokszor falusiasak, alacsony népessűrűségűek voltak. A nagyvárosok csupán szigetszerűen emelkedtek ki a környezetükből (Enyedi, 1992, 1998).

A nyugati formákhoz hasonló modern városi polgárság hiányzott a keleti modellekből. A 18., illetve a 19. századi polgárosodás folyamatát más források táplálták: feudális és polgári eredetű struktúraelemek, inkább felülről, mint alulról szerveződés, az államok (adott esetben a Habsburg Monarchia) által irányított modernizáció jellemezte. Két különböző rendszer, a feudalizmus és a kibontakozó kapitalizmus tulajdonviszonyainak a keveredése határozta meg a polgári középosztály szerveződését, amely nem az önálló vállalkozók és a szabad értelmiségiek csoportjából, hanem az állami hivatalnokokból, a közép- és kisnemesség csoportjaiból állt össze. A tőkés csoportok a 18–19. században bevándorolt és asszimilálódó, túlnyomó részt zsidó és német polgárokból szerveződtek. Ez a polgárság ezért soknemzetiségű és sokvallású volt. A városi társadalmak erősen polarizálódtak: szinte áthághatatlanok voltak a határok a felső, a közép- és az alsó osztályok, így a nagybirtokos főnemesség, a magas szintű bürokrácia, a nagyburzoázia, a bankárok, a vállalkozók, az értelmiségi elit, a kereskedők vagy a munkások széles csoportjai között (Hanák, 1997, 2010).

2.2. A városfejlődés 1950 és 1990 közötti eltérései

A második világháborút követően kiépült kommunista, illetve államszocialista rendszerek viszonyai erőteljes eltéréseket okoztak a kétféle modell között. A társadalmi, politikai, hatalmi rendszer mechanizmusai részben késleltették a nyugati modellekben

már érvényesülő globális urbanizációs folyamatok kibontakozását, részben új irányokat okoztak.

Ezeket a rendszereket a központosított, egypártrendszerre alapozott hatalmi berendezkedés, a redisztributív, vagyis a pénzügyi erőforrások elvonására és újraelosztására épülő társadalmi irányítás mechanizmusai, továbbá a területi, köztük a városi (egyben a vállalati) önállóság hiánya, a helyi hatóságok központi függései és gazdasági, pénzügyi kiszolgáltatottsága jellemezték. Az egyes országokban, jóllehet eltérő mértékű, de jellemzően domináns állami tulajdon, és a negligált vagy visszafogott piaci viszonyok, a társadalmi részvétel, a civil szerveződések, mozgalmak kialakulatlansága, gyengesége egyértelműen akadályozták a fejlett nyugati urbanizációs modell megjelenését. De akadályozták a nyugati modelleket jellemző helyi hatalmi (önkormányzati) formák és a civil erők által is befolyásolt település- és térségfejlesztési érdekek megfogalmazását, és érvényesítését is.

Az 1950-es és 1960-as, de még az 1970-es évek is a kelet- és a közép-európai nagyvárosi népesség gyors növekedését eredményezték. A mezőgazdaság és a falusi létviszonyok visszafejlesztése, elhanyagolása, de az erőltetett nehéziparosítás (többnyire annak ideológiai) érdekei miatt a vidéki népesség tömegesen költözött a városokba, az 1950-es években főként az ipari városokba (köztük az ún. szocialista új városokba). A folyamat lendülete az 1970-es években, de különösképpen az 1980-as évek során megtört. Az 1990-es években már általánossá vált a nagyvárosi népességszám csökkenése, az agglomerálódási, a városkörnyéki dekoncentrációs folyamatok kiterjedése következtében. Mégpedig a lakóhelyi szuburbanizáció kiszélesedése, a lakásprivatizációk, valamint a magán ingatlanpiac szerveződése, a lakótelepi létformát elutasító népesség egyéni, kertesi családi házak iránti új (egyben már megvalósítható) igényeinek is köszönhetően. A nyugati és a kelet-közép-európai nagyvárosi népességnövekedési folyamatok hullámszámaiban részben különbségek, részben hasonlóságok láthatók, de a keleti modell megkésettisége, az urbanizációs fejlődés követő jellege itt is érzékelhető: a kétféle modell népességnövekedésének elcsúszott, de egymást követő trendjei alapján.

Az 1950-es és 1960-as évek során a redisztributív, központosított, az állampárt által vezényelt elosztási mechanizmusok a

lakás- és az infrastrukturális fejlesztési források elosztásakor a városoknak (köztük kiemelten a munkások részére épített új ipari városoknak) előnyöket biztosítottak a falvakkal szemben. A fejlesztési források többsége a városokba áramlott, ezért a városok és a falvak közötti egyenlőtlenségek növekedtek. Az infrastrukturális fejlesztések azonban nemcsak a falvakban, hanem a városokban is elmaradtak voltak: a társadalmi csoportoknak, az egyéneknek nem volt módjuk részt venni a fejlesztési döntésekben, a lakóhelyi viszonyok alakításában. A hivatalos városi lakásépítkezések mennyisége, de a minősége sem követte a városi gazdaságok és a lakosság szükségleteit, ezért a lakás- és infrastruktúrafejlesztések sem mennyiségükben, sem pedig minőségükben nem voltak megfelelőek.

A felépült lakásokhoz (legalábbis a tervezés szintjén, elvileg) kapcsolódó szolgáltató intézmények építése többnyire elmaradt, emiatt a városban dolgozók jelentős része nem tudott a városokba költözni. Ezek az emberek a helyi munkaalkalmak hiánya miatt továbbra is arra kényszerültek, hogy a falvakban lakjanak és ingázzanak, miközben tevékenyen részt vállaltak a városi gazdaság létrehozásában. Ezt a problémát nevezte Konrád György és Szelényi Iván a késleltetett városfejlődés konfliktusának, egyben a szocialista urbanizáció egyik kiemelten lényeges ismervének is (Konrád-Szelényi, 1971; Szelényi, 1996).

Az 1970-es és 1980-as évektől kezdve egyfajta kvázi piaci mechanizmusok (a fekete vagy az ún. második gazdaságban szerzett pluszforrásaik segítségével), vagy a helyi közösségek aktivitására épülő kalákák révén az emberek módot találtak (főként vidéken vagy a városkörnyékeken) a lakáskörülményeik formálására, kisebb lakóhelyi fejlesztések (például a közműtársulások) megvalósítására is. A nagyobb városokban magántulajdonú társasházi vagy lakásszövetkezeti lakások kialakítására került sor. Az egyéni lakáscserék, a korlátozott, de azért ekkor már sok országban (főként Lengyelországban és Magyarországon) létező lakáspiac szintén az egyének lakáskörülményeinek a javítását szolgálták. (A magyar esetben a jogszabályok 1982-től engedélyezték a magánkiszállások létesítését. Ezek az iparban, építőiparban, közlekedésben, kereskedelemben és egyéb szolgáltató ágazatokban jöttek létre, területileg differenciált módon. A fővárosban, a megye-

székhelyeken inkább, a kisebb településeken kevésbé jelentek meg [Nemes Nagy, 1990].)

A korabeli városi társadalmak jellemzői nagymértékben eltértek a nyugat-európai városi társadalmi sajátosságoktól: a nyugati társadalmakra jellemző, önálló, egyéni tulajdonnal rendelkező, a helyi fejlesztési folyamatok alakításában részt vevő, civil szervezetekbe is tömörülő középosztály itt hiányzott, ahogy a civil társadalmi erők és mozgalmak is. A forráselvonásokon és újraelosztásokon alapuló redisztributív rendszerekben a magántulajdon államosítása, a magántulajdon-nélküliség miatt a városi népesség társadalmi pozíciói (főként a jövedelmek és a vagyoni helyzet) viszonylag homogének voltak. A munkásrétegek, kispolgárok magasabb, a tudással rendelkező, magasan képzett értelmiségi rétegek alacsonyabb arányai voltak jellemzőek.

Mindez nem jelentette a kiegyenlített területi elhelyezkedést, a szegregáció hiányát. Az 1970-es évek legvégén készített dunaújvárosi vizsgálataimból például egyértelműen kiderült a szegregáció, a különböző városrészek eltérő társadalmi összetétele, a jobb negyedekre kedvezőbb, a rosszabb állapotú ökológiai részekre kedvezőtlenebb társadalmi szerkezet volt jellemző (Szirmai, 1988).

Az 1980-as években jelentősen növekedtek a jövedelmi, az életforma-, valamint a lakóhelyi és lakáskörülmények közötti egyenlőtlenségek. Ezek a tények már ekkor jelezték a két modell térbeli társadalmi szerkezeti viszonyai közötti közeledést, jóllehet igaz van Szelényi Ivánnak, aki szerint a rendszerváltások előtt a kelet-európai (köztük vélhetőleg a magyar) szegregációs folyamatokat más tényezők okozták, mint amelyek a nyugati modellben jelentek meg (Szelényi, 1996). Az utóbbi esetben a piaci folyamatok, a lakás- és az ingatlanárak mellett a különböző társadalmi, lakóhelyi és lakásigények, és szükségletek, az előbbi esetben pedig a lakáspiac hiánya, és főként az állami lakáselosztási mechanizmusok, az azokban megnyilvánuló társadalmi prioritások, bizonyos rétegek (menedzserek, kvalifikált munkások) előnyei, mások hátrányai okozták a területi elkülönüléseket.

A szocialista rendszerek hosszú ideig eltitkolták, tagadták a különböző társadalmi problémákat. A térbeli társadalmi polarizációt, a lakóhelyi szegregáció tényét vitatták, azt a modern épített környezettel, a mindenki számára (a szavak szintjén, elvileg)

elérhető, demokratikus módon épített új lakótelepi és az új városi fejlesztésekkel, az egyformán kis lakások építésével megoldottak tekintették. A társadalmi egyenlőtlenségek eltussolását szolgálták a munkateljesítmény és a tudás, az egyének és társadalmi csoportok közötti különbözőségeket félresöpörő egyforma munkabérek is, a homogén, egyben közösségi társadalmakként hirdett ún. szocialista városfejlesztések, a sajtó és a média által közölt egytípusú, a kommunista rendszer kiemelkedő jelentőségét állító ideológiák is. A korszerűtlen gazdaság alacsonyabb munkaerőigényeihez képest magasabb munkaerő-kínálatból fakadó kvázi munkanélküliséget szintén titkolták, azt a „gyárkapun belül” tartották.

Az 1960-as, 1970-es, 1980-as évek mind gazdasági, mind pedig politikai síkon fordulatot hoztak: mivel már nem lehetett tovább eltitkolni a kelet-közép-európai országok egyre súlyosbodó gazdasági és pénzügyi problémáit, köztük a kiemelten súlyos lengyel helyzetet. A többnyire külföldi hitelekből működtetett és eladósdott rendszerek fenntarthatatlanná váltak, a szovjet blokk várható összeomlása, egyszersmind egy új hatalmi vilárendszer formálódása is érzékelhetővé vált. Az egymásra épülő gazdasági és társadalmi problémák következtében számos országban társadalmi konfliktusok jöttek létre, szabadságharcok és felkelések szerveződtek: az 1956-os magyar forradalom, illetve az 1968-as prágai tavasz után az 1970-es gdański, az 1976-os radomi és ursusi munkássztrájkokat fontos említeni (Baranyai, 2008). A különböző megmozdulásokat, mozgalmakat kiváltó tényezők között igen lényegesek voltak az 1960-as évek új francia, német, amerikai baloldali mozgalmainak kelet-közép-európai hatásai (Heller, 1968), de a kelet-közép-európai, kiemelten a cseh és a magyar értelmiségi rétegek, a különböző elitcsoportok elégedetlensége és szervezkedései is (Konrád–Szelényi, 1978).

Az elégedetlenségek miatt mind a négy visegrádi országban reformokat vezettek be, Magyarországon (amely a vizsgált térségben elsőként, az 1968-as reformmal indult) 1972-ben, Lengyelországban 1976-ban, Csehszlovákiában 1986-ban lehetőséget adtak a külföldi befektetők megjelenésére, az ún. külföldi és az adott nemzeti vegyesvállalatok formájában.

Mindez azonban már nem volt elég: az 1980-as években újabb és újabb tüntetések szerveződtek a különböző nagyvárosokban, első-

sorban a fővárosokban, így például Gdańskban, Varsóban, Prágában, Pozsonyban, Budapesten, de számos magyar ipari városban is. Az egyre mélyülő és felszínre törő társadalmi elégedetlenség megalapozta az 1989-ben lezajlott cseh bársonyos forradalmat (amikor a cseh kommunista párt békés úton átadta a hatalmat az emberjogi mozgalomnak), a Cseh és Szlovák Szövetségi Köztársaság 1993-as szétválását. De legfőképpen a súlyos válságokkal küzdő kelet- és a közép-európai országok új útját, a kapitalista rendszerekhez történő integrációt, a történelmi jelentőségű rendszerváltásokat.

2.3. Városfejlődés 1990 után: a társadalmi rendszerváltások következtében létrejött hasonlóságok

Az 1989-es, 1990-es rendszerváltó évek egy nagyon megtépzott, számos nehézséggel sújtott térséget találtak. S ebben alig volt a négy kelet-közép-európai ország között különbség, hiszen 1992–1993-ban a gazdasági teljesítményük, és ebben a GDP aránya körülbelül 20%-kal csökkent: a lengyel visszaesés ennél valamivel kisebb volt (15%) (Ehrlich et al., 1994, 15.). Mindez a munkanélküliség regionálisan differenciált megnövekedésében is meglátszott, a fejlettebb térségekben még kezelhető, a fejletlenebbekben már kezelhetetlen méreteket öltött. (A lengyel, a magyar és a szlovák esetben 1992–1993-ban az aktív népesség 12–14%-át érintette, a cseh adat ennél jóval alacsonyabb, csupán 5% volt (Ehrlich et al., 1994, 17.).

Mégis ebben az időszakban jelentek meg azok a folyamatok, amelyek a kétféle városfejlődési modell között hasonlóságokat hoztak. Ezek között nagyon lényeges volt a piaci társadalom kiépülését támogató feltételek bevezetése, a piacgazdaság kiépülése, a magántőke, valamint a magántulajdon megjelenése, az állami szerepek visszaszorulása. A városi gazdaságok modernizációja, az intenzív fejlődés felgyorsítása, a modern iparágak, a szolgáltató (főként az üzleti) szektor fejlődése, az ipari ágazatok dominanciájának az enyhülése szintén lényeges meghatározó erők voltak.

A külföldi működő tőke megjelenése központi jelentőséggel bírt a városi gazdaságok újrastrukturálásában, megerősödésében, a privatizációban, a városi (és a nemzeti) piaci stratégiák szerveződésében. A vizsgált négy ország között jelentős különbségek

voltak a megjelent külföldi működő tőke arányaiban. Az adatok szerint 1993 és 2009 között a legtöbb külföldi működő tőke Magyarországra érkezett: a vizsgált kelet-közép-európai térségbe érkező tőke 42,99%-a. Ezt követte Lengyelország 32,38%-kal, majd Csehország 17,63%-kal, illetve Szlovákia, 7%-kal (Jaksa, 2011).³⁵

A külföldi működő tőke területi elhelyezkedése nagyon egyenlőtlenül alakult: a nemzetközi multinacionális cégek, a külföldi befektetők a telephelyek választásakor, a tőke elhelyezésekor a már fejlett térségeket, nagyobb városokat, fővárosokat előnyben részesítették, s ez hozzájárult a történetileg meglévő területi polarizációk, a nagyvárosi előnyök és a vidéki térségek közötti hátrányok nemcsak újratermelődéséhez, hanem megerősödéséhez is.

A lakáspiaci jellemzők, illetve a lakáspiac átszervezése szintén fontos tényezői voltak a rendszerváltozás folyamatának, illetve a városfejlődésnek, és a területi különbségek növekedésének is. Az 1990-es években átalakuló lakáspiaci mechanizmusok legfőbb jellemzője az állami tulajdonban lévő lakásállománynak a visszaszorulása és a magántőke megjelenése, így a magántulajdonban lévő lakások arányának a növekedése, a lakásprivatizációk eredményeként is (Hegedüs–Tosics, 1991; Hegedüs, 2005).

Az állami tulajdonú bérlakások arányai nagyon eltérőek voltak a rendszerváltozás elején: 1990-ben a négy vizsgált ország esetében ez az arány 20–30% között mozgott (a legnagyobb arányt a lengyeleknél, majd a csehekénél, ezt követően a szlovákoknál, végül a legkisebb értéket a magyar esetben láthattuk) (Hegedüs–Tosics, 1998b, 145.).

A lakásprivatizációs törvények az 1990-es évek első felében készültek el, különböző koncepciók, eltérő megoldási módok szerint. A csehországi privatizációt akadályozta, hogy ott a lakásokat visszaadták az eredeti tulajdonosuknak. Lengyelországban főként az önkormányzatok érdektelensége és a társasházi törvény hiánya magyarázta a folyamat lassú voltát. Több országban az állami,

³⁵ Ezek az arányok az évek során változtak, az egyes országok helye is sok esetben módosult, az összehasonlítás módszerei is eltérőek voltak. Példa erre az 1999-es év, amikor a külföldi működő tőke (a GDP %-ában mért értékben) a legnagyobb arányban, 40,2%-ban Magyarországon volt jelen, Csehországban ez az arány 32,1% volt, ezt követte a lengyel 17,1%, végül a szlovák 14,3%-kal. http://geogr.elte.hu/PHD_konferencia_ELTE_2002/doktori_konferencia_anyagai_2002/turygabor.pdf

illetve az önkormányzati bérlakások aránya továbbra is jelentős maradt, például Lengyelországban (18%) és Csehországban (17%).

A lakásprivatizációk, a magántőke lakáspiaci megjelenése kedvező urbanizációs hatásokkal járt: lehetőséget teremtett a lakás- és a területi mobilitásra, a társadalmi és a jövedelmi helyzettel, az igényekkel nem egyező városi lakások felcserélésére, a szuburbanizáció felgyorsulására, s ezzel a városok fejlesztésére is. A szocialista lakáspiaci körülmények között a jómódú rétegeknek nem, vagy csak igen korlátozottan (például szövetkezeti lakásépítési formákban) volt lehetőségük a tulajdonukban lévő tőkét lakás- vagy házépítkezésekre fordítani: ez 1990 után lehetővé vált. A városi rehabilitációk egy része is ennek a keretében történt, az 1990-es években egész háztömbök kerültek magánforrásokból felújításra. Miközben a lakások privatizációja negatív hatásokat is okozott, hiszen növelte a társadalmi egyenlőtlenségeket. A jobb módúak nagyon kedvező feltételekkel (rendkívül olcsón, jó hitelekkel) jutottak nagy értékű lakásokhoz, a hátrányosabb helyzetűek (igény és főként pénzforrás hiányában) többnyire a rosszabb minőségű önkormányzati lakásokban maradtak (Hegedűs, 2005).

A hasonlóságokat erősítették az újonnan létrehozott polgári demokratikus intézmények, a V4-ek közötti együttműködések³⁶, az Európai Unióhoz történő csatlakozás, és annak következményei, az abból adódó pályázati lehetőségek és támogatások, a globalizációs mechanizmusok hatásai is. A világgazdaságtól korábban elzárt kelet-közép-európai nagyvárosok egyre inkább bekapcsolódtak a globális gazdasági rendszerbe, új funkcióik alakultak ki.

Az európai trendek kelet-közép-európai érvényesülését jelzi a városi népesség, a gazdasági aktivitás és a globális tőke nagyvárosi térségekben történő koncentrációja is³⁷ (Illés, 2002, 74.). Ebben ugyan különbségek vannak a nagyobb és a kisebb országok között.

³⁶ A V4-ek, a visegrádi országok, vagyis Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia, együttműködésre épülő regionális szervezete. Az együttműködés célja a közép-európai országok különböző érdekeinek közös képviselése, összehangolása. A megalapozó dokumentum, amelyet 1991. február 15-én írtak alá az államfők, az 1335-ben a visegrádi királyi palotában történt középkori megállapodás hagyományára épül. A négy visegrádi ország 2004-ben csatlakozott az Európai Unió tagállamaihoz.

³⁷ A kelet-közép-európai nagyvárosok európai léptékben azonban inkább csak középvárosnak tekinthetők (Jeney, 2002).

Ezzel együtt az európai trendek szerinti fejlődést mutatja, hogy a kelet-közép-európai országok magasan urbanizáltak, a városi népesség arányai 58–74% között mozognak, és ez megfelel Európa 74%-os urbanizációs szintjének.³⁸

Az urbanizációs átlagértékek mögött jelentős területi különbségek vannak, az egyes országok termelési sajátosságai, a demográfiai trendek, az országok méretei, a főbb vándorlási irányok szerint is. Horváth Gyula munkájából jól látni ezeket a differenciáltságokat: a leginkább urbanizált Magyarország, ahol az urbanizációs ráta³⁹ 69,6%, ezt követi a Csehország, ahol 69,4%, majd a lengyel 60,6%-os urbanizációs ráta. A szlovák adat alacsonyabb, csupán 54,2% (Horváth Gy., 2015).

---

³⁸ A teljesség kedvéért hozzá kell tenni, hogy a város lakó népesség legnagyobb arányai ma a fejlődő világban találhatóak.

³⁹ Az urbanizációs ráta százalékban kifejezett érték, amely a város lakók arányát mutatja a teljes népességben belül.

3. A nyugat- és kelet-közép-európai városfejlődés újabb különbségei

A kelet-közép-európai országokban az 1990-es évek elején szintén lezajlott a szocialista rendszerekre jellemző jóléti állam lebomlása, majd a versengő kapitalizmus kialakulása. Ez azonban lényegesen különbözött a nyugati modelleknél látottaktól. A városok közötti verseny, a küzdelem a külföldi működő tőkéért, a külföldi befektetőért, a multinacionális cégek letelepedéséért itt is élessé vált, és az elért eredmények (ahogy azt korábban már láttuk) nagyon eltérően alakultak, az országok, az egyes nagyvárosok pozíciói differenciálódtak. A verseny kooperáció nélküli, individuális versenyké alakult, az önkormányzati önállóság csupán deklarált volt, és nem valóságosan működő. Az 1990-es évek elején hozott új önkormányzati törvények ugyan létrehozták az önkormányzatok önállóságát, az állami tulajdon önkormányzati tulajdonba került, az önkormányzati ingatlan- és lakástulajdonok országokként eltérő privatizációi ugyan biztosítottak valamennyi forrást, de ahhoz korántsem elegendőt, hogy a helyi önkormányzatok által kidolgozott, az érintett társadalmak érdekeire alapozott, lokális relevanciájú városfejlesztési stratégiákra épülő városfejlődési megoldások jöjjenek létre. Az 1990-es évek során az önkormányzatok önállósága is szertefoszlott, a helyi települési források ismételt elvonásai és a nagyon limitált központi, állami vagy kormányzati érdekek szerinti visszaallokálásai következtében.

A két modell között az is különbségeket okozott, hogy a keleti modellekben a változások fő gyökere nem a külső globális gazdaságba történő integráció volt, hanem a történeti helyzet átformálódása, a szocialista rendszerek mély társadalmi és gazdasági, politikai válsága, a megváltozott nagyhatalmi konstellációk, az, hogy a volt Szovjetunió felbomlott, a kelet-berlini falat lebontották, a két német állam egyesült.

Az országok szintjén bekövetkezett változásokat nem a helyi társadalmi erők és nem a civil társadalmi szervezetek, és nem is a lakosság lakóhelyi érdekei mozgatták, hanem az elitcsoportok és a különböző tervezéshez kapcsolódó szakmacsoportok, de legfőképpen a pártérdekek alakították. A civil társadalmi mozgalmak szerveződését biztosító törvények és intézmények hiába jöttek létre, a civil társadalmi részvétel korlátozottan vagy egyáltalán nem működött, a pártérdekek erősebbnek bizonyultak (Szirmai, 1999). A civil szervezetek szükségessége társadalmi bázis nélkül a helyi döntésekben csak legitimációs céllal voltak jelen. S ezzel a társadalmi részvétel a fejlesztési döntésekben formálissá vált. Így a partícipatív piaci és társadalmi modellek feltételei teljességgel hiányoztak. Mindez, de főképp a nemzeti tőke hiánya pedig megnyitotta a teret a globális gazdasági erőknek: a versenyképes kapitalista modell kiépítésének a szükségességében konszenzus volt az elit tagjai között, s ehhez a városfejlesztéshez kötődő különböző szakmacsoportok, de a helyi társadalmak támogatása is megvolt.

A különbségeket főként a fejlett nyugati és a keleti ún. poszt-szocialista országok közötti történeti és gazdasági fejlettségbeli különbségek (köztük a GDP eltérései), az urbanizációs jellegzetességek, a sajátos megosztottságok, a globalizációs folyamatokhoz való alkalmazkodás sajátosságai, a termelékenység, valamint foglalkoztatottsági tényezők, az Európai Unióhoz tartozás, illetve a csatlakozás időpontja, végül, de nem utolsósorban az európai kohéziós politikák működési zavarai okozzák. Jóllehet az Európai Unió számos fontos stratégiai döntést hozott, olyanokat, amelyeknek célja a területi, köztük a jövedelmi egyenlőtlenségek enyhítése volt, ezek azonban többnyire sikertelenek voltak⁴⁰ (Horváth Gy., 2004, 2015).

A kelet-közép-európai országokban az 1990-es évek elején kezdődött társadalmi, politikai és gazdasági rendszerváltozás, a piacgazdaság kialakulása, az Európai Unióhoz történő csatlakozás és annak támogatási rendszerei megteremtették a gazdasági és jövedelmi felzárkózás lehetőségeit. A felzárkózás azonban igen nagy

⁴⁰ Az Európai Bizottság különböző kohéziós jelentései (például az 1996-os, 2004-es) több ízben is megállapítják, hogy a strukturális politikai intézkedések ellenére a régiók közötti különbségek lényegében változatlanok maradtak (Horváth Gy., 2004, 963.).

különbségekkel játszódtott és játszódik le a visegrádi országok esetében. Benedek és Kocziszky elemzése szerint ezt a felzárkózást különösen differenciálta és egyben lassította a 2008-as pénzügyi válság. S bár a folyamat a válság után ismét felgyorsult, a differenciáltság továbbra is megmaradt. Ezt mutatja például az is, hogy a visegrádi országok közül Magyarországon bizonyult leglassúbbnak a felzárkózás folyamata (Benedek–Kocziszky, 2017). De az is mutatja, hogy Lengyelország és Szlovákia sokkal sikeresebben valószínűsítette meg a jövedelmi felzárkózást, mint Magyarország: a háztartási jövedelmek 2005 és 2013 között a leggyorsabban Szlovákiában, a legkevésbé Magyarországon nőttek (Szívós, 2014, 58.).

A keleti és a nyugati modellek között ugyan közeledés tapasztalható a térbeli társadalmi elhelyezkedés főbb trendjei esetében: a felső osztályok a városközpontokban, illetve a jó elővárosokban, az alacsonyabb társadalmi osztályok tagjai pedig részben a városközpontokban, részben a városkörnyéken élnek. A legújabb adatok szerint azonban a szegénység és a társadalmi kirekesztettség kockázataiban jellemzőek a két modell közötti eltérések.

A szegénység és társadalmi kirekesztettség kockázatainak az eltérései

A négy vizsgált kelet-és közép-európai országban az Európai Unió 28 tagállamának az átlagértékeihez képest magasabbak a szegénység és a társadalmi kirekesztés kockázata.⁴¹ Az Eurostat 2016-os elemzéseiből (több évre visszamenőleg is) kiderül, hogy az Európai Unió 28 tagállamában a kockázatoknak kitettek legnagyobb arányban a rurális térségekben, és legkevésbé a kisebb városokban és az elővárosokban (láttuk, hogy ezt a két kategóriát az Eurostat együtt kezeli) élnek, a nagyvárosi arányok a két kategória között jelennek meg. Az elemzett három települési formára vonatkozó EU-s átlagok nem magasak: az elemzésben alkalmazott 0-tól 60%-ig terjedő skálán az adatok a 20–30% közötti mezőben helyezkednek el.

Az országokénti elemzések ettől eltérő képet mutatnak: a fejlett nyugat-európai országokban a legnagyobb szegénységi és kirekesztettségi kockázat a nagyvárosokban jelentkezik. Ez általában nem jelenti azt, hogy a nagyvárosi térségekben élő problematikus rétegek arányai sokkal magasabbak lennének, mint az Európai

⁴¹ A különböző definíciók szerint a szegénység vagy társadalmi kirekesztés azt veszélyezteti, aki vagy jövedelmi szegénységben, vagy súlyos anyagi nélkülözésben, vagy nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban él.

Unió vonatkozó nagyvárosi aránya, sok esetben még alacsonyabban is ezek az arányok. Például Svédországban, Finnországban, de az Európai Uniót kívüli Svájcban, Norvégiában különösen azok, hiszen a százalékos skálák a 10 és a 20%-os tartományban vannak. Ez csupán azt jelenti, hogy egy-egy adott ország nagyvárosi tereiben magasabb a koncentrációjuk, mint a kisebb városokban és elővárosokban, és magasabb, mint a falusi térségekben. Ezt látni például Belgiumban, Ausztriában, Németországban, Nagy-Britanniában, de Dániában is. Természetesen vannak egyéb különbségek is, így például Olaszországban (vagy Romániában, Bulgáriában) a rurális térségekben a legmagasabb a szegénység és a társadalmi kirekesztés kockázata.

Ezzel szemben Csehországban, Lengyelországban, Magyarországon és Szlovákiában az előbb jelzett nyugati modelltől eltérő a fő irány: a szegénység és a kirekesztettség kockázata a legkisebb a nagyvárosokban, ezt követi a kisebb városok és a nagyvárosi elővárosok összevont típusának a kockázati adata, végül a legnagyobb kockázat a vidéki térségekben figyelhető meg.

A négy ország adatai között is vannak különbségek: a magyar adat a 30 és a 40% közötti, a lengyel a 20 és a 30% közötti tartományban, a szlovák érték szintén ebben a sávban helyezkedik el. A cseh adat a legkisebb: a 20 és 30% közötti tartományban látható ugyan, de a 20%-hoz közelebb (az összehasonlító adatokat lásd: Urban Europe, 2016, 242.).

A kétféle európai városfejlődési modell eltérő társadalmi szerkezeti trendjének, a keleti modellben megnyilvánuló szegénységi kockázatok területi sajátosságainak a fő okai a következők:

1. A globális rendszerekbe történő alacsony mértékű integráció: az összes kelet-közép-európai város fejlesztéséhez nem elegendő az itt megjelent globális tőke, de nem áll rendelkezésre elegendő nemzeti tőke sem. Ezért a gazdasági fejlődés túlkonzentrált, csak néhány nagyvárosra (köztük a fővárosokra) korlátozódik. Ebből már kézenfekvő a magas státusúak nagyobb és az alacsonyabb pozíciójú rétegek kisebb nagyvárosi jelenléte.
2. Az előző pont magyarázatát is az adja, hogy a kelet- és a közép-európai társadalmi szerkezetben ugyan alacsony a felső és a középosztályok aránya, ezek azonban a többi társadalmi

csoporthoz képest erősebb érdekérvényesítéssel, magasabb jövedelemmel, kedvezőbb lakás- és ingatlanpiaci pozíciókkal rendelkeznek, és így nagyobb a lehetőségük a nagyvárosi környezetbe történő elhelyezkedésre.

3. A térbeli társadalmi szerkezeti elhelyezkedés történeti hatásai sem elhanyagolhatóak: a szocialista rezsimben kiemelt pozícióval rendelkező idősebb korosztály tagjai, vagy a ma már nyugdíjas, de aktív korszakukban kvalifikált munkát végzők, a képzett szakmunkások, szellemi dolgozók többnyire ma is a városokban, a nagyobb városokban laknak.
4. A megkésett városfejlődés máig érvényes következményei, így a lakóhelyi urbanizációs folyamatok is hatással vannak a kelet-közép-európai nagyvárosok kisebb szegénységi kockázatára. A keleti esetekben a nyugati esetekhez képest a szuburbanizáció késleltetett módon játszódik le. Ezért a magas társadalmi státusúak inkább a városcentrumokban találhatóak, a városkörnyéki kiköltözésük még kevésbé jellemző. Ezzel párhuzamosan megkezdődött a dzsentrifikáció folyamata is: ez részben megtartja, részben visszahívja a városkörnyékekről a városok belső negyedeibe a jobb módúakat, a magasabban képzeteket.
5. A vizsgált jelenségben a kelet-közép-európai várospolitikák, a lakás- és az ingatlanpiaci mechanizmusok is szerepet játszanak. A keleti modellben létező várospolitikák történetileg, de ma is elit meghatározottságúak: a helyi, a lakóhelyi döntésekből a civil társadalmak kirekesztettek. A döntésmechanismusok formális, legitimációs jellege, a civil társadalmi szervezethez hiányosságai és társadalmi bázis nélkülsége miatt kevés a figyelem a hátrányosabb helyzetűekre, nincs törekvés a társadalmi kirekesztés megakadályozására. Ezért, de az új keletű dzsentrifikációs jelenségek kirekesztő hatásai miatt is, alacsonyabb ezeknek a rétegeknek a nagyvárosi aránya.
6. A keleti modellre jellemző, nagyobb arányú vidéki szegénység értelmezéséhez kiemelten fontos, hogy az 1990-es rendszer-változással összefüggő gazdasági válság, a nagy állami cégek összeomlását követő (főként a szakképzetlenekre kiterjedő) elbocsájtások, a városi tömeges munkanélküliség miatt sokan visszaköltöztek a vidéki falvakba, az eredeti lakóhelyükre. Számukra a nagyvárosi munkavállalás később sem volt egyszerűbb,

akkor sem, amikor a multinacionális cégek már megjelentek ezekben az országokban, mivel a válságok idején megszűntek a régi munkásszállások is. A lakásprivatizációk eredményeként a szociális bérlakások száma is lecsökkent, így, ha a városokban dolgozni akartak (máshol ugyanis nemigen tudtak volna), csak arra volt módjuk, hogy a külföldi cégek által biztosított autóbusszokkal naponta ingázzanak a munkahelyekre. Ez a késleltetett városfejlődés konfliktusának a következménye.

7. A vidéki szegénység lényeges okaként Kovách Imre a „parasztalanítás” sajátos kelet-közép-európai jelenségét adja meg (Kovách, 2006). A nyugati modell esetében a „parasztalanítás” a parasztság eltűnését, a mezőgazdasági termelés radikális csökkenését és a vidéki népesség városokba tömörülését jelenti. A keleti modellben azonban a vidéki mezőgazdaság visszaszorulása, a hagyományos paraszti társadalom átalakulása nem kapcsolódott össze a vidéki népesség városokba irányuló mozgásával, a városokba költözéssel, a városi munkahelyen történő elhelyezkedéssel, az előző pont keretében is említett késleltetett városfejlődés miatt. Ennek hatására az elszegényedettek sokasága maradni kényszerült a munka és a megélhetési lehetőségek nélküli vidéki térségekben, kisvárosokban (Kovách, 2006, 175.).
8. A térbeli társadalmi migráció hatásai is szerepet kapnak a nyugati nagyvárosok magasabb és a keleti nagyvárosok alacsonyabb szegénységi kockázataiban. Köztudott, hogy az ázsiai és az afrikai országokból érkező, többnyire szakképzetlen vendégmunkások, bevándorlók tömegei a fejlett európai országok kiemelkedő térbeli társadalmi problémái közé tartoznak (Hervainé Szabó, 2007). A multikulturalizmus egyrészt a modern nagyvárosok pozitív hozadéka, a különböző kultúrák és vallások, eltérő társadalmi magatartási formák találkozási lehetőségeit, a különböző nemzetek tagjai közötti toleranciát, az együttműködés lehetőségeit kínálja, másrészt azonban éles ellentmondások, társadalmi konfliktusok kiindulási pontja is: egész Európára jellemző az idegenellenesség erősödése, és ezzel is összefüggésben a populista politikai pártok erősödése.⁴²

⁴² 2015-ben megközelítőleg 4,7 millió bevándorló érkezett az EU tagállamaiba, míg a hivatalos adatok szerint legalább 2,8 millió kivándorló hagyta el az Európai Unió tagállamait. <https://ec.europa.eu/eurostat/statistics/explained>

A statisztikai adatok szerint a nyugat-európai nagyvárosi régiókban, ezek közül is főként a fővárosi térségekben a legmagasabb a bevándorlók, a külföldi születésű (főként a nem Európai Unióból származó), munkaképes korú polgárok aránya. Ennek történeti oka a nagyvárosok vonzereje, a lehetséges munkaalkalmak és intézményi támogatások mellett az is, hogy a korábbi időszakokban, az első bevándorlási hullámok idején bevándoroltak ezekben a nagyvárosokban, fővárosokban telepedtek le, és teremtették meg az akkor még külföldön élő rokonaik, barátaik számára az új élethez szükséges kiinduló családi hátteret. A legtöbb bevándorló (3 millió ember) a londoni régióban él.

A kelet-közép-európai városokat, fővárosokat ez a feszültség csak kis mértékben érinti. (S ha érinti is, inkább csak kibocsájtó országokként vesznek részt a migrációs folyamatokban, elveszítve ezzel számos városi és vidéki polgárt.) A kelet-közép-európai fővárosokban a nyugati példákhoz képest jóval kisebb a külföldi születésűek aránya: 2014-ben például Prágában 15,1%, Budapesten 7,3%. Miközben Brüsszelben 44,4%, a párizsi régióban 38%, a londoni térségben 36,7%, a bécsi régióban 31,4% és (bár nem európai uniós város) Genfben 51,3% a külföldi születésűek aránya (Urban Europe, 2016, 233.).

IV. rész

A fejlődés centrumai: a nyugat-európai fővárosok

1. A nyugat-európai fővárosok dzsentrifikációja

A nyugat-európai nagyvárosi dzsentrifikáció folyamata az 1960-as és az 1970-es években kezdődött. Ekkor főként a különböző alternatív életformák szerint élő társadalmi csoportok képviselői, fiatal értelmiségiek, művészek, homoszexuálisok jelentek meg a fizikailag és társadalmilag is válságban lévő, olcsó lakás- és ingatlanárakat kínáló negyedekben. Az ott élő ún. régi középosztálybeliekkel (kiszegisztenciák, tulajdonnal is rendelkezők, szabadfoglalkozású értelmiségiek), kispolgárokkal, munkásrétegekkel közösen, fokozatosan kezdték megújítani a korábban ipari funkciójú, lepusztult barnaövezeti épületeket, lakótömböket, javítani a lakások méreteit és minőségét, (forrásokkal és igényekkel) fejleszteni a kereskedelmi szolgáltatásokat is. A közösségi terek is új arculatot és új funkciókat is kaptak, egyre többen kezdték használni a városi zöld területet, parkokat. A meglévő és arra még érdemes építészeti környezetet, régi épületeket, lakásokat nemcsak megújították, hanem védtek is. Ebben az időszakban a hatósági támogatások jelentősége még elenyésző volt, a lakáspolitikák többnyire különböző egyéni lakásfelújítási hitelek formájában segítették a folyamatokat.

Az 1980-as évek új szakaszt, új fizikai megújulást és új társadalmi helyzetű lakosságot hoztak. A globális gazdaság és annak nagyvárosi elhelyezkedéshez kötődő érdekei nagy, egyben többfunkciós rehabilitációs projekteket vontak maguk után. Az eredetileg ipari negyedeket, nagy kikötőket már nemcsak felújító, hanem gyökeresen át is formáló, s ezzel teljesen új városrészeket létrehozó ingatlanfejlesztések megvalósításában új szereplők is részt vettek: a különböző szintű hatóságok, ingatlanfejlesztők, nagy beruházók, hitelintézetek (Clerval et al., 2011). Clervalék szerint ekkor már nem a helyi társadalmak, hanem a proficélú tőkés csoportok irányították a városfelújításokat. Mindez korábban nem látott mértékben növelte meg a lakás- és ingatlanárakat, ami pedig a helyi

lakosság gyors kicserélődését eredményezte, egyben társadalmi kirekesztést okozott: az alacsonyabb jövedelmű lakosság elköltözni kényszerült. Az újonnan érkezettek pedig már magasabb jövedelműek, képzettek, a globális gazdaság működéséhez kapcsolódó felső és középosztálybeliek voltak.

Az európai nagyvárosokban az 1990-es évek során lejátszódó „citysedés”, vagyis a belvárosok új kereskedelmi, szolgáltatói vagy közigazgatási funkcióinak a kialakulása miatt a dzsentifikáció tovább erősödik. Teljessé válik a belső városnegyedek nagypolgárosodása, a magas társadalmi státusúak városi, nagyvárosi koncentrálódása, részben a városcentrumokban, részben a történetileg is a jobb módúak által lakott városrészekben. Jelentős következmény, hogy ismét nő a nagyvárosi lakosság száma, csökken a szuburbanizáció dinamizmusa, vagy megkezdődik a középosztály viszszaelmozdítása, általában lanyhul a városi életforma elutasítása. A magas társadalmi státusú csoportok szinte „belső szuburbanizációja”, a város külső, sokszor már elővárosi területeire, köztük a régi munkásnegyedekre is kiterjedt. A társadalmi kirekesztés eredményeként a városok egyre nagyobb részét a felső, illetve a középosztálybeliek foglalják el (Hjorthol–Bjornskau, 2005).

Ennek a folyamatnak számos oka van, így a globális gazdaság centrumokban történő elhelyezkedési igénye, a belső negyedekbeli lakás- és ingatlanárak emelkedése, nem mindenki általi megfizethetősége, a telekspekulációk, de a fogyasztási szokások és életstílus-elvárások átalakulása, modernizálódása. De olyan praktikus megfontolások is, amelyek arra törekcsenek, hogy a munka és lakóhely kerüljön közelebb egymáshoz, hogy ki lehessen kerülni a gépkocsira, de a tömegközlekedésre is alapozott fárasztó életformákat. (Egy 5000 fős reprezentatív vizsgálat adatai szerint Oslo, Trondheim és Bergen lakossága egyaránt ezt a praktikus szempontot emelte ki, amikor a belvárosi életforma legfőbb előnyét kérdezték tőlük (Hjorthol–Bjornskau, 2005, 352.).

2. A nyugat-európai fővárosok

2.1. A párizsi metropolisztérség

A mai francia társadalomban erőteljes térbeli társadalmi és gazdasági koncentrációs folyamatok zajlanak le: a magas státusúak főként a gazdaságilag legfejlettebb régiókban és a jelentősebb nagyvárosokban, ezek között is kiemelten a párizsi régióban, illetve Párizsban élnek (Boyer et al., 2005; Noin, 2009; Cattan, 2011). A szegények, a hátrányosabb helyzetűek a párizsi agglomeráció rosszabb minőségű elővárosaiban és a kisebb városokban, azok agglomerációiban, elővárosaiban laknak. A vidéki térségekben alacsonyabb az arányuk (Urban Europe, 2016, 242.).⁴³ A legszegényebbek kevésbé jelennek meg a fejlett régiókban és a jelentősebb nagyvárosokban, az arányuk alacsonyabb Párizsban, de alacsonyabb más nagyvárosokban is, például Marseille-ben, Lyonban és Strasbourgban is (Preteceille, 1997, 107.).

A magasabb társadalmi státusúak területi koncentrációja mögött a francia társadalom szerkezeti átalakulása és annak területi hatásai találhatók meg. A francia társadalmi struktúra az 1970-es évek közepétől kezdve jelentős mértékben átalakult: 1975 és 2000 között a felső osztályok tagjai, a menedzserek, az értelmiségi csoportok arányai látványosan növekedtek (+3,1%). A szakképzett munkások száma is nőtt, miközben a szakképzetlenség csökkent (kifejezve a *tercier* szektor erősödését és a dezindusztrializációt is). A harmadik szektor erősödése miatt az alkalmazottak száma is emelkedett (Noin, 2009, 143.). A korábban viszonylag homogén középosztály erőteljesen diverzifikálódott: a társadalmi foglalkozási szerkezet, a jövedelem, továbbá főként a luxusszintű

⁴³ Ez trend is igazolja a korábban már jelzetteket, miszerint a szegénység kockázataiban milyen nagy különbségek vannak az egyes nyugat-európai országok között. Az *Observatoire des Inégalités* 2014-es adatai is ezt a helyzetet mutatják. https://www.inegalites.fr/Territoires-ou-vivent-les-pauvres?id_theme=25

lakásviszonyok és a piaci munkaerő-pozíciók szerint. S ezzel növekedtek a társadalmi rétegek közötti társadalmi és térbeli távolságok is (Préteceille, 2000, 121). Fontos kutatási eredmény, hogy a párizsi régió társadalmilag sokkal polarizáltabb, mint a francia társadalom általában (Rhein, 2007, 140.).

A 12 milliós népességű párizsi metropolisztérség és a több mint 2 millió (2 240 600) lakost befogadó főváros esetében számos kutatás igazolta a térbeli társadalmi megosztottság főbb trendjeit, köztük a dzsentifikáció jelenségeit is (Piercy, 1997; Préteceille, 2000; Berger, 2004; Rhein, 2007; Adoumié, 2010; Paulet, 2010; Saint-Julien-Le Goix 2007; Cattan, 2011). A párizsi régióban igen látványos a gazdagság és a felső társadalmi rétegek koncentrációja, területi szegregációja, jóllehet a párizsi dzsentifikáció később kezdődött, mint a londoni, és sokkal lassabban is bontakozott ki. Párizs történetileg mindig is a nagyburzsoázia központja volt. Ebben komoly szerepet játszottak a 19. századi haussmanni⁴⁴ nagy városfejlesztő beavatkozások, amelyek a régi középkori, zsúfolt belső városrészeket teljesen lerombolták és modernizálták: bérházakat, középületeket, nagy sugárutakat, hatalmas közparkokat építettek. A centrum környéki negyedek csak 1960 és 1970 között alakultak át, a Párizs környéki, munkások által lakott külvárosok pedig még később, 1970 és 1990 között dzsentifikálódtak. Egy Párizst Londonnal összehasonlító vizsgálat szerint ezért is jött létre az a helyzet, hogy Londonhoz képest Párizs központi részei történetileg is sokkal nagyobb mértékben vonzották a nagy burzsoáziát, és hogy a francia gazdag rétegek jóval kisebb arányban éltek a főváros külső részein, mint a londoni burzsoázia képviselői (Clerval et al., 2011, 157.).

Préteceille a párizsi metropolisz esetében empirikus eszközökkel tesztelte a Sassen által kidolgozott „global city”-elméletet, valamint a globális városok duális társadalmi szerkezeti sajátosságait (Préteceille, 2000). A vizsgálat eredményeként másokhoz hasonlóan ő is bírálta nemcsak a globális város, hanem a duális város szerkezeti felfogást is. Mivel a párizsi metropolisz, amely egyértelműen globális város, sokkal polarizáltabb, mint ahogy a Sassen által vizsgált három világváros (Tokió, London és New York), és

⁴⁴ Georges Eugène Haussmann báró III. Napóleon császár uralkodása alatt, 1853–1870 között Seine megye prefektusaként irányította Párizs urbanizációját.

nem is nevezhető duális szerkezetűnek. A francia fővárosi szerkezet ugyanis túllép a Sassen által leírtakon, túllép azon a kétpólusú társadalmi szerkezeti kereten, ahol az egyik oldalon „a szolgáltatásokhoz kapcsolódó globális osztályt” látni, a másik oldalon pedig ezek „szolgáit”, a szolgáltatásban dolgozó, alacsonyán kvalifikált, rosszul fizetett, új „proletariátust” (Préteceille, 2000, 117.).

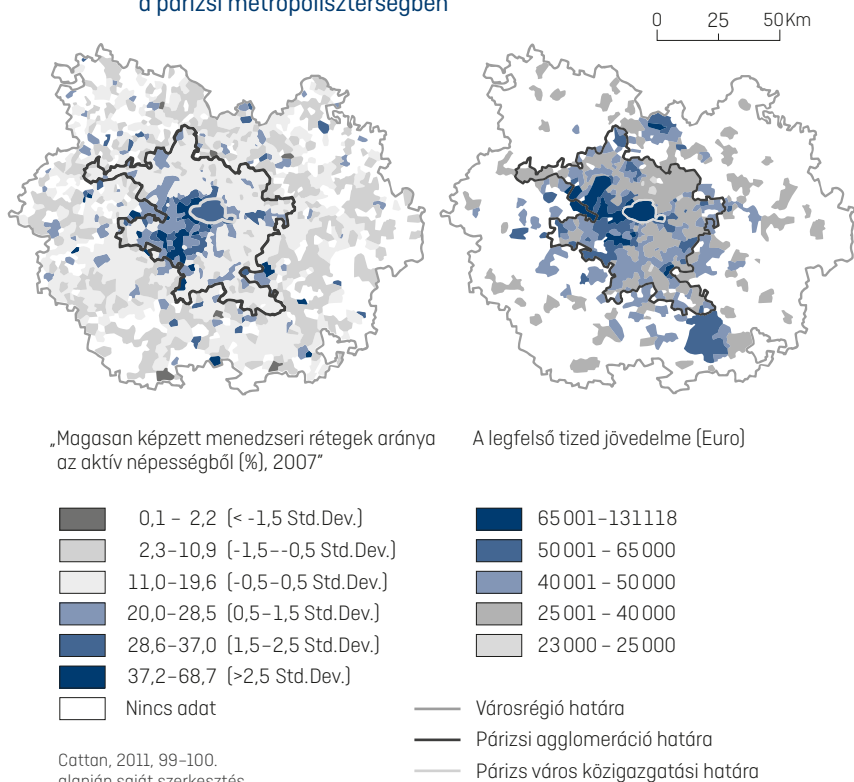
A francia szerző szerint a globálisváros-elmélet túlzottan leegyszerűsíti a térbeli társadalmi szerkezetet, a jövedelmi és a területi egyenlőtlenségek mai rendszereit, a meghatározó mechanizmusokat. A globális gazdaság hatásai nem felelnek minden helyi folyamatért: a jövedelmi és a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek, a jövedelemelosztás anomáliái a nemzeti, a regionális, a városi politikákból, a lakás- és munkaerőpiaci folyamatokból függenek, valamint egyéb társadalmi mechanizmusoktól is.

A társadalmi szerkezeti egyenlőtlenségek a térben is megnyilvánulnak. Ennek egy jellemző példáját Francois és szerzőtársai mutatják be, akik a háztartások jövedelmi különbségei alapján vizsgálták a párizsi metropolisz régió belső társadalmi polarizációs megosztottságait (Francois et al., 2007). Az 1999-es népszámlálási adatok elemzése alapján hét különböző nagy jövedelmi csoportot találtak. Ezek Párizs térképen jól látható módon, koncentrikus körökben (szinte a klasszikus ökológiai iskola modelljének megfelelően) helyezkedtek el. A belső körökben a két legnagyobb jövedelmi decilis, a nagyon jó módúak, illetve a jó módúak koncentráálódtak, a következő körben a felső középosztálybeliekből álló jövedelmi csoport jelent meg, ezt követte az alsó középosztálybeliek csoportja. Egy kevésbé szignifikáns jövedelmi csoport után következtek a szegények, végül a legszegényebb jövedelmi rétegek (Francois et al., 2007, 116–117.).

Egyéb kutatásokból tudni lehet, hogy az arisztokrácia és a nagypolgárság (ahogy történetileg is) a párizsi városközpontban és a város nyugati kerületeiben, illetve a város déli és délnyugati elővárosaiban él (Rhein, 1995, 54.). Az ún. „Beaux Quartiers”-ban,⁴⁵

⁴⁵ A legelegánsabb és legdrágább kerületek a város szívéből mintegy legyező alakban szélesedve terjednek északnyugat felé, a Quartier-Latin, a Louvre, a Place de la Concorde, a Champs-Élysées és környékei, majd az Arc de Triomphe de l'Étoile, Avenue Charles-de-Gaulle. Ez az ún. történelmi tengely a leginkább bourgeois (nagypolgári) párizsi városrészig, Neuillyig terjed (Pincon–Pincon–Charlot, 2007, 83.).

5. ábra. Menedzserrétegek és a jövedelem szerinti koncentrációk a párizsi metropolisztérségben

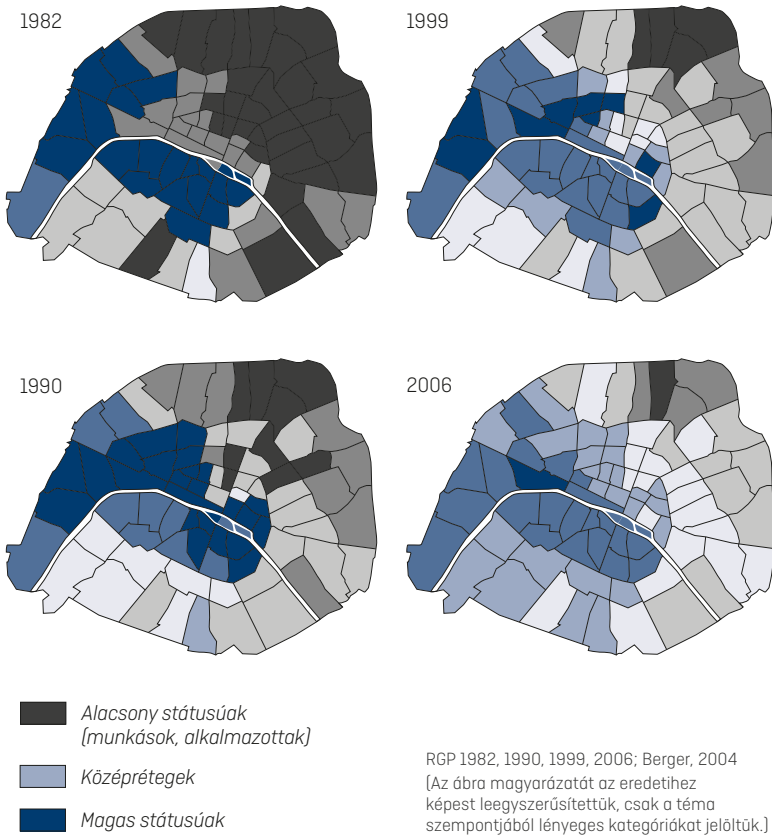

vagyis az elegáns belső negyedekben találhatóak a magas jövedelmű háztartások, a vezető beosztású és magasan szakképzett háztartásfők, a képzett szabadfoglalkozásúak.

A szuburbán övezet nyugati szélén találni a magas jövedelmű, vezetői rétegek lakta települések (enklávék) koncentrációit, a délkeleti övezetben az alacsonyabb státusúak által benépesített településgyűteseket (Cattan, 2011, 99–100.). A magas státusú elővárosok annyiban térnek el a centrumbeli negyedek összetételétől, hogy itt több az idősebb inaktív, illetve kevesebb a külföldi származású háztartásfő. (Ez az amerikai elővárosokra is igaz, ott is kevesebben vannak a bevándorlók [Alba et al., 1999].)

A francia munkásság (a 20. század eleje óta) a francia főváros keleti és az északkeleti kerületeiben, illetve a keleti, az északkeleti és a délkeleti ipari gyűrű elővárosaiban lakik (Rhein, 1995, 57.). A szakképzett munkáscsoportok egy részét a saját tulajdonú csa-

6. ábra. A párizsi népesség társadalmi szerkezetének átalakulása, 1982–2006

ládi házaspárosokba is megtalálni, vagy a párizsi régióban (az 1960-as, 1970-es években) fejlesztett új városokban is (Szirmai, 1988; Haumont, 2001). Történeti okok miatt, már az első külföldi bevándorlási hullám idején, az akkori várospolitikai lakóterületekbe telepítette a bevándorló munkaerőt, ahonnan a későbbi generációk sem tudtak kitörni.

A fenti két ábra szemléletessé teszi a párizsi folyamatokat: az 5-ös számú ábrából a menedzserrétegek, illetve a magas jövedelműek látványos párizsi és Párizs közvetlen környéki koncentrációi derülnek ki, a 6-os számúból pedig négy különböző időszak között lejátszódó változást látni, a magas és a közepes társadalmi státusúak által megvalósított dzsentifikációt és az alacsonyabb társadalmi státusúak fokozatos kirekesztési folyamatait.

Az ábrákon jól látható, hogy a párizsi térségben az utóbbi néhány évtizedben egyértelműen erősödött a lakóhelyi társadalmi polarizáció és a társadalmi kirekesztés. Az alacsony jövedelmű francia munkások legszegényebb csoportjainak a párizsi térségből történő fokozatos kiszorítását mutatja, hogy ma már a fővárosban alig, inkább a főváros északkeleti részének a legszélén, illetve az ott található városkörnyéki településeken laknak (Tabard, 1990; Sagot, 2007). A változások mögött a mai globalizációs és urbanizációs folyamatok, a lakóhelyi és a városi lakáspolitikák, a folyamatosan növekvő lakás- és ingatlanárak, lakbérek, az ingatlanspekulációs hatások találhatók.

2.2. A berlini metropolisztérség

A német főváros a francia példánál látott általános vonások mellett sajátos térbeli társadalmi polarizációs esetet is jelent: egy történeti okok miatt szétszakított, majd újraegyesített nagyváros népességének a térbeli átstrukturálódását: ennek keretében a történeti adottságok szerinti visszarendeződését, majd a globális hatások szerinti átalakulását.

A berlini társadalmi térbeli polarizáció azokkal az átalakulásokkal, illetve az azokat követő nehézségekkel függ össze, amelyek a 3,5 milliós várost, illetve 5,8 milliós metropolisztérséget globális várossá, egyben az 1990-ben újraegyesített Németország fővárosává tették. Berlint történetileg alapvetően egy viszonylag vegyes, tehát kevésbé szegregált társadalmi szerkezet jellemezte, az újraegyesítést követő folyamatok azonban erős térbeli társadalmi polarizációt okoztak. Ennek több oka is volt: egyrészt az újraegyesítést követő gazdasági szerkezetváltás, az abból adódó jelentős mértékű munkanélküliség, másrészt az egyre intenzívebb elszegényedés, részben a munkanélküliek, részben a vendégmunkások és a bevándorlók között. A hátrányos helyzetű népesség területi koncentrációinak a megnövekedése és végül a német középosztály új lakóhelyi stratégiai szintén fontos szerepet játszottak a folyamatban.

A berlini térségben (ahogy az egész országban is) a német újraegyesítést követően számos ipari munkahely szűnt meg, a korábbi, vagyis a posztszocialista keletnémet ipar fejletlensége, versenyképtelen termelékenységére, a vállalatok és az ország eladósodott-

sága miatt. De a globalizálódó város új gazdasági igényei, az ipari funkciókat kiszorító szolgáltató iparágak gyors fejlődése következtében is. Ezt az is mutatja, hogy amíg 1991-ben még 264 ezren dolgoztak a berlini manufaktúris iparban, 2001-ben már csak 112 ezren (Kratke, 2004, 513.). Ezt követően a munkanélküliség komoly méreteket öltött: 1999-ben 18,5% volt a városban a munkanélküliségi ráta, és a munkanélküliség a hagyományos munkásrétegek mellett leginkább a nem német születésű lakosságot érintette, ahol ez az arány jóval magasabb, 44% volt (Beer et al., 2007).

Nyugat-Berlinbe az 1960-as években érkeztek először tömegesen vendégmunkások: elsősorban törökök és jugoszlávok, akiket az akkor még létező, de később az újraegyesítés után tönkrement manufaktúrák, a kézműipar és a gyáripár szívtak fel. Ebben az időszakban a város keleti részére csak nagyon kevés külföldi munkás, illetve bevándorló érkezett, azok is alapvetően a többi szocialista országból jöttek.

Ezekben az években a külföldről érkező bevándorlók, a vendégmunkások a nyugat-berlini részek régi munkásnegyedeiben találtak maguknak lakóhelyet. A nyugat-berlini városrészek régi, rossz állapotú lakásaiban és lakótelepein élő vendégmunkások, bevándorlók, később a munkanélküliek által is benépesített városrészekben megnyilvánuló társadalmi feszültségek, a szegénység, a bűnözés, a drog félelmet keltett a jobb módú lakosságban, amit az is mutatott, hogy ezeket a negyedeket „rossz vagy problematikus városrészeknek” nevezték el (Mayer, 2013, 96.).

A későbbi időszakokban is jellemző maradt a bevándorlók keleti, nyugati megosztottsága: a keleti oldalon a bevándorlók és a vendégmunkások aránya például 1989-ben 1,6% volt, miközben a nyugati oldalon 15%-át adták a teljes városi népességnek. De még 1998-ban is ez volt a helyzet: míg a bevándorlók és a vendégmunkások kelet-berlini aránya 5,7%, addig a nyugati oldalon 17,4%.

Ma már azonban megfordultak a korábbi elhelyezkedési trendek: 2015-ben a 17,2%-ot kitevő külföldi születésű berlini népesség többsége a volt Kelet-Berlinben, annak központi, illetve déli városrészeiben helyezkedik el (Statistics Berlin-Brandenburg, 2017).

A szegregációs folyamatok az 1990-es években a város mindkét oldalán felerősödtek, mivel a vendégmunkások és a bevándorlók a volt kelet-berlini lakótelepek szociális lakásaiba vándoroltak

át, vagy már eleve oda érkeztek. A volt Szovjetunióból visszajött német családok is ezekben a részekben találtak maguknak lakóhelyet (Beer et al., 2007).

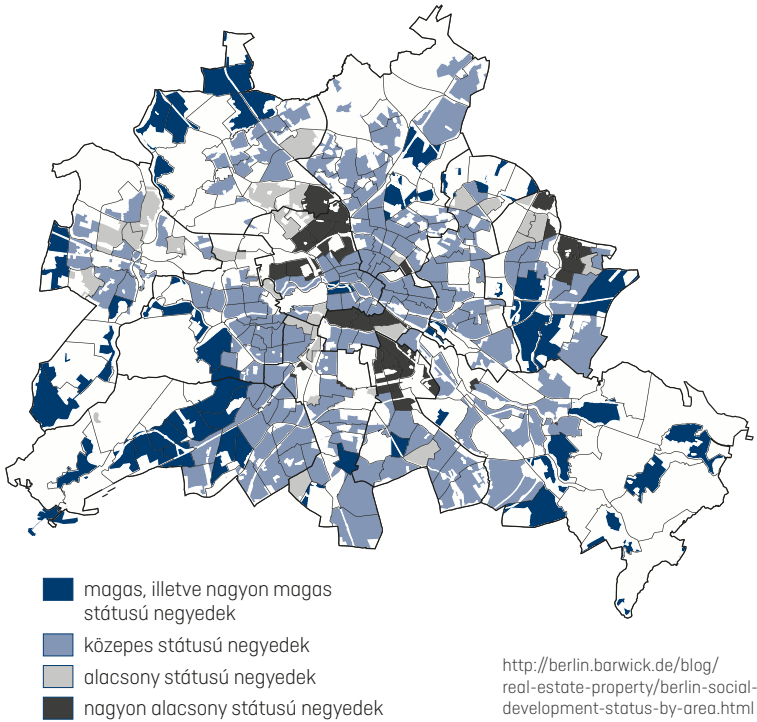
Ez a német középosztály új területi elhelyezkedését hozta magával. Az erősen slumosodó, fizikailag és társadalmilag is leromló városrészekből az 1990-es évek közepétől számottevő méreteket öltött a magasabb jövedelmű, iskolázott német középosztálybeliek elköltözése. A magas társadalmi státusúak folyamatosan a jobb nyugat-berlini negyedekbe áramlottak át, távolodva ezzel azoktól a régi munkásnegyedektől, ahol a szegények, a bevándorló rétegek helyezkedtek el.

A folyamatok eredményeként a Nyugat-Berlin központi részeihez, a korábban alacsony státusúak, munkások vagy bevándorlók által lakott negyedekhez simuló keleti városrészek gyors dzsentrifikációja is megtörténik: a bevándorlók által lakott valamikori munkásnegyed lakosságának a gyors cseréje, a magas társadalmi státusú népesség érkezése miatt. Jó példa erre Penzlauer Berg városrész esete, ahol 1991 és 1997 között 70 ezer képzett, fiatal, magas jövedelmű lakó költözött be, miközben ugyanebben az időben, az alacsonyabb státusúak közül 50 ezren hagyták el a városrészt. Ez radikális infrastrukturális átalakulással, új városi fogyasztási minták kialakulásával járt: modern üzletek, elegáns éttermek nyíltak, luxuslakások, az elhagyott gyárterületek, a barnaövezet területén, a tehetősebb, fiatalok által kedvelt ún. loftlakások épültek. S ezzel egy egészen új helyi társadalom jött létre (Mayer, 2013, 100.).

Berlin környéke is átalakult: a szuburbanizáció eredményeként sokan kiköltöztek a városkörnyékre (a Brandenburg régióba), a történetileg is magas státusú déli térség családi házas, kertés negyedeibe. Számos új lakónegyed is felépült itt. Ezekben a részekben a többi városnegyedhez, illetve az egész régióhoz képest is magasabb a jobb jövedelműek aránya (Hausermann, 2000, 155.).

A berlini modellre tehát alapvetően jellemző, hogy a főváros egyesítését követően gyorsan újraszerveződtek a történetileg kódolt, korábbi térbeli társadalmi egyenlőtlenségek, amelyek a második világháborút követően a négy részre szakadt nagyvárosban eltűntek, de új tartalommal és új mozgatórugók által. A mérvadó szakirodalmak eredményeiből, főként Kratke elemzéseiből kiderül, hogy a szegregáció Nyugat-Berlinben nagyobb, mint Kelet-

7. ábra. Berlii városrészek megoszlása társadalmi státus szerint, 2007

Berlinben, és nagyobb, mint a városi átlag (Kratke, 2004, 524.). A hátrányos helyzetű rétegek a nyugat-berlini belső negyedekben, a régi munkásnegyedekben koncentráltak az átlaghoz képest nagyobb arányokban (Kratke, 2004, 522.). A többi nyugat-berlini belvárosi rész a dzsentifikáció helye lett. A bevándorlók, illetve a vendégmunkások magas aránya a keleti városrészekben jellemző, ami komoly területi társadalmi, szegregációs problémákat okoz. A mai tények szerint tehát a város nyugati és keleti része társadalmilag erősen polarizált: a nyugat-berlini városnegyedekben általában magasabb a jobb társadalmi státusúak (a szakképzett és a magas jövedelműek) aránya, a kelet-berlini társadalom sokkal homogénebb, az itt élő népesség kevésbé kvalifikált és alacsonyabb jövedelmű, a múlt, tehát a korábbi szocialista rezsim máig is érvényes hatásait is kifejezve.

A 7-es számú ábrán jól látszanak a különböző társadalmi státusú csoportok elkülönült terei, amelyeket főként a jövedelem, a munkaerőpiaci helyzet és a lakberek statisztikai adatai alapján dolgoztak ki.

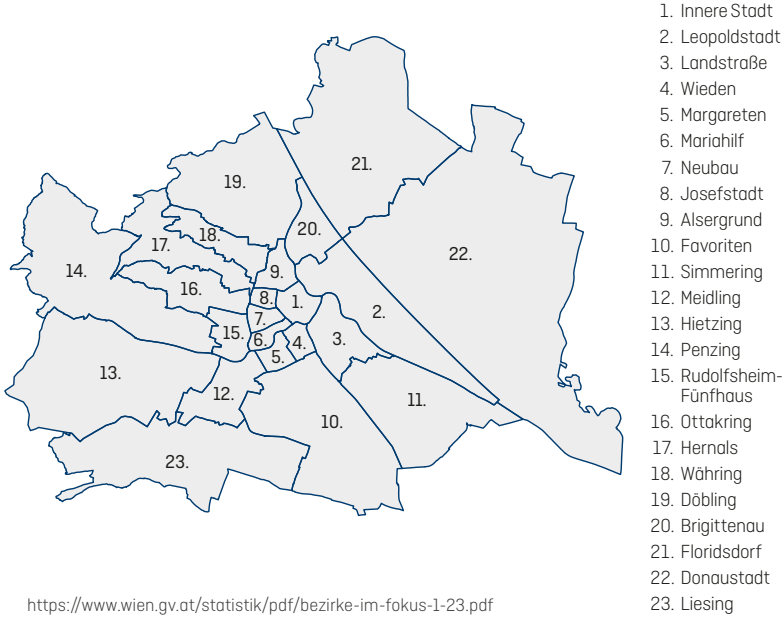
2.3. A bécsi metropolisztérség

Az 1,7 milliós osztrák főváros, illetve a 2,4 milliós bécsi nagyvárosi régió társadalmi szerkezete sajátos esetet képvisel, miközben kifejezi a két korábbi példánál látott általános vonásokat is. A sajátos vonásokat a jóléti állami beavatkozások okozzák, amelyek hatására kevésbé éles a térbeli társadalmi polarizáció, a térbeli társadalmi szerkezet sokkal vegyesebb összetételű, mint például Párizs esetében, miközben a dzsentrifikáció és a kirekesztés folyamatai is jelen vannak. Ebben kiemelt szerepe van a hosszú történeti múltra visszatekintő szociális bérlakások lakásállományon belüli magas arányának, az állami lakáspolitikának, ebben az ún. „soft”, vagyis a lágy, visszafogott városfelújításoknak, a piaci szereplők korlátozott és államilag szabályozott részvételének. A hatósági (önkormányzati, illetve szövetkezeti tulajdonú) szociális bérlakások magas arányát mutatja, hogy Bécsben különösen alacsony a saját tulajdonban lévő lakások aránya, ez Ausztriában több mint 50%, Bécsben viszont csak 17% (Franz, 2011, 192.).

Bécs város vezetése az 1970-es években határozta el a leromlott állapotban lévő középkori centrum és számos belső városrész felújítását, egyben számos negyed lebontását is. Ezekben a negyedekben az 1960-as évektől kezdve sok vendégmunkás és bevándorló élt. Ezek kirekesztése ugyan látens célként fogalmazódott meg, de a helyi lakossági mozgalmak tiltakozásának a hatására a város vezetése újragondolta a beavatkozás koncepcióját, és a viták eredményeként elutasította a kemény, kizárólag piaci viszonyokra alapozott, a városi társadalmat átalakító felújítási formát, és az állami források támogatásával ún. „soft” felújítást határozott el. Ez a helyi lakosság védelmét jelentette, a lakóhelyi kirekesztést is akadályozta, enyhítette (Franz, 2011, 193.). Franz tanulmányából az is kiderül (Förstert idézve), hogy Bécsben „2004-ig több mint 201 000 lakás került felújításra a világ egyik legnagyobb városi megújítási programjában” (uo.).

Ennek a hatása a mai napig is érződik, jóllehet a későbbi évek során a piaci szereplőket, magánfejlesztőket is beléptették a rendszerbe, s ez a bérlakások béreinek, illetve az ingatlanáraknak az erős emelkedését hozta. Miközben az enyhébb szegregáció, a városrészek vegyes társadalmi összetétele továbbra is megmaradt.

8. ábra. Bécs kerületei

<https://www.wien.gv.at/statistik/pdf/bezirke-im-fokus-1-23.pdf>

Kivéve a történeti, belső városrészekben, ahol a belváros funkcionális átalakulása, az üzleti központi negyed fejlődése, a globális hatások, a telekspekuláció miatt folyamatosan emelkedő lakbérket és ingatlanárakat csak a felső és középosztály tagjai tudták, illetve tudják megfizetni. Jóllehet a softnak mondott városnegyed-felújítások továbbra is megmaradtak, de mivel egyre erősebbé vált a privát tőke jelenléte, és nőtték a magán-, de a hatósági tulajdonban lévő bérlemények és ingatlanárak is, erősödött a társadalmi kirekesztés folyamata. A főváros belső részein lévő munkásnegyedek lakossága sorra szorul ki a külső városrészekbe. A bevándorlók, a vendégmunkások sem ezekben a negyedekben kaptak lakóhelyet.

A bécsi régió térbeli társadalmi szerkezetét vizsgálva kiderül, hogy a magas társadalmi státusúak (az iskolázott és magas jövedelmű, képzett foglalkozási csoportok tagjai) főként Bécs belső negyedeiben laknak, illetve a főváros központjából (ahogy érdekes módon Párizs esetében is) északnyugat felé kinyúló zónában élnek. Mégpedig az első (Innere Stadt) a második (Leopoldstadt), a negyedik (Wieden), a nyolcadik (Josefstadt), a kilencedik (Alsergrund), a tizenharmadik (Währing) és a tizenkilencedik (Döbling) kerületben (Görgl et al., 2011, 128.). (A városrészeket lásd a 8. ábrán.)

Bécsben magas a külföldi születésűek aránya: Görgl és szerzőtársai 2011-ben 20%-ról írtak. Egy 2018-as magyar internetes forrás ennél jóval magasabb arányt, 39,34%-ot jelölt meg.⁴⁶ A városban szétszóródva, társadalmi pozícióik, képzettségük és jövedelmi szintjük szerint különbözőképpen oszlanak meg a jobb és a kedvezőtlenebb ökológiai pozíciójú kerületek között. Vannak városrészek, ahol az arányuk csak néhány százalék, de van, ahol az átlaghoz képest jóval magasabb a százalékos arányuk: például a tizedik (a Favoriten) kerületben, vagy a török bevándorlók által lakott tizenötödik (Rudolfsheim-Fünfhaus) kerületben, ahol a lakosság 30%-a külföldi születésű (Görgl et al., 2011, 134.).

A bécsi városszerkezet mai átalakulását nézve a belső részek jelentősége csökkenni látszik, miközben a városkörnyék fontossága számottevő mértékben növekszik, főként a város terjeszkedése (az urban sprawl), illetve a szuburbanizáció miatt: a főváros nyugati részére, például Baden és Mödling északi és déli részei felé szinte folyószerűen kiáramló magas társadalmi státusúak új helyfoglalásai következtében (Görgl et al., 2011, 128.). Az osztrák kutatók véleménye az, hogy ezek a folyamatok erős térbeli társadalmi megosztottságot, a társadalmi szegregáció erősödését hozták létre a város viszonylag homogén magas és alacsony státusú negyedei, illetve a város és a városkörnyék között.

2.4. Brüsszel - fővárosrégió

A brüsszeli térség térbeli társadalmi szerkezete eltér a korábbiakban bemutatott esetektől, a városi dzsentifikáció kisméretű, csak a történelmi belvárosra terjed ki, valamint széles sávban a város perifériájára, a városkörnyékre. A köztes városi negyedek többnyire alacsony státusúak – szakképzetlen munkások, szakképzetlen, munkanélküli bevándorlók – lakóhelyei. Jóllehet a köztes negyedek alacsonyabb társadalmi státusú jellemzőit a bécsi esetben is látni, de ott nem ennyire homogén módon, ott erősebb a társadalmi keveredés (ha úgy tesszük a duális jelleg), a magasabb társadalmi pozíciójuk jelenléte sokkal jellemzőbb.

⁴⁶ http://pangea.blog.hu/2018/03/10/bevandorlok_becsben

A belga főváros társadalmi szerkezeti jellegzetességei tehát különböznek az eddig bemutatott globális városokra jellemző strukturális sajátosságoktól. Jóllehet egyértelműen globális városról van szó, a főváros globális jelentőségét az itt található nemzetközi politikai intézmények, az Európai Unió⁴⁷, a NATO⁴⁸ szervezetei és a város erős külső kapcsolatai, globális integrációi adják. Ezért is állítható, hogy „Brussels, a Small World City” vagyis „Brüsszel, a kis világváros”(Corinj et al., 2013, 13.). A fővárosi térség 1,1 millió lakost számlál (1,5 millió, ha az állandó lakosság mellé még 360 ezer főt, a régióból naponta ingázókat és az itt tanuló diákokat, a diplomatákat, az illegális lakókat is figyelembe vesszük). A 2012-es Global City Indexben a 9. helyet foglalja el. Ez a pozíció a korábbi években emelkedő tendenciát mutatott. Nyilván azért is, mert a főváros gazdasági ereje számottevő: a belga GDP egyharmada itt jön létre, több mint 710 ezer munkahellyel rendelkezik, ezek 91%-a a harmadik és a negyedik szektorban található. S mégis, a kutatók szerint a térség különös vonása, hogy miközben a régió gazdag, a lakossága szegény (Corinj et al., 2013, 24.).

A főváros szerkezetileg három nagy térbeli egységre tagolódik. Az *első egység* vagy *övezet* a város középkori, történelmi központja (a formája miatt a neve „le Pentagone” vagy „Coeur de Bruxelles”), amely kiemelten fontos nemzetközi, köztük Európai Unió intézményeket magában foglaló kormányzati negyed, erősen dzsentrifrikálódott. Az itt élő (és az itt dolgozó) népesség magas státusú, képzett, magas jövedelmű.

A *második övezet* a Senne folyó brüsszeli szakasza, a ma már vízelvezető csatornává degradálódott Canal, vagyis a Csatorna zónája, amely szinte választóvonalat képez a középkori belváros és a leromlott állapotú, 19. századi régi munkásnegyedek között (Vermeulen–Corinj, 2013, 150.). Az itt élők többsége szakképzett-

⁴⁷ Az Európai Unió jelenleg 28 tagállamból álló gazdasági és politikai unió. 1993. november 1-jén alapították meg a hollandiai Maastricht városában. Székhelye: Brüsszel. Az Európai Unió hat alapító tagállama Belgium, Franciaország, Hollandia, Luxemburg, Németország és Olaszország.

⁴⁸ A NATO (Észak-atlanti Szerződés Szervezete, angolul North Atlantic Treaty Organisation, franciául Organisation du Traité de l'Atlantique Nord) 29 ország (Észak-Amerika és számos európai ország) szövetsége. A II. világháború után 1949. április 4-én alapították Washingtonban. A szervezet célja a tagállamok szabadságának és biztonságának megőrzése. Hivatalos nyelve az angol és a francia.

len és alacsony iskolázottságú munkás (ehhez tudni kell, hogy a fiatal felnőttek egyötödének nincs középfokú végzettsége). Az észak-afrikai és a mediterrán országokból, illetve Törökországból, de legújabbán a kelet-európai országokból bevándoroltak is itt helyezkednek el a legnagyobb arányban. A főváros népességének egyharmada külföldi származású: közülük számosan iskolázatlanok, illetve munkanélküliek. A fővárosi régióban 22%-os a munkanélküliség, de a Csatorna területén a munkanélküli ráta több mint 50%-os.

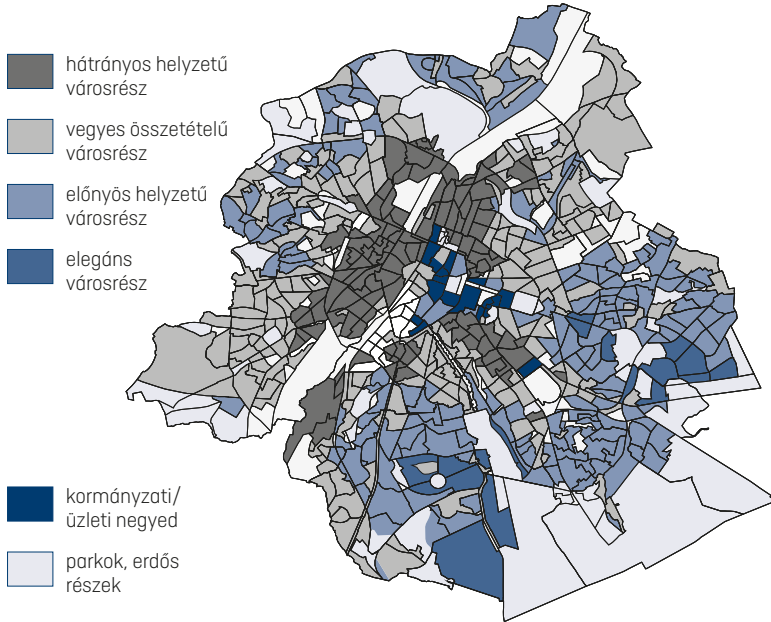
A fővárosnak ezen a részén azonban ma már jelentősek a változások: a kormányzati és regionális, illetve a városi hatósági kezdeményezések, de a civil társadalmi szervezetek és mozgalmak nyomására is új stratégiai tervek készültek a térségre, állami és magántőkére alapozott új fejlesztések indultak meg. Vermeulen és Corinj tanulmánya szerint ezek hatására megindult egy igen lassú dszentrifikáció, mégpedig három különböző fázisban. Az első fázis megegyezik azzal, ami a nyugat-európai nagyvárosokban az 1970-es években történt. A városkörnyékre ekkor már kiáramló, magasabb társadalmi státusú lakosság által elhagyott, üres vagy alacsony bérű lakásokba, illetve különböző üres és elhagyott kereskedelmi ingatlanokba fiatal értelmiségiek, művészek, kereskedők költöztek be, és adtak új funkciókat a városrészeknek, a belső tereknek, nyitottak új üzleteket, kávéházakat, bárakat, az itteni etnikai szerkezetnek is megfelelő kínálattal és ízléssel.

A második fázisban (az 1980-as évtizedben) már az ún. kreatív osztály tagjai költöznek ide, ingatlanfejlesztők, divatkreátorok, és nagy multinacionális láncok dolgozói is. Ők meg tudták fizetni az időközben megemelkedő lakbéreket (a brüsszeli lakások többsége magántulajdonban van, a lakberek pedig a helyi társadalom 70%-a részére igen drágák).

A harmadik fázisban, vagyis napjainkban, a második fázis trendje tovább erősödik, még magasabb jövedelmű rétegek képviselői jönnek, a helyi társadalom egyre inkább „trendi”, a környék egyes részei egyre elegánsabbak, a divatüzletek már jóval magasabb minőséget mutatnak, a fogyasztási kínálat egyre jobb (Vermeulen-Corinj, 2013).

A harmadik nagy övezet a város periferiája, a városkörnyék, a magas státusú elővárosok, az elit negyedek. A városkörnyék fej-

9. ábra. Brüsszel térbeli társadalmi szerkezete

https://www.eupedia.com/belgium/map_disadvantaged_neighbourhoods_brussels.shtml
alaján saját szerkesztés

lődését nemcsak a fizikailag és társadalmilag is leromlott belső, régi, ipari munkásnegyedekből kiköltöző, az ott kialakult társadalmi problémák miatt a főváros környékére, egyben zöldövezetbe menekülni vágyó városi középosztálybeliek és szakképzett munkásrétegek új lakóhelyi igényei hozták létre, hanem történeti okok, a korábbi településszerkezeti adottságok is. Kesteloot szerint a második világháború utáni állami lakáspolitikai a főváros periferiáján, a zöldövezetben kertvárosok (garden cities) fejlesztését határozta el, kifejezetten a képzettebb szakmunkások lakásproblémáinak a megoldása érdekében. Ezek a kertvárosok csupán néhány kilométerre épültek a centrumtól, s igen kedvező tömegközlekedési adottságokkal is rendelkeznek (Kesteloot, 2013, 111.). Ezért ma is igen vonzóak, de nemcsak a szakképzett munkásoknak, hanem a felső és a középosztálybeli rétegeknek is. Ezt azon túl, hogy a (többnyire városellenes) mai elit rétegek többsége ideköltözött, az is bizonyítja, hogy a belga főváros fejlődésének az egyik legerősebb szegmense a szuburbán régió. (A 9. ábra jól mutatja a belga főváros térbeli társadalmi szerkezetét.)

V.rész

A feltörekvők: a kelet-közép-európai fővárosok

1. A kelet-közép-európai fővárosok helyzeti előnyei

A várospolitikai sajátosságok miatt már a szocialista rezsim idejében lehetővé vált, hogy a keleti modell fővárosai megerősödjenek: az ipari létesítményeket ide telepítették, a lakásépítkezések jelentős része szintén itt zajlott, a területi igazgatási sajátosságok szerint redisztributív (tehát forráselosztó) központok voltak (Illés, 2002, 76.). A fővárosokra koncentrált fejlesztést az is mutatta, hogy a fővárosok és a környékük fejlesztése nagyon polarizáltan történt: a különböző infrastrukturális fejlesztések, beruházások, lakótelep-építkezések főként a centrumokban, a fővárosokban történtek, a környék mindezekből többnyire kimaradt (Sykora–Oušedníček, 2007).

Az 1990-es évek társadalmi, gazdasági és politikai rendszerváltásai kiemelten kedveztek a fővárosoknak (de a nagyobb városoknak is): ezek fogadták be a legnagyobb mértékben a külföldi működő tőkét, itt valósultak meg leggyorsabban a gazdasági szerkezetváltások. Ennek fő oka a kelet- és a közép-európai térség iránt érdeklődő multinacionális cégek telephelyválasztási stratégiája volt: a rendszerváltás első szakaszában, a korabeli éles területi egyenlőtlenségek idején a külföldi cégek a fővárosokban találtak meg mindazt, ami számukra fontos volt, a képzett, valamint az alkalmazkodásra is képes, egyben olcsó munkaerőt, de az átalakítható, modernizálható (vagy éppen privatizálható) gazdaságot és a városi infrastruktúrát is.

A külföldi tőke érkezését a fővárosi szereplők, köztük a helyi elitcsoportok, de a különböző lakossági rétegek is támogatták, az önkormányzatok között pedig komoly verseny alakult ki a külföldi cégeknek nyújtott lehetőségek biztosításában, abban, hogy ezeket a szereplőket, főként a multinacionális és transznacionális cégeket a térségbe csalogassák. Ez a verseny azonban túlzottan „individúálisan” zajlott, minden önkormányzat egyedül, sokszor a város-

környéki önkormányzatok részvétele nélkül törekedett a külföldi cégek „megszerzésére”, de az európai városhálózatba történő csatlakozásra is. Mindez akadályozta a fővárosok és térségeik együttműködését, a fővárosi térségek komplex fejlődését, és növelte a város és környék, egyszersmind a fővárosi és az országos szintek közötti egyenlőtlenségeket is.

A statisztikai adatok szerint a négy vizsgált kelet-közép-európai ország esetében is nyilvánvaló a fővárosi térségeknek az országos átlagokhoz képest is dinamikusabb fejlődése, egyértelműek az előnyösebb gazdasági pozícióik. Horváth Gyula, de mások munkái is szemléletesen teszik ezeket a különbségeket: a cseh fővárosi régió egy főre eső GDP-je, amely 42,9% volt, jóval magasabb a 21,9%-os országos mutatónál (Horváth Gy., 2015, 50.). A szlovák fővárosi térség egy főre jutó GDP-je euróban kifejezve közel 47 ezer, az országos átlag csak közel 19 ezer euró (Horváth Gy., 2015, 297.). Az egyéb szlovák publikációk is jelzik Pozsony kiemelkedő GDP-pozícióját az ország többi régiójához képest. Gajdos szerint ez a multinacionális cégek, Pozsony esetében például a Volkswagen fővárosi jelenlétének, gazdasági potenciált is növelő szerepének köszönhető (Gajdos 2008). A lengyel fővárosi régió, Varsó egy főre jutó GDP-je háromszorosa (302,1%) az országos adatnak (Horváth Gy., 2015, 152.). A magyar fővárosi térség hasonlóan kiemelkedő helyet foglal el: az országban megtermelt GDP közel 49%-át itt állítják elő, ebből Budapest részesedése 39% (Horváth Gy., 2015, 218.).

Ma már nemcsak az országos, hanem az európai helyzetük is kiemelkedő, szerves részei az európai városhálózatoknak, globális gazdasági rendszereknek. A térbeli társadalmi szerkezeti jellegzetességeik még a nyugati modellt követő jellegűek, de a felzárkózás ott is megkezdődött.

2. A kelet-közép-európai fővárosok

2.1. A pozsonyi metropolisztérség

A 419 700 főnyi lakosságot számláló Pozsony kiváló földrajzi pozícióval rendelkezik, közel van Bécshez és Budapesthez, de jó a közlekedési kapcsolata Prágával is: mindez kapuváros státust ad a szlovák fővárosnak. A város fejlődését jelentős mértékben előremozdította a Cseh és a Szlovák Föderatív Köztársaság 1993-ban történt szétválása: ekkor alakult meg a független Szlovák Köztársaság, amelynek Pozsony (Bratislava) lett a fővárosa.

A szlovák fejlődéshez nagy remények társultak: sokan neveztek Közép-Európa Kis Tigrisének vagy Európa Detroitjának. Ezek a remények egy ideig teljesülni is látszottak, de a 2008-as világválság, illetve a rendszerváltás lassúsága, nehézségei számos társadalmi problémát hoztak: gyorsan emelkedő munkanélküliséget, a GDP visszaesését, a szegénység, ezen belül a roma szegénység növekedését (Klimovský, 2010), valamint éles térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket is. A gazdasági fejlődés túlzottan koncentráltan, szelektív módon valósult meg, éles megosztottságot hozott létre a gazdag északnyugat és a szegény délkelet, illetve különösképpen a főváros és a többi térség között. A Peter Gajdos által szerkesztett kötetből részletesen is kiderülnek a meghatározó okok, a különböző régiók eltérő társadalmi, gazdasági és kulturális adottságai, a délkeleti szlovákiai régióknak az északnyugati régiókhoz képest jelentős történeti elmaradottsága, a modernizációval kapcsolatos differenciált fogadókészség is. A délkeleti régiók nem, vagy csak kevésbé voltak képesek befogadni a változást igénylő, új folyamatokat (Gajdos, 2008).

A főváros fejlődése azonban kiemelkedő volt: a pozsonyi térség ma Szlovákia legfejlettebb régiója, az ország GDP-jének 28%-át itt állítják elő. Horváth Gyula elemzéseiből tudni, hogy a szlovák

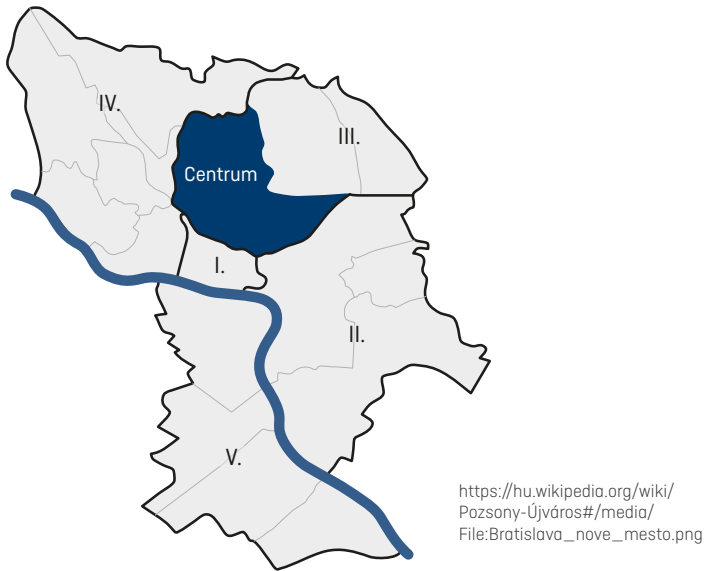
fővárosban az egy főre jutó GDP vásárlóerő paritáson közel 47 ezer euró, az országos átlagnál (ami 19 ezer euró) jóval magasabb. A munkanélküliségi ráta alacsony: 5,6%, az országos ráta ennél jóval nagyobb, 14% (2012-es mutatók szerint) (Horváth, 2015, 297.). A fővárosban élők képzettségi adatai is átlagon felüliek: a 15 évnél idősebb népesség közel 40%-ának van felsőfokú végzettsége, az országos átlag csupán 22% (Horváth Gy., 2015, 300.).

A város szerkezetét bemutató szakirodalmak szerint, az ökológiai szerkezet tipikusnak mondható: a történeti központ, a régi óváros, illetve az új városközpont, a city, a sűrű belső városrészek, illetve ipari zónák, majd a kertvárosok és a több időpontban épült lakótelepek, a modern ipari részek, a félig rurális jellegű területek, majd az agglomeráció zónái követik egymást. A város társadalmi szerkezetének egyik jellemzője, hogy a városközpont nagyon kis területre terjed ki⁴⁹, amit jelentős méretű ipari területek, kiterjedt lakótelepek vesznek körül. Jellemző tehát a kis centrum és a széles elővárosi zóna.

A pozsonyi fővárosi térségnek, de a kelet-közép-európai urbanizációs modellnek is érdekes sajátossága (hiszen a prágai és a budapesti is hasonló jellegűnek mondható), hogy a városfejlődés mai két fő irányát a központ és a periféria zónái adják (Ondoš-Korec, 2017). A szlovák főváros megújulása ugyanis a régi történelmi belváros átalakulásával kezdődött: a régi épületek, a paloták, a történelmi műemlékek, a régi városháza, a Prímási palota rendbetételével, az itt található templomok és kolostorok felújításával, de a szlovák és cseh, vagy éppen a kozmopolita konyhaművészetet képviselő nagyobb és kisebb éttermek megújulásával, a kávéházak, a kisebb üzletek, a nagyobb bevásárló helyek megnyitásával. Ezt követően a régi városközpont melletti részek alakultak át: a külföldi, de a hazai befektetői érdeklődéseknek is megfelelően a régi manufakturális, ipari zónákat új fejlesztések foglalták el. Itt jött létre az új CBD (a Central Business District – a Központi Üzleti Negyed), ahol az ír befektetők vegyes funkciójú épületegyütteseket hoztak létre a Duna-parthoz kapcsolódóan: bevásárlóközpontok, cégközpontok, új irodaházak, toronyházak épültek (Bucek, 2012). (Lásd a 10-es számú ábrát.)

⁴⁹ A vizsgált négy főváros területe nagyság szerinti sorrendben: Pozsony: 368 km², Prága: 496 km², Varsó: 517 km², Budapest: 525,13 km².

10. ábra. Pozsony városrészei

Ezek a részek nemcsak az új, cityszerepeket biztosító intézményeknek, hanem a magas társadalmi státusú lakosság számára is vonzóknak bizonyultak, közülük sokan itt élnek, valamint a városközpont nyugati részén és a Kis-Kárpátok lejtőin, erdősebb területein, villanegyedeiben (Ondoš–Korec, 2017).

A város belső részei, annak átalakult zónái a 2000-es években már nem voltak képesek kielégíteni a lakosság növekvő lakás- és lakóhely-változtatással összefüggő fogyasztási igényeit, új lakókörnyezet iránti elvárásait, többek között azért sem, mert a hozzáférhető lakások száma folyamatosan csökkent (Zubriczký, 2010, 51.). Ez szuburbanizációs hatásokkal járt: amit az is mutat, hogy míg a város közigazgatási határain belül a népesség 1996 után csökkenni kezdett, addig a városkörnyéken számottevő növekedés indult meg, 2003 és 2005 között például 2,3%-os. Ebben az is szerepet játszott, hogy javultak a lakásépítési és -vásárlási feltételek, létrejött az állami lakásfejlesztési alap is (Zubriczký, 2010, 54.).

A cseh esetben is látjuk majd, hogy a privatizáció révén sokan jelentős pénzforráshoz jutottak, ez, de a fővárosi ingatlanárak emelkedése is, növelték a lakás- és lakóhelyváltás iránti kedvet. Zubriczký szerint a pozsonyi szuburbanizáció első ütemében a

jobb módúak a városkörnyéki községek szabad területeinek parcelláin családi ház építésébe fogtak, később a nagybefektetők által újonnan épített lakóparkokba költöztek (Zubriczký, 2010, 54.). Mindez az agglomeráció további terjeszkedését hozta magával (Hardi et al., 2009., 151.). Sőt, az ingázás növekedését is, mivel a magas fővárosi ingatlanárak miatt sokan az osztrák és a magyar határ menti, olcsóbb ingatlanokat kínáló területekre költöztek, és onnan ingáztak Pozsonyba (Hardi et al., 2009, 153.).

A szakirodalomból egy másik, igen lényeges mozzanat is nyilvánvaló: a pozsonyi térségi társadalmi szerkezet átalakulása éppúgy kétpólusú, ahogy a város ökológiai szerkezetének mai újrafarmálódása is az. A kutatások szerint ugyanis a leggazdagabb és a legszegényebb társadalmi csoportok területi elhelyezkedésében történtek a legnagyobb változások, miközben a középrétegek esetében csak kisebb területi módosulások jöttek létre (Ondoš–Korec, 2017). Ennek strukturális okai is vannak: az alacsony közepes jövedelmű szlovák középosztály tagjai részben erősebben kötődnek a meglévő lakóhelyükhöz, lakásukhoz, részben nincs is elég forrásuk a meglévő lakásuk fejlesztéséhez. Ezért is visszafogottabbak a helyi fogyasztási igények a városrészek modernizálásra.

A magas jövedelmű és új fogyasztási igényű rétegek alacsony aránya miatt a lakóingatlan-piac is csak az utóbbi években kezdett el fejlődni, vonzóvá válni a befektetők számára, és ezzel új lakáskínálatot nyújtani a lakosság számára. A centrum és a városkörnyék közötti övezetek ezért igen lassan és igen szelektív módon változnak. De ez tartalékokat is jelent a főváros további fejlődéséhez, a város jövőbeni dzsentrifikációjához. A tények szerint a kétezres évek dereka már meg is hozta a városkörnyékről történő visszaköltözések trendjét: a jobb módúak kezdenek elfáradni az ingázástól, a hosszú utazási időtől, ezért közülük számosan visszamennek a fővárosba (Zubriczký, 2010, 69.).

A szlovák kutatók körében is megfogalmazódott az a kérdés, hogy milyen a viszony a szlovák főváros fejlődése és a nyugati városfejlődési modell között. Ondošek tanulmánya szerint a szlovák főváros az 1990-es évek elején még tipikus szocialista jellegű város volt, morfológiailag, funkcionálisan és a társadalmi, demográfiai szerkezetét illetően is (Ondoš–Korec, 2017). De szerintük ma már komoly változások történtek, amelyek egyértelműen a kon-

vergenciára mutatnak, miközben a változások visszafogottsága a nyugati modell trendjeinek csak késleltetett módon történő megnyilvánulásaira utal. Ezzel elfogadták (ahogy azt már láttuk) Musil korábbi álláspontját, tehát a felzárkózás jelenségét (Musil 2005a), de elfogadták Matznetter és Musil egy későbbi véleményét is, akik újabb kutatási eredményeik alapján inkább a késleltetettségre teszik a hangsúlyt (Matznetter–Musil, 2012). A két kutató Bécs és Pozsony szuburbanizációs jelenségeinek összehasonlításakor ugyanis azt tapasztalta, hogy a szlovák és az osztrák fővárosi szuburbanizáció ugyan hasonló folyamatokban történik, de Pozsony esetében három évtizeddel később valósult meg, mint ahogy az Bécs esetében történt. Ezzel az értékeléssel csak egyet lehet érteni: hiszen a konvergenciát mutatják például a most kezdődő dzsentrifikációs jelenségek, de a késleltetettséget annak részlegessége, csupán kisebb térbeli egységekre való kiterjedései jelzik.

2.2. A prágai metropolisztérség

Az 1,3 millió lakosú Prága, a Cseh Köztársaság nyugati részén, az ún. Központi Bohémiai Régióban helyezkedik el. Az ország népességének a 12%-a él itt, a munkahelyek 15%-a itt található, az országban megtermelt GDP több, mint 25%-át a fővárosban hozzák létre (Ferry, 2014). A valamikori ipari várost ma már a szolgáltató szektor élteni, a lakosság több mint 80%-a ezen a területen dolgozik.

Az ország legdinamikusabb nagyvárosa, jóllehet az egész keleti modell kommunista korszakára jellemző városfejlesztés nagyváros-ellenessége miatt inkább a középvárosok fejlesztése volt előtérben. Az 1990-es rendszerváltás után azonban a főváros gyors fejlődésnek indult, a piaci viszonyok bevezetése, az árak liberalizációja, a demokratikus intézmények megteremtése, majd az európai városhálózatokhoz, illetve az Európai Unióba történő integráció hatásaira, de a privatizációs folyamatok eredményeként is. Újjászerveződött a helyi társadalom is: a piaci társadalmi viszonyoknak megfelelően új társadalmi csoportok jelentek meg, új társadalmi polarizációk, egyben konfliktusok jöttek létre. A korabeli gazdasági szerkezetváltás, számos cég bezárása vagy privatizációja miatt sokan kerültek utcára, de a munkanélküliek népes csoportjával

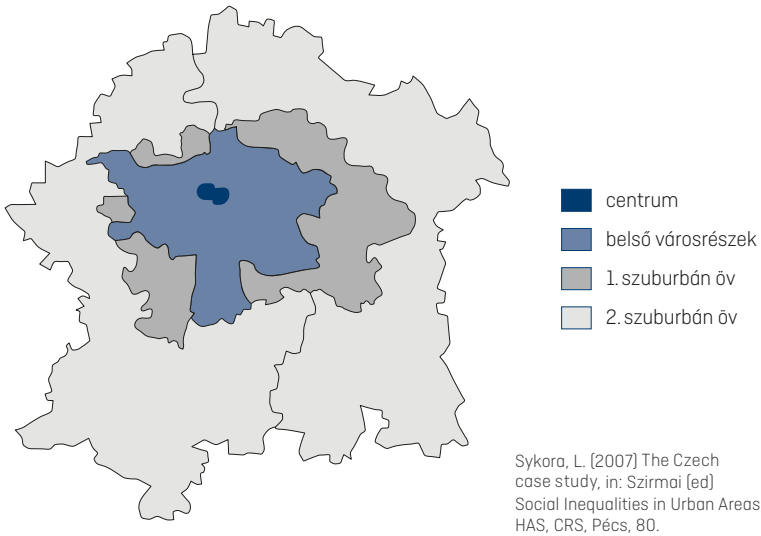
szemben egy új, meggazdagodott cégtulajdonosi társadalmi réteg is létrejött.

Az élesedő társadalmi polarizációt növelte a lakásviszonyok átalakítása is (Machonin, 1994; Musil, 2005). Már korábban említésre került, hogy ugyan a cseh lakásmodellben az állami lakások aránya 1990 után is viszonylag magas (17%) maradt, különösképpen más posztoszocialista országokhoz képest (Hegedüs, 2005), de a lakosság többsége kikerült az addig biztonságos állami lakásrendszerből. Közülük sokaknak nem sikerült egy jobb lakásrendszer tagjai közé lépni, főként, ha a korábbi periódusban nem volt saját tulajdonú lakásuk. Ha volt, akkor akár feljebb is léptek az újjá formálódó lakásszerkezetben, sokan visszakapták ugyanis az eredetileg magántulajdonú ingatlanjaikat.

A lakásviszonyok átalakítása nemcsak erősítette a társadalmi megosztottságot, hanem a területi társadalmi szerkezeti változásokat is elindította. Ezek a változások a főváros minden egyes övezetére hatással voltak, de nem egyforma erővel. A cseh főváros négy koncentrikus zónára oszlik: a történeti városközpont, a történelmi belvárost környező belső városrészekre, egy belső és egy külső egységre bomló külvárosi övezetre, illetve a városkörnyékre (lásd a 11-es ábrát). A cseh kutatók szerint (ahogy azt a szlovák, de a belga és az osztrák esetben is láttuk) a legnagyobb átalakulások a történeti városközpontban és a városkörnyéken történnek (Sýkora, 1999; Ouředníček–Temelová, 2009).

A történeti városközpont iránt már a rendszerváltás első szakaszában is kiemelkedő volt az ingatlanfejlesztők érdeklődése, és erős volt a külföldi tőke áramlása is. Ez alapjaiban revitalizálta a városcentrumot, s ez mind fizikailag, mind funkcionálisan, mind pedig társadalmilag gyökeresen átalakította a negyedet. Itt jött létre a modern, globális gazdaságokhoz kötődő, annak helyi működését is biztosító, fővárosokra jellemző központi üzleti negyed (Central Business District). Az ide áramló tőkeberuházásokkal felújították a sokáig elhanyagolt régi gótikus, reneszánsz és barokk épületeket, a kormányhivatalokat, a templomokat, az itt található palotákat. A műemlékvédelmet élvező épületek új szerepeket is kaptak: turisztikai és kereskedelmi funkciókat biztosító intézmények, nagy nemzetközi cégek, pénzügyi központok, bankok, oktatási intézmények foglalták el az Óvárost. De a megújult kocsmák, étter-

11. ábra. Prága városnegyedei

mek, kisebb, nagyobb üzletek, elegáns hotelek is helyet kaptak a főváros központjában, az egész ország számára kiemelkedően fontos turisztikai iparág fejlődésének is köszönhetően.

Az átalakulásokat, köztük az egyre emelkedő ingatlan- és lakásbérleti díjakat is kifejezve, a negyed lakásfunkciói (törvényszerűen) visszaszorultak, sokan elköltöztek, vagy éppen pénzügyi okok miatt kiszorultak innen, és átadták a lakóhelyüket a magasabb társadalmi státusúak, nagyobb jövedelműek számára, akiket ez a negyed kiemelten vonzott. A kutatásokból kiderül, hogy a történelmi belváros társadalma mára teljesen kicserélődött, a cseh vagyonszerző rétegek mellett a nemzetközi cégek külföldi képviselőit, a globális nyugati városokra is jellemző parancsnoki szerepeket betöltő elitcsoportokat is itt találni (Oufředníček–Temeľová, 2009, 16.).

A főváros második nagy övezete a történelmi belvárost körülvevő belső városrészekből áll, ezek újjászerveződése is megindult, bár egyelőre ez a folyamat viszonylag lassú. Ezt főként az magyarázza, hogy ezek a negyedek (ahogy az Óváros is) a szocializmus alatt nagymértékben leromlottak, a rehabilitációs beavatkozások éppúgy elenyészőek voltak, mint a keleti modellben általában. A rendszerváltozást követően megindult városfelújítások ugyan

kedvező hatásokkal jártak, de a nyugati modellekben tapasztaltakhoz képest kisebb átrendeződést hoztak. Még mindig jelentős az elmaradottság is, mivel itt kevésbé jelentek meg az állami szerepek, az állami támogatási formák, a PPP-konstrukciók is nagyon gyengék voltak (Ouředníček–Temelová, 2009, 18.). A magánkézben maradt ingatlan, illetve földtulajdon is sok akadályt jelentett: a régi ipari övezetek, barnaövezetek csak korlátozottan kaptak új funkciókat. Ezzel kapcsolatban Ouředníček és Temelová megjegyzi, hogy „bár nincsenek igazi gettók vagy szegregált közösségek Prágában, az elhagyott ingatlanok, az alacsony gazdasági tevékenységű, a nem vonzó helyek stagnálása jelzik a társadalmilag hátrányos helyzetű lakosság jelenlétét” (uo.). De már látszanak az új trendek, a társadalmi átrendeződés modern nyugat-európai folyamatai: a régi lakások felújítása ezekben a negyedekben is megkezdődött, így már itt is érzékelhető a dzsentrifkáció, sőt a mindennapi életstílus okozta konfliktusok is, az újonnan beáramló külföldiek, magas jövedelműek, valamint a régi, idősebb és alacsonyabb jövedelmű lakosság között (Ouředníček–Temelová, 2009, 19.).

A külvárosok a cseh főváros harmadik nagy övezetét adják: itt találni a nagy lakótelepeket. A kommunista időszakban a prágai népesség 40%-a élt lakótelepen. Az állampárt keveset költött ezekre a negyedekre, elmaradtak az évek alatt szükségessé vált rehabilitációk, ezért is az elégedetlenek, többnyire a magasabb jövedelmű, képzetesebb rétegek a rendszerváltás után igen hamar elköltöztek innen. Ezt követően a lakótelepek fizikailag tovább erodálódtak, társadalmilag is leromlottak (Ferry, 2014, 14.). A valamikori fiatal gyerekes családokból mára már alig maradtak, s minthogy a jobb jövedelműek fokozatosan elköltöztek, az itt élők többsége idős és alacsony jövedelmű. Az alacsonyabb jövedelmű bevándorlókat is itt találni. A többnyire ukrán, orosz, vietnámi bevándorlók a fővárosi népesség 4%-át teszik ki, de a városban nemcsak itt élnek: a jobb módúak Prága 4. kerületében az ún. Pankrác negyedben, a főváros egyik modern városrészében és üzleti központjában, de a város környékén is, a rendszerváltás után kialakított, már modern, kisebb lakónegyedekben is megtalálhatóak.

A prágai szuburbanizáció – ahogy az a többi kelet-közép-európai főváros esetében is jellemző – a nyugati modellekhez képest késve kezdődött (Sýkora–Ouředníček, 2007). Az 1990-es évek köze-

péig a lakóhelyi szuburbanizáció igen gyenge volt, főként a népesség alacsony vásárlóereje miatt, amely a 2000-es évek elején az állami támogatású jelzáloghitelek hatására gyorsult fel. Sýkoráék szerint a gazdasági szuburbanizáció erősebbnek bizonyult, és jóval korábban el is kezdődött, mint a lakóhelyi, amit a különböző kereskedelmi projektek, a betelepedett nemzetközi cégek igényei dinamizáltak. Sýkora és Ouředníček tanulmánya még egy fontos, szuburbanizációs jellemző tényezőre mutat rá: az 1990-es évek derekán, illetve a 2000-es években érkezett elővárosi, városkörnyéki lakosság összetétele annyiban tért el a nyugati modell jellemzőitől, hogy a többség nem a városból kiköltözöttekből szerveződött. Sokkal inkább a főváros felé igyekvő vidéki népességből (Sýkora–Ouředníček, 2007, 23.), akik az erodálódó vidéki mezőgazdaságból menekültek Prága felé: a fejlődő városi ipar és szolgáltatás szívó hatásainak engedelmesebben, de akik (a Szelényi Iván-féle, ún. késleltetett urbanizációs modellből fakadóan is) nem jutottak fővárosi lakáshoz, ezért a városkörnyéken telepedtek meg. Ez szintén a keleti modellre jellemző, általános jelenség.

A változások harmadik nagy csomópontját a főváros városkörnyékén látni. A korábbi falusi kistelepüléseken új lakónegyedek, új lakóparkok épültek a gazdagabb, kiköltöző polgárok részére. A szuburban zónák itt is polarizáltak fejlődnek: a jobb módú, magasabb társadalmi státusú népesség által benépesített városkörnyéki települések elválnak a szegényebb, alacsonyabb jövedelmű társadalmi csoportok által benépesített városkörnyéki településektől. A megosztottságot a városkörnyék differenciáltságai, a fizikai környezet eltérései, a közlekedési kapcsolatok egyenlőtlen fejlettségi szintjei és a piaci árviszonyok, az igen különböző ingatlanárak okozzák, ahogy azt az összes hasonló nagyvárosi térségben is tapasztalni.

2.3. A varsói metropolisztérség

A második világháború hatalmas rombolást okozott Lengyelországban. 1944-ben Varsó történelmi belvárosának több mint 85%-a elpusztult. 1953-ra ismét felépítették a főváros központját: a talajjal befedett romokon a legfontosabb épületeket eredeti formájukban rekonstruálták, majd lassan az egész város újjáépült. A veszteséget

fokozta, hogy a háborús pusztítások, a holokauszt miatt a lakosság száma nagyon megfogyatkozott: míg 1939-ben még 1 300 000 ember élt Varsóban, 1946-ban már csupán 480 000 volt a lakosság-szám. A mai lengyel fővárosban 1,7 millió ember él (2,4 millió az agglomerációval együtt).

A háborút követően erős volt a fővárosba irányuló vándorlás. A lakható területek korlátozottságai miatt a szocialista korszakban a népességmozgást szabályozták. 1954 és 1983 között egy rendelet a Varsóban történő letelepedést engedélyhez kötötte. Ennek nyomán a bevándorlók aránya 40%-ról 25%-ra csökkent. Az állami eszközök hosszú évekig csak a fővárost fejlesztették, az állami lakásépítés is a fővárosban összpontosult, az új lakótelepeket a főváros külső övezeteiben alakították ki. A kirekesztő politika hatására, valamint, hogy az ide igyekvők csak ötévi munkaviszony után kaptak, illetve kaphattak lakhatási engedélyt, sokan a főváros határában lévő falusias kisvárosokban telepedtek le, innen ingáztak (Tasan-Kok-Herman, 1999, 162.). Ez a kirekesztő rendelet egy sajátos térbeli társadalmi egyenlőtlenséget, a főváros magasabb, a környék alacsonyabb társadalmi státusát okozta.

Az 1990-es rendszerváltozás, a piaci viszonyok kialakítása, a privatizációs folyamatok beindulása, a nyugati típusú demokratikus intézmények megteremtése, a globális gazdaságba történő integráció ebben a városban is jelentős változásokat eredményeztek. A kelet-közép-európai országokban már látott módon, a kapitalizmus szabályai szerint a főváros a többi nagyvároshoz, de az ország egészéhez képest is gyorsabb ütemben fejlődött: itt jelent meg a legtöbb külföldi cégközpont, az egy főre jutó bruttó hazai termék összege jóval magasabb, mint más városokban, itt koncentráálódtak legmagasabb arányban a képzett rétegek. Itt is lejátszódott a nyugati nagyvárosokra jellemző „citysedés” folyamata, az egész belváros funkcionálisan és fizikailag is megújult: üzleti, pénzügyi központtá, turisztikai, rekreációs, oktatási centrummá alakult. A piaci mechanizmusok eredményeként új infrastrukturális beruházások történtek, megóvva, felélesztve a történeti karaktert is.

A főváros társadalmi szerkezete is átalakult: Weclawowicz szerint az 1990-es évek közepétől kezdve a varsói társadalmi szerkezetet a nyugat-európai városi szerkezeteket jellemző nagy folyamatokhoz hasonlóan szerveződik (Weclawowicz, 2005, 233.). Az egyik

nagy trend a dzsentifikáció fokozatos terjedése. Jóllehet ezzel kapcsolatban Marcinczak és szerzőtársai óvatosságra intenek: szerintük a nyugati modellekhez közelítő folyamatok még a kezdeti szakaszban tartanak (Marcinczak et al., 2011, 399.).

A másik lényeges trend a szuburbanizáció, valamint annak sajátos kettős jellege: a magas és az alacsony státusú elővárosi fejlődés. A varsói agglomerációba tartó népesség a kelet-közép-európai szuburbanizációnak azt a sajátosságát példázza, amely során egyrészt a felső középosztály vonzóbb környezetben keres magának kellemes lakóhelyet, másrészt az alacsony jövedelmű háztartások a viszonylag magas és egyre emelkedő nagyvárosi lakásfenntartási és megélhetési költségek elől költöznek ki a városkörnyékre.

A két nagy trend kialakulását több tényező is magyarázza: elsőként az, hogy az új területi társadalmi struktúrát már nem a kommunista rezsím döntései, nem politikai, hanem gazdasági kritériumok alakítják: itt is megjelent a piacorientált területi modell. Az új területi szerkezet kialakulásában fontos szerepet játszott a privatizációs folyamatoktól és a gazdasági fejlődés gyorsaságától is befolyásolt, az államtól független középosztály megjelenése. Továbbá, hogy a korábban ipari, nehézipari jellegű gazdaság szolgáltató jellegűvé alakult. Emiatt a munkásrétegek aránya csökkent, a szolgáltató szektorban dolgozók, illetve az egyéni vállalkozók aránya pedig növekedett (Weclawowicz, 2005).

A város mai társadalmi szerkezete erősen magán viseli a történeti hatásokat is, a korábbi rezsimek döntéseit, a kommunista időszak alatt elmaradt városrehabilitációt, illetve annak részleges, szigetszerű jellegét, a privilegizált társadalmi csoportoknak kedvező lakáspolitikát, a régi és az új elitcsoportok, valamint a legszegényebbek közötti számottevő jövedelmi és egyéb különbségeket. A középosztály homogén viszonyait szintén ott látni a mai területi szerkezetben. A tények szerint a szegregáció nem túl erős, a magas és az alacsonyabb társadalmi helyzetűek esetében magasabb a szegregációs index, a középosztály esetében kisebb, illetve átlagos. Az elkülönülés főként kisebb területi egységekben, lakótömbökben nyilvánul meg (Marcinczak et al., 2011, 399.).

A kommunista időszakban, a nyugati területi modellekhez képest jóval homogénebb területi társadalmi szerkezet mára már jelentősen megváltozott: az egyes negyedek társadalmi szövete

differenciálódott, belső társadalmi különbségek jelentek meg, rejtett, szigetszerű egységek tűntek fel, az adott negyed társadalmától eltérő tartalommal, szinte pontszerűen, enklávéként, vagyis beékelt területekként emelkedtek ki a város szövetéből. A varsói városnegyedek társadalmi szerkezetét az 1990-es évek elején Weclawowicz duálisnak, vagyis kétpólusúnak látta: a szegények és a gazdagok jelentéktelen területi elkülönülése, egy-egy adott városrészbeli keveredése miatt.

S bár a területi változások dinamikája lassabb volt, mint a sokkterápiával megvalósított társadalmi, politikai átalakulás, az 1990-es évek elején a belvárosban élő, főként alacsonyabb státusú idősebb népesség helyét lassan magasabb jövedelmű, képzetesebb népesség foglalja el. Felborul az a korábbi szerkezet is, ahol (a szocialista modellnek megfelelően) a leromlott belső városrészeket az idősebb, alacsonyabb társadalmi státusú lakosság jelenléte jellemzi, míg a főváros külső övezeteiben épült lakótelepeket a képzetesebb, illetve a nómenklatúrához tartozó lakosság lakja.

A nyugati modellekhez való közeledést jelzi a főváros központi részeire fokozatosan kiterjedő dzsentrifikáció, a második világháború után még megmaradt, majd felújított régi negyedek rendbe rakott, felújított lakásai esetében átalakul a lakosság, a korábbi helyét képzetesebb, magasabb jövedelmű népesség foglalja el. A jobb minőségű, zártabban elterülő lakótelepek lakossága is kicserélődik, itt is növekszik a magasabban képzetek, a gazdagabb koncentrációja (Weclawowicz, 1996, 80.).

Korcelli és Piotrowski elemzései szerint eltérőek a szerkezeti jellemzők a fővárost átszelő folyó, a Visztula két partján elterülő negyedekben: a bal parton magasabb, a jobb parton pedig alacsonyabb státusúak által lakott negyedeket találni (Korcelli–Piotrowski, 2017) (lásd a 12-es számú ábrát).

Kutatásaikból kiderül, hogy Żoliborz, Mokotów, Ochota, a Visztula bal partján elhelyezkedő városnegyedek főként középosztálybeliek által lakottak. Ezek már a háború előtt is a magasabb társadalmi státusúak lakóhelyei voltak. A város déli részén található Ursynów szintén magas társadalmi státusú rész, a varsói ún. kreatív osztály kedvelt területe (Korcelli–Piotrowski, 2017.). Ezzel szemben Praga-Pólnoc a folyó jobb oldalán található, hagyományosan deprimált negyed. De ma már egyre inkább megújuló, dzsentrifi-

12. ábra. A varsói városrészek

https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Praga_North_Warsaw_District_Map.png

kálódó városrész is, az új fejlesztések és a beáramló, magasabb társadalmi státusú népesség miatt. Ebben az átalakuló városrészben egyszerre vannak jelen a társadalmi problémák, az alkoholizmus, a munkanélküliség, és az újonnan érkezett magasabb jövedelmű és képzettebb rétegek életformái is. Ursynów és Wilanów korábban stabil népessége is folyamatosan változik a bevándorlók miatt, akik a lakásfelújítások lehetőségeire érkeznek.

Bár a város etnikailag inkább homogénnek mondható, 1989 után sokan jöttek más országokból, többségében ukránok, vietnámiak, beloruszok. A szakirodalom két nagy csoportjukról beszél: az egyik a magasan képzettek csoportja, többnyire nyugat-európaiak vagy észak-amerikaiak, ők jobban integrálódnak a fővároshoz, ők a „láthatatlan” bevándorlók. Piekut szerint a város inkább központi részeit kedvelik, például Mokotów és Wilanów újonnan épített lakóparkjait vagy családi házait. A másik csoportot az alacsonyabban képzettek, többnyire gazdasági okokból bevándoroltak adják, ők az ún. „látható” bevándorlók (Piekut, 2012). A bevándorlók, illetve a különböző ún. ideiglenes lakók Varsó délkeleti és északkeleti részére törekszenek, a szegényebb csoportjaik a fel

nem újíttott, leromlott negyedek rossz lakásaiban vagy a peremkerületek rosszabb minőségű lakótelepein élnek (Korcelli–Piotrowski, 2017, 4.).

A szuburbanizációs folyamatok 1989 után dinamizálódnak: 1989–1995 között a főváros népessége csökkent, az agglomerációé pedig növekedett. A főváros környéke az 1970-es években még a szegény bevándorlók terepe volt, akik a belső negyedek magas lakás- és telekárjai miatt ide szorultak ki. Erre az időszakra az idős főváros és a fiatal városkörnyék dichotómia volt jellemző. 1990 után erős decentralizáció jött létre, részben a népesség elhelyezkedésében, részben a munkahelyek területi megoszlásában (Lisowski 2004). A fővárosi népesség csökkent, ekkor már a magas státusúak (köztük a fiatalok) kiáramlása is tipikussá vált. Ezt támogatta a városkörnyéken felépült luxus lakóparkok sora, például Varsó perifériakus északkeleti részén számos ilyen lakópark jött létre, kamerákkal és őrző-védő szolgáltatással is ellátva (Gadecky, 2012).

2.4. A budapesti nagyvárostérség

A magyar főváros és térsége, a budapesti agglomeráció⁵⁰ Közép-Magyarországon helyezkedik el.⁵¹ Az ország területének 2,7%-át foglalja el: itt él az ország népességének több mint negyede (26,7%). Budapest népessége 2017-ben 1 millió 753 ezer fő, az agglomerációjával együtt 2 millió 590 ezer. A népességszám alakulását a 3. táblázat mutatja.

Budapest 1873-ban jött létre a Duna bal partján fekvő Pest, valamint a jobb partján elterülő Buda és Óbuda városának egyesítésével. Ez az időszak igen jelentős volt a főváros történetében, ekkor vált reálissá, hogy az akkor egymillió nagyváros az Osztrák-

⁵⁰ A budapesti agglomeráció a Budapest környékén kialakult településtömörülés, amely a magyar fővárost és a vele gazdasági, infrastrukturális, munkaerőpiaci és szolgáltatási szempontból funkcionális kapcsolatban álló településeket foglalja magában. A budapesti agglomerációhoz hivatalosan tartozó 81 település (Budapest és 80 Pest megyei település) felsorolását a budapesti agglomeráció területrendezési tervét rögzítő 2005. évi LXIV. törvény tartalmazza (PESTTERV, Kft. 2010).

⁵¹ 2018. január 1-ig a térség neve Közép-magyarországi régió, 2018. január 1. után kormányzati döntésre a térséget kettéválasztották, Budapest és Pest megye tervezési-statisztikai régiókra. Közép-Magyarország pedig kizárólag statisztikai nagyrégió lett.

3. táblázat. Budapest, az agglomerációs övezet és a budapesti agglomeráció lakónépességszáma 2000, 2005, 2010 és 2016-ban

	2000	2005	2010	2015	2016
Budapest	1 759 209	1 698 106	1 733 685	1 759 407	1 752 704
agglomerációs övezet	668 325	737 794	817 210	826 164	837 532
budapesti agglomeráció	2 427 534	2 435 900	2 550 895	2 585 571	2 590 236

Forrás: KSH Tájékoztatási adatbázis adatai

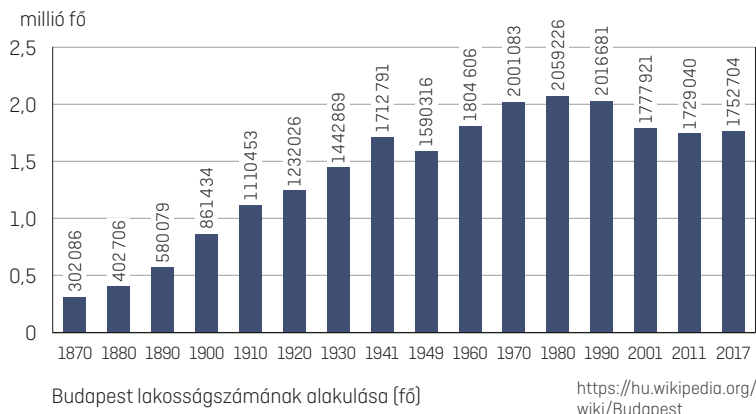
Magyar Monarchia Béccsel rivalizáló társközpontja, egyben a Kárpát-medence centruma legyen. Továbbá, hogy visszakerüljön az európai városok közé, amely helyet a török hódítás nyomán, 1541-ben veszítette el (Beluszky, 2000, 58.).

Az első világháború, a trianoni békeszerződés⁵², illetve az azt követő határrendezés, majd a kommunista időszak lefékeztek a magyar főváros megindult fejlődését. A város a szovjet birodalom perifériájára, egy szinte zárt rendszerbe került, távol Európától és a nemzetközi kapcsolatoktól. Ebben csak az 1990-es évek hoztak jelentős változást.

A város mai területét 1950-ben nyerte el, a környező települések (7 megyei város és 16 község) hozzácsatolásával. Közigazgatásilag a Fővárosi Önkormányzatból és 23 kerületi önkormányzatból áll. Magyarország legnépesebb (az Európai Unió kilencedik legnagyobb népességű) városa. A 13. számú ábrából jól látható, hogy a budapesti népesség növekedése egészen az 1980-as évekig töretlen volt (kivéve az 1949-es időszakot, amikor átmeneti visszaesés történt). A rendszerváltozás után azonban (1990 és 2001, illetve 2010 között) jelentős népességcsökkenés figyelhető meg. A 2010-es évek ismét népességnövekedést hoztak: nemcsak a fővárosban, hanem az agglomerációban is (lásd az 53. számú lábjegyzetet).

A népességnövekedés Budapest folyamatosan emelkedő gazdasági erejét, nagyipari pozícióit is kifejezi: mégpedig a városgegye-

⁵² A trianoni békeszerződést 1920-ban Versailles-ban írták alá az első világháború lezárásaként. A szerződő felek a háborúban vesztes Magyarország (mint az Osztrák–Magyar Monarchia egyik utódállama) és a háborúban győztes antant szövetség hatalmai. A békeszerződés az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása miatt meghatározta Magyarország új határait.

13. ábra. A magyar főváros népessége 1870 és 2017 között

sítés utáni gyáripár gyors fejlődését, az 1900-as évek gazdasági modernizációját, a gépgyártás, a vegyipar előretörését, valamint mindezek munkaerőszívó hatásait (Barta, 2004, 18.). De kifejezi az 1920-as trianoni békeszerződés következményeit is: ekkor az elcsatolt, környező országokhoz került területekről, városokból sokan menekültek a magyar fővárosba.

A kommunista időszak gazdasági szerkezeti hatásait is érzékelni lehet a népességszám alakulásában. A budapesti gyárak államosítását követően a nehézipar kiemelt fejlesztése szintén hatással volt a népességszám alakulására. Az 1950-es évek első felében az ipari beruházások közel 90%-a a budapesti nehéziparhoz érkezett, ebből munkahelyek, munkaalakalmak keletkeztek (Barta, 2004, 36.).

A fővárosi népesség számának alakulását az országos térbeli társadalmi egyenlőtlenségek, a hiányos városhálózat, a többi város, de főként a rurális térségek fejletlensége miatt is az ország centrumába menekülők számának az alakulása, a fővárosi és főváros környéki népességkoncentráció is meghatározta. De várospolitikai koncepciók is: 1960 után adminisztratív eszközökkel visszafogták a főváros fejlődését, a lakáshiány enyhítése érdekében (de – hadd tegyem hozzá – a már ekkor érzékelhető Budapest-ellenesség jegyében is) akkortájt új lakást csak 5 évi budapesti munkaviszony után utaltak ki.⁵³

⁵³ Az 1950-es években nagy volt a lakáshiány, egyrészt a lakásfejlesztések elmaradottsága miatt kevés volt az államilag kiutalható lakások száma, másrészt magán lakásépítkezés is igen kevés volt. A főváros népessége pedig igen gyorsan

Az 1970-es évek Budapestet egyértelműen kedvezőtlenebb helyzetbe hozták: egy 1970-ben megjelent kormányhatározat a gazdaságfejlesztés súlypontjaiként a kedvező adottságú és erőteljesen fejlődő településeket, a nagy- és középvárosokat jelölte ki. Egyben azt is meghatározta, hogy a korszerű technikai színvonalú és magas szakképzettséget igénylő iparágak üzemait a nagyvárosi centrumokba kell telepíteni. A némi decentralizációt hozó gazdaságfejlesztési elképzelések eredményeként a nagyvárosok politikai alkupozícióba kerültek, és nagyobb fejlesztési pénzüsségeket és tervezési lehetőségeket vívtak ki maguknak. A nagyobb városok, megyeközpontok önálló redisztributív központokká váltak, maguk dönthettek az infrastrukturális, a lakásfejlesztési források területi elhelyezéséről, a felhasználásáról is.

A lezajlott változások a centralizált tervezés viszonyait általában is megváltoztatták. A továbbra is hierarchikus alá- és fölrendeltségi viszonyokban szerveződő tervezés immár nemcsak egy-, hanem többközpontú; a központok közötti kapcsolatok a kölcsönösség jegyeit is felmutató alkufolyamatokban is szerveződtek.

Az 1971-ben megjelent Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció a korábbi településpolitikai elképzelésekhez képest szintén változást hozott: az addig szinte kizárólag a gazdaság, a termelés fejlesztésére törekvő célok mellett az infrastrukturális, kommunális beruházások fejlesztési rendjét is megadta. A településeket nagyság és a lélekszám alapján szerepkör szerint rangsorolta, felső-, közép- és alsófokú, valamint szerepkör nélküli településekre osztotta: a termelés és a lakosság infrastrukturális igényeit szerepkör szerint biztosította. Ezzel részben megalapozta, részben szentesítette a településfejlesztésre fordítható pénzek egyenlőtlen elosztását.

A megyeközpontok a rendelkezésükre álló pénzek elosztásakor főleg saját maguknak, a nagyobb településeknek, a városoknak adtak előnyöket az elegendő alkupozícióval nem rendelkező falvak, a kisebb, többnyire szerepkör nélküli települések rovására. A korabeli adatok szerint az erőforrások 70-80%-a a településhierarchia csúcsain, a megyeszékhelyeken, a nagyobb városokban

---

növekedett a vidéki munkaalkalmak hiánya és az egyoldalú városi, fővárosi nehézipari fejlesztések miatt a fővárosba igyekvő tömegek lakásigényei következtében.

maradt. A falvaknak az erőforrások csupán 20-30%-a jutott. A falvak között leginkább az apró falvak helyzete volt problematikus. (Ez a községek kb. egyharmadát, közel másfél millió ember lakóhelyét jelentette.)

A központosított településfejlesztés és -tervezés érdekstruktúráját az állami lakásépítkezések területi alakulása is jól jellemezte. Az új lakások megépítéséhez szükséges forrásokért kialakult országos elosztási harcban Budapest a többi településhez képest egészen az 1960-as évekig előnyösebb helyzetben volt (bár ahogy láttuk, a lakáshiány a fővárosban is jellemző volt). Az 1960, de különösen 1970 után jelentős mértékben megerősödött öt nagyváros (Győr, Debrecen, Miskolc, Szeged, Pécs) a pénzeszközök korábrinál egyre számottevőbb részét kapta. Ezzel a fővárosi lakásfejlesztések ára csökkent, mivel ezeknek az erőforrásoknak bizonyos részét csoportosították át az öt nagyvároshoz, valamint a többi városhoz is. A községek mindvégig hátrányos helyzetben maradtak. Az elosztási harc nemcsak az új lakásokért folyt: az államilag támogatott új lakásberuházásokhoz természetesen tartozott hozzá a különböző intézmények, a bölcsőde, az óvoda, az iskola, az egészségügyi ellátás biztosítása is. Az állami szférán kívül eső magán-erős lakásfejlesztésekre és a kapcsolódó intézményekre igen kevés állami forrás volt kitűzve, és ahhoz rendkívül nehezen lehetett hozzájutni (Vági, 1982).

Az 1990-es években, a társadalmi, politikai, gazdasági rendszerváltozás első szakaszában a magángazdaság, a külföldi érdekeltségű vegyes vállalatok, a részvénytársaságok, a kisvállalkozások, a beáramló nyugati tőke számára főként a centrumtérsegek, ezek közül is különösképpen Budapest és térsége bizonyult vonzóknak. Az országos átlaghoz képest kedvező infrastrukturális és a helyi piaci lehetőségek, valamint a rendelkezésre álló többnyire képzett munkaerő, a népesség magas iskolázottsága miatt. A külföldi tőke gyakran társult a centrumokban, nagyobb településeken található korábban állami vállalatokkal, illetve vásárolt azoktól részvényeket: Budapest esetében ezek a feltételek is biztosítva voltak (Barta, 1992). Mindezek következtében a magángazdaság 53,2%-a Budapesten és Pest megyében koncentrálódott (Barta, 1992, 36.).

1990-ben a vegyes tőkeérdekeltségű vállalatok 58,1%-a Budapesten található, a vidéki városokban csupán 32,3%, a községekben

pedig 9,6% (Balázsnné, 1992). Az 1000 lakosra jutó vegyesvállalatok számát tekintve Budapest az első (25,35), Győr-Sopron megye a második (9,63), Pest megye nagyságrendben a harmadik helyet foglalta el (7,8) (Balázsnné, 1992). A magán kisvállalkozások 66%-a szintén ebben a régióban jelent meg (Barta, 1992, 37.).

Barta Györgyi elemzései rámutatnak a külföldi működőtőke-beruházások területi koncentrációira: az 1990-es évek végén azok 60-65%-a a budapesti agglomerációban történt (Barta, 2002). A KSH vizsgálatai szerint a külföldi működő tőke területi koncentrációja 2008 és 2010 között tovább erősödött: 2010-ben a befektetések kétharmada a Közép-Magyarországon regisztrált vállalkozásokban összpontosult, s ez egy százalékponttal nagyobb hányadot jelentett, mint két esztendővel korábban (KSH, 2013, 15.).

A főváros nemzetközi integrációja

Az 1990-es évek során a magyarországi átmenet egyik legnagyobb nyertese a főváros és a környéke volt. Ennek alapján jogos volt az a korabeli vélemény, hogy a magyar főváros a kelet-közép-európai nagytérség jelentős gazdasági, pénzügyi, szellemi központjává válhat (Diczházi–Matolcsy, 1997). Továbbá erősödhetnek a nemzetközi szerepei is. Kérdés volt azonban, hogy ez milyen nagytérségi együttműködéssel érhető el.

Az akkor közismert szakmai feltevések szerint a magyar főváros elsősorban Bécsen keresztül érvényesülhet, azon keresztül kapcsolódhat a nemzetközi, az európai városok rendszerébe. Mások agglomerációs ívet reméltek a Prága, Bécs, Budapest városhármas köré szerveződnie a jövőben. Olyan vélemény is megfogalmazódott, hogy a térség minden országa egyedül, a többiek előtt, sőt azok ellenére törekszik Európához csatlakozni.

Az európai integráció akkori érdekeltiségi viszonyai egyértelműen a versenyt támogatták, és a szereplők hamar rájöttek, hogy a rivalizálásból több előny remélhető, mint az együttműködésből. Ezért nem is volt meglepő, hogy az 1990-es évek kelet-közép-európai korszakjában, a térség fővárosait vezető elitek és az őket támogató kapcsolódó szakmacsoportok térségi együttműködéssel kapcsolatos beállítottságát a túlzott versenyszellem, inkább a kooperációs készség hiánya, mint a jelenléte jellemezte. Ez egy 1990-es évek elején, a párizsi székhelyű ACT Consultants megbízására vég-

zett kutatásunkból is kiderült (számos egyéb korabeli tanulmány megállapításai mellett).

A kutatás Budapestnek a közép- és kelet-európai politikai változások következtében újraszerveződő regionális szerepét, a Kárpát-medencében kialakuló esetleges központi funkcióit elemezte⁵⁴ (Fayman–Szirmai, 1993; Szirmai, 1994). A fő kérdés az volt, hogy Budapest miként tud bekapcsolódni az európai nagyvárosi hálózatba, s hogy az integráció érdekében milyen viszonyt alakít ki elsősorban Béccsel, de a környező térség többi nagyvárosával is, s ennek keretében az együttműködésre, az egymással is szolidáris versenyre vagy kizárólag a rivalizálásra törekszik.

Az interjúkban⁵⁵ megkérdezettek többségének álláspontja nagyon is egyértelmű volt: Budapest nem akarta egyetlen várossal sem elkötelezni magát. A megkérdezettek többsége semmiképp nem fogadta el, hogy Bécs legyen az újonnan szerveződő Európa közepének a regionális központja, a tengeren túlról ide igyekvő üzletemberek, pénzügyintézmények, bankok közvetítő láncszeme, összekötő kapocs Nyugat- és Kelet-Európa között. S hogy Budapest csupán másodlagos szerepet töltsön be. Az erős verseny mellett foglaltak állást. A Bécsben folytatott kutatás is hasonló eredményre jutott. A bécsi várospolitikusok az integrációs stratégiájuk kialakításakor szintén nem adtak prioritást egyetlen más városnak sem.

A Budapesten akkor megkérdezettek nagyobb része természetesen tartotta a Nyugathoz való felzárkózást, a nyugati minta szerinti városfejlődést és annak sikerét. Ez a siker akkor főként gazdasági, üzleti sikert jelentett. Az esetleges kedvezőtlen városfejlődési és társadalmi hatásokról nem sok szó esett. Egy kisebbségben lévő csoport volt az, amelyik jelentősnek tartotta a Budapest és Bécs közötti viszonyban az együttműködés lehetőségét: többek között a két várost hosszú távon összekötő polgári intézmények, tradíciók és a hasonló urbanisztikai arculat alapján is. Kisebbségben voltak azok is, akik komoly fenntartásokat fogalmaztak meg a glo-

⁵⁴ Az ACT Consultats koordinációjában, Bécsben és Budapesten, Varsóban és Pozsonyban, valamint Berlinben különböző kutatócsoportok vizsgálták az európai integráció 1990-es évek elején kibontakozó folyamatait, a nagyvárosok ebben betöltött szerepét.

⁵⁵ A magyar–francia kutatás keretében a magyar fővárosban 24 mélyinterjút készítettünk, részben várospolitikusokkal, részben különböző várospolitikai szakmacsoportok képviselőivel: urbanistákkal, városszociológusokkal, újságírókkal. A bécsi terepen hasonló számban készültek interjúk.

balizáció városfejlesztő hatásaival szemben. Az adott időszakban a globalizáció, a kialakuló piaci társadalom esetleges káros hatásait megfogalmazó kritikai nézetek mögött azonban nem volt társadalmi támogatás. A társadalmi mozgalmak sem nagyon bírálták a kibontakozó folyamatokat. Ebben a kérdésben az elitcsoportok egyáltalán nem voltak megosztottak, vélhetően a hazai tökehiány miatt is a nyugati fejlődési modellek befogadását, a globális hatásokat, a külföldi tőkebefektetésre építő társadalmi berendezkedést (Vári–Tamás, 1993), az arra épülő térség- és városfejlesztési modelleket várták, támogatták.

Az 1990-es évek elején megfogalmazott remények részben beváltak: hiszen a tények szerint a magyar főváros a kelet-közép-európai nagytérség egyik fontos központjává vált. A nemzetközi szerepei szintén jó irányba mozdultak: a nemzetközi rendszerekhez korábban csak Bécsen keresztül kapcsolódó, főként ún. befogadó magyar főváros a 2000-es évek során közvetlenül is be tudott kapcsolódni a nemzetközi városhálózatokba, Budapest kapuváros szerepet tölt be Nyugat és Kelet között (Barta, 1998; Enyedi, 1998; Barta et al., 2010). Emellett azonban az is nyilvánvalóvá vált, hogy a megvalósult nemzetközi szerepek el is tértek a reméltéktől. A 2006-ban megjelent Budapesti Agglomeráció Gazdaságfejlesztési Kiemelt Programjában megfogalmazottak szerint elsősorban a logisztikai központ szerepkör teljesült, a többi remélt szerepkör, mégpedig a pénzügyi központi, a kulturális, a média és a feldolgozóipari azonban nem.

Ennek több oka is volt: az egyik a főváros és a mindenkori kormányok nem kielégítő viszonya. Erre például az említett program hívja fel a figyelmet, amikor megállapítja, hogy „a Budapesti Agglomeráció az országos gazdasági és területfejlesztési programokban nem kapta meg azt a támogatást, hogy betölthette volna ezeket a szerepköröket, így jelentősen visszaesett a pozíciója Prágához vagy Varsóhoz képest. Azt nem mondhatjuk, hogy elveszítette annak a lehetőségét, hogy ilyen nemzetközi központi funkciókat töltsön be a jövőben, de erősen korlátozódtak a lehetőségei” (Budapesti Agglomeráció Gazdaságfejlesztési Kiemelt Programja, 2006, 2.).

Budapest Hosszú Távú Városfejlesztési Konceptiója adópolitikai problémákra is rámutat, mivel „Budapest a gazdasági szereplőkön keresztül az államháztartás nettó befizetőjének tekinthető.

Az összes állami adóbevétel több mint harmada a fővárosban képződik. ... Az itt beszédett adóknak azonban csak kevesebb mint 10%-át kapja vissza az államtól a 24 budapesti önkormányzat” (Budapest 2030, 2013, 46.).

A 2013-ban megjelent hosszú távú koncepció a nemzetközi szerepek visszafogottságának egyéb okait is említi: mégpedig a főváros és a környék közigazgatási megosztottságát, a köztük lévő nem megfelelő kapcsolatrendszer, az együttműködést, az érdekek és a tervek egyeztetését megalapozni képes intézményrendszer hiányát (Budapest 2030, 2013, 51.).

Az itt jelzett dokumentum a gazdasági nehézségek kedvezőtlen hatásaira is rámutat: „a gazdasági válság, a súlypontok áthelyeződése és a kormányzati intézkedések nyomán a befektetések mértéke jelentősen csökkent Budapesten az évtized végére. A külföldi befektetők esetében a Budapesten megtermelt haszon jelentős része kivonásra kerül, azaz nem kerül vissza a városi gazdaságba” (Budapest 2030, 2013, 46.).

Külön gondot okoz, hogy a globális pénzügyi válság miatt a tőkebefektetések visszaestek a fővárosban (Budapest 2030, 2013, 42.). Az érkező külföldi tőke pedig a főváros és a környék között egyenlőtlenül oszlik meg. „A Magyarországra érkező működő tőkének mintegy a felét Budapest koncentrálja, de már egyre nagyobb arányú az agglomerációs gyűrű tőkevonzó képessége. Így tulajdonképpen együtt tudja Budapest és az agglomeráció azt a kapacitást felmutatni, amit korábban Budapest egyedül képviselt” (Budapesti Agglomeráció Gazdaságfejlesztési Kiemelt Programja, 2006, 2.). Példa lehet erre, hogy az 1990-es években a Közép-magyarországi régióba, vagyis Budapestre és Pest megyébe érkező külföldi, zöldmezős, ipari beruházások inkább a főváros környékén, Budaörs, Gödöllő, Dunaharaszti térségében valósultak meg (Diczházi-Matolcsy 1997; Izsák, 2003). Ez persze a két térség közötti konfliktusos viszonytal is összefügg. Hiányzik az ezt a viszonyt eredményesen szabályozni képes intézményrendszer, és így nincs mód a források közös felhasználására. Miközben jó okunk van azt feltételezni, hogy Budapest mai és jövőbeli hatalmi helyzete, európai versenyképessége összefügg a főváros és környéke közötti jó viszonytal, erőteljesebb együttműködéssel. Ez mellesleg a 2030-ra vonatkozó tervek között is megtalálható.

A fővárosi bürokratizmus, a költségvetési tervezés nem megfelelő módja is gondokat okoz: a Budapest 2030 dokumentum szerint a „Fővárosi Önkormányzat EU Stratégiája (2012) alapján elmondható, hogy Budapest forrásabszorpciója a 2007–2013-as időszak első két akciótervi időszakában elmaradt a lehetőségeihez és a közép-európai versenytársaihoz képest” (Budapest 2030, 2013, 46.). Lényeges akadály a főváros nem kielégítő infrastrukturális modernizálódása is, mégpedig az, hogy az infrastruktúra fejlettsége elmaradt a gazdasági szereplők igényeitől (Rechnitzer, 2001, 68.).

Még egy további meghatározó tényezőt kell megemlíteni, ez pedig a négy főváros közötti társadalmi szerkezeti különbség. A statisztikai adatok szerint Prága, Pozsony, Varsó és Budapest közül a magyar fővárosban a legalacsonyabb a diplomások aránya (lásd később a 22. és a 23. ábrákat). Miközben nyilvánvaló, hogy a kvalifikált társadalmi rétegek magas aránya kiemelkedően fontos a globális gazdaság sikeres működéséhez.

De nemcsak a diplomások alacsony aránya, hanem a munkaerőhiány is problémákat okoz: egy friss hír szerint számos multinacionális cég a szakképzett munkaerő hiánya miatt viszi el egyes összeszerelő termelési egységeit Magyarországról.⁵⁶

A felsorolt tényezők együttesen magyarázhatják, hogy a budapesti térség gazdasági fejlődése a 2000-es években lemaradt a másik három kelet-közép-európai fővárosi térséghez képest. Lengyel és szerzőtársa a legfejlettebb európai uniós országok (az EU15) egy lakosra jutó, vásárlóerő paritáson számolt GDP-adataihoz történő felzárkózást vizsgálva kimutatták, hogy 2000 és 2014 között Pozsony, Varsó és Prága (ebben a sorrendben) megelőzték Budapestet (Lengyel–Kotosz, 2018, 13.).

Ennek fényében talán az sem meglepő, hogy a Budapest 2030 Hosszú Távú Városfejlesztési Konceptiója korántsem fogalmaz meg ambiciózus szerepeket. A koncepció a főváros egyedülálló földrajzi helyzetét emeli ki, és rámutat, hogy a főváros „csomópont pozícióban van”, amelyet a „transzeurópai közlekedési hálózatok is erősítenek” (Budapest 2030, 2013, 9.).

A fővárosi térség fejlődési nehézségei ellenére mégis azt érdemes elsősorban kiemelni, hogy a magyar főváros az ország gazdasági

---

⁵⁶ Lásd: https://index.hu/gazdasag/2018/05/17/elviszik_a_terminest_a_multik_magyarorszagrol/

motorja: 2000-ben Budapesten koncentrálódott a külföldi érdekltségű vállalkozások 53,75%-a és az országban bejegyzett külföldi működő tőke 58%-a. Jelenleg a külföldi érdekltségű vállalkozások nem egész 61%-a és az országba érkező külföldi tőke 54%-a a fővárosban található (Budapest városfejlesztési koncepciója, Helyzet-elemzés, 6., Budapest gazdasága, 2011, 27.).⁵⁷ A fővárosban számos nemzetközi szervezet, pénzügyintézet, multinacionális cég leányvállalata található. A város fejlődése szempontjából jelentős az ingatlanszektorba befektetett külföldi tőke, az itt épült bevásárlóközpontok, a több funkciójú szolgáltató centrumok, az új szállodák és irodaházak, a modernizálódott városrészek is (Földi, 2010, 43.). Barta és szerzőtársai szerint a mai Budapest a globális városok között ún. „alfa”⁵⁸ városként kap helyet (Barta et al. 2010, 11.).

---

⁵⁷ Lásd http://budapest.hu/Documents/varosfejlesztési_koncepcio_2011dec/06_Gazdasag.pdf.

⁵⁸ Az ún. „alfa” város a globális városok egyik formája: a fejlett üzleti szolgáltatások, a különböző nemzetközi szervezetek jelenléte alapján.

VI. rész

A budapesti várostérség térbeli társadalmi szerkezete

1. A polgári városi társadalmi szerkezet kialakulása

1.1. A történeti háttér

A modern városi társadalommá szerveződés mögött a három várost, vagyis Budát, Pestet és Óbudát az ország fővárosává (és majd jóval később világvárossá) formáló erővonalak is megtalálhatóak. A történetileg változó erővonalak eltérő társadalmi csoportok jelenlétével jártak: más és más társadalmi csoportokat hívtak, vonzottak ide, a Duna mellé. A társadalommá szerveződés során mások kerültek a gazdaság, a politika, a helyi társadalmi élet centrumába és mások a perifériára.

A törökök kiűzését követően, a 17. század végétől Buda és Pest társadalmi összetételét hatalmi szempontok, az osztrák császári telepítési politika befolyásolta. Ez a politika Budára telepítette a császári birodalom közigazgatási és katonai képviselőit, és ezzel kiszorította, illetve megnehezítette a magyar vármegyei nemeség, különösképpen a köznemesség beáramlását. Bár a nemesi csoportok városba költözését nem tudta megakadályozni, a polgárság betelepődését igen. Mivel ekkor városi polgárjogot csak katolikus vallásúak kaphattak, és polgárjog nélkül ipart sem űzhettek. A nem magyar nemzetiségűek ingyen vagy majdnem ingyen kaptak háztelket és több évre adómentességet. Budára főleg osztrákok és németek, katolikusok és magyar főrendek, nemesek települtek. Az alacsonyabb társadalmi rangban lévő magyarok és más nemzetiségűek, a nem katolikus vallásúak főleg Pestre költöztek. A kálvinistákat és a zsidóságot adminisztratív eszközökkel főként Óbudára irányították.

A telepítési politika következtében a három város társadalma karakterisztikusan eltérővé vált. De nem csupán abban, hogy Buda arisztokratikus, Pest kereskedő és polgári, hanem abban is, hogy a központi hatalomhoz és a kor fő társadalmi és gazdasági erőihez

más volt a viszonyuk. Buda a feudális társadalomhoz és a császárhoz hű település, Pest a megtúrt, de már alig nélkülözhető város, ahová azok jöttek, akik nem egyszerűen a másik város társadalmából, hanem a hatalmi csomópontból is kiszorultak.

A lassan kibontakozó kapitalizálódó társadalmi és gazdasági berendezkedés hamarosan újraformálta a három város hatalmi hierarchikus rendjét, társadalmi szerkezetét is. Bár az 1686-ban, vagyis a 145 éves török uralom után visszafoglalt Buda társadalmá meglehetősen állandónak tűnt. A társadalom szerkezete kiegyenlített és inkább homogénnek volt mondható. A lakosság körében magas volt a polgárok aránya, de a kiemelkedően nagy vagyonú polgári csoportok száma viszonylag kevés.

Pest városát azonban több változás is érintette: a 16. század elején már virágzó kereskedővárossá vált. Kedvező földrajzi helyzete, a meglévő úthálózata alapján először a mezőgazdasággal kapcsolatos iparágak bontakoztak ki, főleg azok, amelyek a kereskedelmi forgalommal is összefüggésben voltak. Az 1800-as évek derekán Pest országos közlekedési centrum, a kereskedelem, főleg a terménykereskedelem bázisa, a malomiparból kiinduló gépipar bölcsője, a hitel központja. Mindezek eredményeként Pest szerepe megnőtt, Buda korábbi jelentősége pedig csökkent. Pest a gyors meggazdagodás, de az elszegényedés lehetőségét is magában rejtette. Az iparágak művelői nem szerves fejlődés révén tömörültek a különböző céhes testületekbe, hanem adminisztratív rendszabályokkal. Bécsi irányítással és függéssel több ipari testületet hoztak létre Pesten, ahol német vezetéssel fogták össze az egyes iparágak magyar művelőit, de az ide telepített külföldi mestereket is. Sokan érkeztek Ausztriából, sok szerb is ekkor költözött Pestre. „Ezek az idegenek alkotják a pesti polgárság gerincét, az ipari úton vagyonosodni kezdő középréteget. Nem hoztak magukkal előkelő városi patríciusi múltat, különleges társadalmi patinát, inkább kisvárosi igényeket, az ipari munka egyszerű lényegét” – olvashatjuk Dümmerth munkájában (1968, 61.). A társadalmilag többnyire homogén német, osztrák kis- és közép polgárrétegek kisvárosi, jóllehet friss lendületű szellemisége és gazdálkodása erőteljesen meghatározta a város polgári fejlődését.

A polgárság másik nagy bázisát az alföldi paraszti mezővárosok magyar kézműiparos mesterei, szabók, gombkötők, csizmadiák

adták. Ezek a beáramlók már rendelkeztek legalább a városi, sokszor a polgári élet hagyományaival is. A szabad királyi városokból a patríciusok közé később felemelkedő nemesek, polgárok érkeztek. A falvakból érkezők a török hatalom felemás viszonyai alatt felszabadult, korábban szegény jobbágyok, akik állattenyésztéssel foglalkoztak, s a földesúri terhektől való megszabadulás reményében vállalták az újrakezdést, a városi vagyonosabb polgároknál a fuvarozást, a napszámos munkát. Helyzetük igen nehéz volt, sem ház, sem földdel nem rendelkeztek. A városi polgári előjogokból ki voltak zárva. Polgár csak az lehetett, akinek háza vagy telke volt. Közülük csak nagyon kevesen juthattak a városi rendi társadalom legalacsonyabb lépcsőfokára is. Csak kevesüknek adatott meg kiemelkedni a zsellérsorból, polgárjogot nyerni.

A kereskedők igen hamar differenciálódtak: egy részük felemelkedett a város legvagyonosabb, többnyire német patrícius rétegei közé. A vagyonosabb csoportok között a feltörekvő elit iparosokat is ott lehetett találni. Az önkormányzati testületekben is megjelentek a hivatalnokok, értelmiségiek mellett.

A kézművesipar főleg a németeknek kínálta a középpolgári lét gazdasági hátterét, a kereskedelemhez kapcsolódó szállító- és vendéglátóipar pedig a magyaroknak. Ez a fejlődés már bizonyos mértékben független volt az osztrák telepítési politikától, a mindennapi társadalmi és gazdasági élet szükségleteiből következett. Ezért is jelentek meg itt a legnagyobb arányban a magyarok.

A lezajlott folyamatok lassan átalakították a német és magyar, illetve a német és a különböző nemzetiségűek közötti hierarchikus nemzetiségi rendet, amely Buda és Pest viszonyában élesen tapasztalható volt. A polgárosodás központjában Pesten is a német és osztrák nemzetiségiek játszották a centrális szerepet, a magyarok periférikus jelentőséggel bírtak. Polgárrá, főleg városi vezetővé válni magyarnak nem könnyen lehetett, a németeknek, osztrákoknak egyszerűbb volt.

Budán az öröklött társadalmi rang, Pesten a vagyon volt képes áttörni a nemzetiségi hovatartozás révén megszabott hierarchia kereteit: ahogy a magyar arisztokrácia Budán bebocsájtást kapott az osztrák és német felső társadalmi körökbe, a vagyonosodó magyar pesti kereskedő és elit iparosmester is része lehetett a különben erősen német nemzetiségű kereskedők és iparosok

csoportjának. S végül is teljesen természetesen, hiszen a nemzetiségi hierarchia mögött társadalmi hierarchikus rend húzódott meg, a németek között magasabb volt a patríciusok, az igazgatásban dolgozók, a nagy- és középpolgárok aránya, a magyarok között több volt a kispolgár, köztük találni nagyobb arányban a szegényebb plebejusokat is.

A német jelleg mellett – bár csak fokozatosan – egyre inkább érzékelhető a magyarosodás: a különböző nemzetiségi csoportok sajátos integrációja a közös térben való lét szükségszerű bázisán kezdődött meg. A kortársak által észlelt magyarosodás csak részben adódott a magyarok növekvő arányából, az itt élő németiség és a szlovákok kezdődő asszimilációjából is fakadt. A zsidó családok körében lejátszódó erős magyarosodás is jelentős tényezőnek bizonyult.

Az 1850-es években megjelenő statisztikák egy ideig megpróbálták eltakarni a nemzetiségi viszonyokban lezajlott átalakulásokat: a magyarok és más nemzetiségi rovasára nemegyszer önkényesen megnövelték a németek arányát, így igazolva a hatalmi viszonyok számszerű nemzetiségi bázisát. Az 1851-es népszámlálás szerint Budán közel 17%, Pesten több mint 33% a magyar lakosság aránya (Spira–Vörös, 1978, 239.). A budai lakosság több mint 60%-a német anyanyelvű, Pesten ez az arány 35%. A szlovákok adják Buda közel 3%-át, Pesten az arányuk valamivel magasabb mint 4%. A szerbek budai aránya 2 és fél, Pesten 0,6%. Románokat, horvátokat alig találni. A városesegyesítés évére a három városban együtt inkább csökkent, mint növekedett a magyar arány (Spira–Vörös, 1978, 240.). 1870-ben a magyarok aránya 46%, a többi nemzetiségé 54%. 1880-ban a magyarok már közel 57%-át adják a város társadalmának, a német 34%-ban, a többi nemzetiség 9%-ban van jelen. 1890-ben a magyar anyanyelvűek aránya megközelíti a 68%-ot, a németeké közel 15%.

1900-ban már 80%, 1910-ben pedig 86% a magyar lakosság aránya Budapesten. 1920-ban a magyarok aránya közel 90%, 1930-ban 94%, 1941-ben 96,6%, 1949-ben pedig 99% körül stabilizálódik. A főváros népességének több mint 20%-a zsidó, akik zömmel magyarnak vallották magukat a népszámlálásoknál. Eltérően Kelet-Európától, Magyarországon a zsidóság, a körükben kialakult gyors asszimiláció miatt nem etnikumként, hanem vallásként fogalmazódott meg.

A városegysítés idejére a pesti polgárok között radikális társadalmi és vagyoni differenciálódás játszódott le, amelynek során megindult a modern nagyburzsoázia különböző csoportjainak a kialakulása. Számuk még nem túl nagy, kb. 1000 család. A valóban gazdagok száma a félezret sem éri el. Ők a vidékről, de külföldről is ide igyekvő, vállalkozni kívánó, jelentős tőkével rendelkező kereskedők, gyárosok, bankemberek. Közöttük találni a korábbi nagypolgári rétegek azon tagjait, akiknek jelentős az ingatlanvagyon, és akik háztulajdonaik vagy különböző új vállalkozásaik révén vagyoni biztonságban voltak. Ők azok, akik élni tudtak a korszak gazdasági lehetőségeivel. Egy másik részük, félve a változásoktól, inkább kívül maradt a gazdasági élet lüktetésén, és elszigetelődött, sokan mentek közhivatali, értelmiségi pályákra. Ezzel is gyarapítva a budai és pesti értelmiség számát, az egyre híresebb orvosok, ügyvédek amúgy is szaporodó körét.

A régi nagypolgárságból a kereskedők tudták a korábbi pozícióikat leginkább megtartani, a bor, a dohány, a gyapjú terménykereskedelme révén, esetenként a szállított termékek ipari feldolgozásával is. Jóllehet a 19. század derekára a kereskedelem teljesen átalakult, a korábbi balkáni kapcsolatokat a nyugati piac váltotta fel: külföldi textil, kézmű- és divatárak, déligyümölcsök, fűszerek cseréltek gazdát, és hoztak egyre nagyobb tőkét. A gabona- és az állatkereskedelem jelentősége is megnövekedett, főleg a vidékről jött tekintélyes kereskedők körében.

A nagypolgárság között egyre több arisztokrata család is megjelent, akik jól jövedelmező ház- és lakásingatlanjaik, de más vagyonuk révén is befogtak különböző vállalkozásokba. Hovatovább őket találni a városi részvénytársaságok vezetői között, majd a Fővárosi Közmunkatanács testületét, s ennek révén a főváros egysítését is irányították. 1867 után az abszolutizmus bukását követően azonban a liberális arisztokrácia kivonult a városi közélet irányításából, és kénytelen-kelletlen átadta a helyét az új nagyburzsoáziának. A főváros gazdasági életében, a nagy hitelintézetek és biztosító társaságok élén azonban továbbra is ott találni őket. A régi, tradicionálisabb nagypolgárok azonban az átörökítéskor lezajlott vagyon elaprózódása miatt, és mert kevésbé tudták az új folyamatokat követni, valóban visszaszorultak, fokozatosan elszigetelődtek.

A nagypolgárságot immár a kereskedelem, de fokozatosan növekvő mértékben az ingatlantulajdon, és az önálló gyáripar szervezte. A felfelé törekvés vágya is jellemezte e réteg tagjait: nagy divat lett a nemesi cím. Nagypolgárok sokasága szerzett nemesi rangot. A gazdaságban megnőtt súlyuk alapján is szívesen vettek részt a politikai közéletben. Ez a modern és belsőleg sokrétű nagypolgárság alapvető érdekeiben már egységes, családi, rokoni, lakóhelyi és mindennapi emberi kapcsolatait tekintve azonban – néhány kivételtől eltekintve – élesen differenciált.

A társadalmi polarizáció nemcsak a vagyoni és hatalmi centrumban elhelyezkedő nagypolgári csoportokat hozta létre, hanem a periférikus helyzetű kispolgári tömegeket is. A céhrendszer korlátainak a lebomlása elvileg lehetővé tette a kisiparban, a kiskereskedelemben is az önállósodást. Az abszolutizmus (1849–1867) eltörli a céhes iparendedély szükségességét, de a szakmai elbírálást nem. A céhek ezzel próbálták korlátozni az új elemek, főleg a zsidók önállósulását. Nem sok sikerrel. A beáramlók száma egyre nő, 1870-ben a pesti cipészek 2372 főnyi csoportjában már csak 482 a pesti születésű (Spira–Vörös, 1978, 227.). Az ország legkülönbözőbb részeiről, feltörekvő társadalmi csoportok, a céhkorlátokat lerázni kívánó mesteremberek és kontárok sokasága áramlik Pestre, ott remélve önálló egzisztenciát. A polgári állam szükségletei, a szakszerűség iránti igénye, a város bonyolódó igazgatási és gazdasági funkciói miatt is jelentős létszámemelkedés zajlott le a többnyire középfokú iskolai végzettséggel rendelkező kishivatalnoki, alkalmazotti rétegeknél.

A kiskereskedelem és a vendéglátóipar iránti igények a trafikosok, kocsmárosok, kávéosok, vendéglősök növekvő számával jártak. 1870-ben 3500 önálló kereskedőt, kisvendéglőt számláltak. A kiskereskedők egy része volt csak képes a tőke felhalmozására. Jelentős részük minimális haszonnal dolgozott, a szegény rétegek igényeit elégítette ki. Ez azt mutatja, hogy a kispolgárság csak részben szerveződött a város gazdagodásából, a feltörekvési igénye és a szegénységből való menekülés vágya legalább annyira meghatározó tényezők voltak.

Az 1800-as évek közepén Pesten kb. 35 ezer fős, 1870-ben már kb. 55 ezer fős a kispolgári réteg. Budán a kispolgárokat nemigen lehetett elkülöníteni, mert a munkásokkal és az alkalmazotti réte-

gekkel összefonódva jelentek meg. 1914-ben Pesten és Budán a számuk már 128 ezer volt.

A kispolgárság nemcsak a szegénységből kilábalni akarókkal, az önálló egzisztenciára törőkkel, az állami alkalmazottak gyarapodásával növekedett. Az 1848-as választójogi törvény kiszélesítette a választásra jogosultak s ezzel a polgárság körét is. A törvénnyel megszűnt a korábbi szabad királyi városi polgár kategóriája, és helyébe az új választójogi cenzushoz szükséges adó által kifejezett vagyon, vagy annak megfelelő szellemi képzettség, iskolai végzettség volt szükséges. Ez megnövelte a korábbi választók, és egyben kiterjesztette a polgárságba tartozó rétegek számát is, lényegében csak a valóban plebejusok maradnak ki: a nem elit munkásság, a cselédek, a napszámosok.

Az 1880-as évek közepétől a társadalom szerkezeti átalakulásában már a városi proletariátus szerveződése a legjelentősebb: 1857-ben 50 ezer, 1870-ben már 95 ezer azok száma, akik fizikai munkaerejükkel jelentek meg a munkaerőpiacon. Pesten 33 ezer kvalifikált munkást foglalkoztatott az ipar és a vendéglátóipar. A szakképzett munkások száma Budán 4 és fél ezer. Az 1870-es év adatai szerint a kvalifikálatlan alkalmi munkából élő napszámosok 21 ezren, a szolgák 20 ezren voltak. Budán megközelítőleg 2 ezer napszámosról, 3 ezer mesterlegényről és több mint 2 ezer cseléd-ről maradt feljegyzés. Az óbudai hajógyárban és textilgyárban 2 és fél ezer munkás dolgozott. A 4 ezer cselédhez és napszámoshoz itt 8 ezer mezőgazdasági munkás is járult. A három város összesen 270 ezer főnyi lakosságából a jelzett három kategória csaknem egyharmadot tett ki (Spira–Vörös 1978, 232.).

Az ötvenes évek közepétől felgyorsuló nagyipari fejlődés miatt tovább nő a létszámuk. Jóllehet a hazai utánpótlás biztosítása problémákat okozott. A manufaktúris korszak idején az osztrák és a cseh ipari konkurencia letörte a hazai szak- és betanított gépmunkás utánpótlást. Ezért az új nagyipar számára szükséges munkaerőigényt részben külföldiekkel biztosították. Főleg a Monarchia német tartományaiból érkeztek munkások: a külföldiek aránya a fémiparban több mint 20%, a gépiparban pedig 40% volt. A kisipari ágazatokban arányuk elenyészőnek bizonyult.

Az 1860-as, 1870-es években az egyes munkáscsoportok fokozatosan polarizálódtak: a jövedelem, a lakásviszonyok, az ipari

tradíciókkal való rendelkezés alapján is. A jobban kereső szakmunkások inkább tudtak a város belső részeiben önálló lakást bérelni, illetve a városkörnyéki peremtelepüléseken építkezni, a gyerekeiket taníttatni. Az északi magyar területekről érkező, főleg szlovák munkások a bányászat, a fakitermelés tradíciói birtokában jobban integrálódtak az ipari munkához, de a városi körülményekhez is, mint a déli, főképp az alföldi területekről ide áramlottak.

1890-ben számuk már a városi össznépesség közel 40%-át tette ki. A közel 237 ezer fizikai munkavállaló több mint 51%-a ipari munkás: jelentős részben nagyüzemi, a kisüzemben dolgozók aránya fokozatosan eljelentéktelenedett. Egyre több volt közöttük a tanult munkás, csaknem minden iparágban 100%-os az írni, olvasni tudók aránya. Kialakultak a szakképzett, jól kereső elit munkásrétegek, művezetők, különösképpen egyes ágazatokban, a közlekedésben, a gyáripárban. Miközben a szakképzetlen munkáscsoportok aránya – a cselédek és a napszámosok létszáma – állandóan csökkent. Egy részük betanított munkásként betagolódtott az ipari munkásság körébe. A századfordulót követően a már 337 ezerre emelkedett budapesti munkásságra még inkább jellemző volt a szakképzettség, az országos átlagnál magasabb jövedelem, továbbá, hogy igen sok volt közöttük a fiatal, s hogy növekedett közöttük a munkásnők aránya.

A 19. és a 20. század fordulója a tőkés fejlődés jellegzetes struktúráját, a nagy-, közép és kispolgári rétegek, alkalmazottak és értelmiségiek, valamint munkásság szerint tagolt modern városi társadalmat talált Budapesten, amely ekkor az ország már kiteljesedett gazdasági, igazgatási, adminisztratív és közlekedési központja volt. A fejlettebb nyugat-európai országok nagyvárosaihoz képest azonban itt tömegesebb a – ha nem is a nyomorgó, de ún. tisztos – szegénységben élő társadalmi csoportok jelenléte. Szinte mindenki számára nehéz volt kitörni, a társadalmi és vagyoni hierarchia magasabb szintjére lépni. A gyors és főleg a nagymérvű vagyonosodás lehetőségei beszűkültek. A szegénységből szinte lehetetlen, de a kispolgári létből sem volt könnyű kiemelkedni. Még azoknak sem, akik gazdaságilag önállóak voltak. Túl sokan várakoztak a középpolgári lét kapuja előtt, és reméltek bebocsájtást. A gazdasági élet önálló vagy részben önálló kis egzisztenciájú szereplői mellett ott lehetett találni az állami és a gazdasági bürokrácia

legelső szintjét, a kishivatalnokokat, a „kis” értelmiségieket, tanítókat, de a munkásság egyes magasabb jövedelmű szakképzett csoportjait is. A szerény, de biztos megélhetést nyújtó állami közlekedési alkalmazottak közül az elit fizikai dolgozókat, a művezetőket, az altiszteket. A polgári lét határán összegyűltekből az évek során sokan inkább vissza, mintsem előre léptek: az 1929–33 közötti gazdasági válság idején a kisebb egzisztenciák, a kisvállalkozások, a kiskereskedők tömegesen mentek tönkre.

A középpolgári osztályba csak ott lehetett betörni, ahol a nagyipari és a pénzügy nem, vagy kevésbé volt érdekelt. A vendéglátóipar, a kiskereskedelem, a közlekedés egyes periférikus részein, a fuvarozásban és a szállításban, a részvénytársaságokba tömörült kisebb iparágak területén nagyobbak voltak a lehetőségek. Számában és tőkerejében gyenge volt, és fokozatosan zárttá vált a középpolgárság. A századfordulót követően csökkent köztük a gazdaságilag önálló vállalkozó, többségük inkább jól kereső, ingatlantulajdonnal is rendelkező szabadfoglalkozású értelmiségi, közép- és felsőszintű állami bürokrataként írható le. Közben egy keskeny réteg, kb. 500 főnyi nagypolgár, vállalkozó tőkés, állami vezető és szabadfoglalkozású értelmiségi kezében hatalmas vagyonok halmozódtak fel, alapvetően a ház- és lakásingatlanok, a hitelélet alapján és a gyáripar, az építőipar és a szállítás révén (Horváth M., 1980).

Az első világháborút követő trianoni békeszerződéssel az ország területe az egyharmadára, népessége a korábbi 42%-ára csökkent. Az elcsatolt területekről tisztviselők is, de többnyire munkástömegek jöttek a fővárosba munkalehetőséget és lakóhelyet keresni. A főváros már alig tudta felszívni az ide igyekvőket, akik nagy része csak a környéki peremtelepüléseken talált letelepedési lehetőséget. A fővárosban sem volt könnyű azonban megélni, munkát találni. A gazdaság korábbi lendülete mindenhol, még Budapesten is megtört. Az 1930-as évek nagy gazdasági válsága idején főleg nagyüzemi munkások ezrei váltak munkanélkülivé, de az értelmiségiek, állami alkalmazottak között sem volt ritka a munkanélküliség.

A súlyos társadalmi, gazdasági és politikai krízisek még markánsabbá tették a századfordulóra kibontakozott társadalmi szerkezet főbb jellegzetességeit. A fizikai munkások száma növekedett,

miközben egy belső szerkezeti átalakulással párhuzamosan folytatódott a középrétegek lemorzsolódása: a gazdaságilag önállók viszszaszorultak, a szellemi dolgozók, a fizetésből élő állami tisztviselők és értelmiségiek aránya pedig nőtt.

Az 1940-es évek elején már erősen differenciált volt a városi társadalom. A különbségek nemcsak a nagy társadalmi csoportok, osztályok között léteztek, hanem az egyes csoportokon belül is: mindenhol kialakult egy szűk elit, a vagyonosabbak és a szegényebbek, a társadalom fő erővonalaihoz jobban és a kevésbé integrálódottak körei.

A múlt és a jövő Kelet- és Közép-Európára jellemző módon osztotta meg a fővárosi társadalmat. A városi társadalommá fejlődés minden pillanata igazolja, hogy a feudális múltból fakadó társadalmi szerkezet is átörökítődik a polgári berendezkedés szerveződése közben. A tőkés kibontakozásból származó társadalmi csoportok majdnem mindegyike magában hordja a feudális eredetet, a nemesi és polgári hagyományt, a származás, az öröklött jog és vagyon, a rendi zártság, a vállalkozás, a szorgalom, a demokrácia, és a nyitottság értékeit. Múlt és jövő történelmi léptékekkel csak pillanatokat kitevő, s harmonikusnak aligha nevezhető együttléte, a feudális eredetű régi és az új polgári rétegek sajátos kettősége az egész társadalmi struktúrát még hosszú időn keresztül jellemezte. Ez a kettős szerkezet, a már nem erős feudális és még nem erős polgári rend kényszerű alkuja, éppen a kelet-európai társadalmi fejlődés sajátosságain fogant, a középrétegek nem kielégítő és a kispolgárok és a szegények túlsúlyán. A múlt és a jövő uralkodó rétegei a tőkehiány miatt kénytelenek egymással alkut kötni, a polgári előnyökből kiszorított tömegekkel szemben közös védelmet keresni.

A fejlett nyugat-európai országokban kibontakozó polgári fejlődés során is előfordultak, ha nem is ilyen, de ehhez hasonló alkuk, amelyek azonban a polgári rend megerősödését követően hamar felbomlottak. Ez a felbomlás azonban organikus módon, a tőkés fejlődés törvényszerűségei, a vagyoni és gazdasági erőviszonyok alapján történt. Nem így Magyarországon. Az államszocializmus megjelenésével a kettős társadalmi struktúra és az arra jellemző városi társadalom átmenetileg a színpalak mögé került, sokáig nem volt lehetőség sem a korábbi történelmi alku felbontására, sem új egyességek megkötésére, amelyek, bár jóval később, már a kom-

munista redisztributív társadalomirányítási struktúra és a piaci mechanizmusok szabályai szerint történtek. Ezzel a második világháború előtti nemesi, polgári kettős struktúrát egy másik kettős struktúra váltotta fel: a redisztributív és a piaci mechanizmusokban szerveződött társadalmi tagoltság és ennek éles egyenlőtlenségei.

1.2. Az államszocialista korszak városi társadalmá

Az állam strukturáló jelentősége történetileg is erős volt Magyarországon. A tőkés kibontakozás korlátozottságai miatt már a második világháború előtt is az állami tevékenységek pótolták a belső fejlődésen alapuló tőkefelhalmozást, a bankrendszer révén kibontakozó ipari fejlődést (Nagy N. P., 1997). Mindez azt is jelenti, hogy a magyar polgári fejlődés ellenére sem szűnt meg az állami beavatkozás a magángazdaságba. S a fejlett világban tapasztalható általános tendenciáktól eltérően a társadalmi szerkezetről továbbra is az állami intézményrendszerek döntöttek. Az állami tevékenységbe erősen beépült feudális struktúra érdekviszonyai sem engedték a civil társadalom és az állam – polgári társadalmakban általában jellemző – elkülönülését.

A háború utáni gazdasági krízisben, 1945 és 1948 között is tovább erősödött az állami beavatkozás, már a kommunista hatalomátvételt megelőzően. Az államszocialista hatalomban pedig kiteljesedett, szinte megszűnt a társadalom és az állam elkülönülése. Az állam behatolt a társadalom szinte minden szférájába, a gazdaságba, a politikai intézményekbe, az emberek mindennapi életébe. S megkezdte a korábbi társadalmi tagozódás átformálását is. A tulajdonviszonyok átalakításával, a magántulajdon megszüntetésével, a fölbirtokok szétosztásával, majd a mezőgazdaság kollektivizálásával megszűnt a tőkésekre és a bérmunkásokra tagolt osztályszerkezet: egy munkás- és paraszti osztályokra osztott osztálystruktúra körvonalazódott, mindaddig, amíg az osztályképző tényezők jelentőségének csökkenésével, az államszocialista társadalom működését és az egyenlőtlenségi rendszert jellegzetesen kondicionáló új strukturáló mechanizmusrendszer szerveződésével létre nem jön egy új, immár társadalmi rétegtagozódás.

Az állami politikai intézményesültség struktúraalakító szerepe soha nem látott módon megnőtt, a társadalmi és a gazdasági erőforrások feletti állami rendelkezés kialakítása révén. A társadalmilag megtermelt többletermék termelése és elosztása felett az 1960-as évekig teljesen centrális állami-politikai rendelkezés jött létre, csak ezt követően jelenik meg a meghatározott társadalmi csoportok, és a már decentralizált állami és politikai intézmények által közvetített rendelkezés (Kolosi, 1983, 89.).

Az államszocializmusra jellemző redisztributív mechanizmusok az adott struktúra tagozódását jelentős mértékben meghatározták (Szelényi, 1990). A társadalmi csoportokat eltérően integrálták, differenciálták, a régi struktúraképző erővonalakat át- meg áttörték, a társadalmi termelés folyamataiban új csoporthelyzeteket, új termelésbeli pozíciókat, a jövedelmi lehetőségek, a munka fizikai, illetve szellemi jellegének, az értékeknek és az életmódformáknak, a térbeli és lakáskörülményeknek az eltéréseit okozták.

A redisztributív mechanizmusok mindazonáltal nem tudták teljesen megszüntetni a korábbi struktúrát, és nem tudták teljesen meghatározni az újonnan szerveződő társadalmi tagozódást sem. Egyrészt azért, mert minden törekvésük ellenére sem sikerült egészen felszámolni a politikai állam és a civil társadalom közötti különbséget: a társadalom bizonyos erői ellenálltak a mindenhová behatolni törekvő államnak. A valamikori közép-, de a kispolgári rétegek, az értelmiségiek vagy deklasszált csoportok is megmentettek polgári értékeket és anyagi javakat. Ezek a csoportok azonnal készen álltak a szerveződő piaci viszonyok befogadására, az ún. második gazdaság megteremtésére.⁵⁹

Az 1960-as években megszűntek a korábbi extenzív akkumuláció forrásai. Az intenzív gazdaságfejlesztés érdekében a központi elosztás kész volt integrálni egyes piaci gazdasági automatizmusokat, áru- és pénzviszonyokat. Bizonyos korlátozott árutermelés és gazdasági racionalitás a redisztribúciós folyamatok részévé vált, a decentralizált újraelosztás során. A változások következtében megjelenhetett az addig illegálisan létező civil társadalom, és erősödni kezdett. Vidéken főleg a mezőgazdasági kisárutermeléssel,

---

⁵⁹ A második gazdaságon „a munkavégző képességnek a szocializált gazdasági szektoron kívüli hasznosítási módjait, illetőleg a jövedelmeknek a társadalmilag szervezett elosztáson kívüli, a lakosság egymás közötti újraelosztási folyamatait, ezek összességét értjük” (Gábor–Galasi, 1981, 149.).

a házépítéssel, a városokban főleg a lakásépítéssel, a különböző túlmunkákkal, kiegészítő jövedelmekkel szerzett javakkal. A lakosság között zajló újraelosztási folyamatok révén a redisztributív szférán kívül megindult egy korlátozott tőkefelhalmozás, kvázi polgárosodás. A munkások felső, szakképzett és iskolázott rétegei, az alkalmazottak és a beosztott értelmiségiek kerültek a kis- és középpolgári lét viszonyai közé, jövedelmük, anyagi és lakáskörülményeik, életmódjuk alapján is. A város és a falu eltérő működési jelentőségei tovább differenciálták a társadalom szerkezetét (Kolosi, 1983, 95.).

A struktúrának ez a sokdimenziós és kompenzációs jellegű meghatározottsága nemcsak differenciált társadalmi rétegződésben nyilvánul meg, hanem abban is, hogy a népesség kétharmadának a társadalmi helyzetét különböző mértékű inkonzisztencia, vagyis a különböző struktúráképző dimenziók közötti meg nem felelések jellemezték (Kolosi, 1984, 202.).

A századfordulóra kialakult társadalmi szerkezet 1949 után több szempontból is módosult: a fizikai munkások addigi növekedése megszakadt, s noha a város továbbra is legszámottevőbb csoportját alkották, arányuk csökkenni kezdett. A gazdaságilag önállóak radikálisan visszaszorultak, 1960 után számuk minimálissá vált. A szellemi dolgozók és értelmiségiek aránya eközben fokozatosan növekedett.

Az 1970-es évek közepétől belső átrendeződés volt megfigyelhető a fizikai munkásság körében. Megváltozott a munkásság ágazatok szerinti megoszlása, csökkent az ipari munkásság aránya, miközben az építőiparban dolgozók létszáma gyorsabban, a szolgáltatás területén dolgozóké lassabban növekedett. A leglényegesebb változás a fizikai foglalkoztattak szakképzettségi szerkezetében játszódott le: növekedett a szakképzett és a betanított munkások aránya, a segédmunkát végzők csoportja ezzel szemben visszaszorult.

A szakképzett munkáscsoportok körében erősödött a belső zártság: főleg a szakmunkások rekrutálódtak a saját társadalmi rétegükből. Egy részük továbblépett, vagy közvetlen termelésirányítónak, vagy műszaki értelmiséggé vált. Jóllehet az 1960-as évek derekától egyre nehezebb volt a társadalmi hierarchiában a feljebb jutás. A többnyire alacsony iskolázottságú, segédmunkásként dolgozók csak a betanított munkások közé kerülhettek, szakmunkássá

csak kis százalékuk vált. A betanított munkások egy része szakmunkás lett, más részük szakképzetlen irodai dolgozó. Az ipari fizikai munkások közé beáramló nők nagyobb arányban jelentek meg a szakképzetlen foglalkozásúak között.

A szociológiai kutatási eredmények szerint még a nyolcvanas évek derekán is a legerőteljesebben a szakképzettség differenciált a munkáscsoportok között. Az iskolai végzettség, a megszerzett érettségi kevésbé okozott az életkörülményekben jelentős eltéréseket (Kolosi, 1984).

A szakképzett munkások inkább kaptak bebocsájtást a város társadalmába is: a képzetlenebb munkásrétegek (már akkor is) nagyobb arányban éltek a városkörnyéki agglomerációban. Ők voltak azok, akiket a bejárás nehézségei sújtottak, s akik nemcsak a szakmásokból, az iskolai oktatásból, hanem a településfejlesztésre fordítható állami pénzekből, az állami lakásépítés és a legkülönbözőbb szolgáltatások előnyeiből is kizorultak.

A fővárosi népesség iskolázottsága az 1940-es évektől kezdve fokozatosan javult. Az 1970-es évekre szinte elenyészővé vált az írni és olvasni nem tudók aránya. Jelentősen gyarapodott a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkezők száma is.

Az 1970-es években már Budapest koncentrálna a társadalom legkvalifikáltabb és legiskolázottabb rétegeit. A felsőfokú végzettségűek 43%-a Budapesten él. Elsősorban a különböző művészeti végzettségűeket találjuk a fővárosban, a közigazdászok, a jogászok, a műszaki szakemberek szintén magas arányban itt éltek. A mezőgazdasági végzettségűek és a pedagógusok aránya azonban jóval kisebb (Kepecs–Klinger, 1978, 279.).

Budapesttől a falvak felé haladva nemcsak az értelmiségi jelenlét szorult fokozatosan vissza, hanem az értelmiségiek és vezető állásúak között is a felsőfokú végzettségűek aránya (Huszár–Lédeker, 1979, 189.).

A szakképzett és iskolázottabb rétegek magasabb előfordulási aránya szükségképpen fakadt az elemzett korszak társadalmi strukturális folyamataiból, a redisztribúció hatásmechanizmusai- ból, valamint a Budapest hatalmi helyzetét is kifejező területi fejlődésből, a főváros történetileg is érvényesülő fejlődési előnyeiből.

A korszakban egy új hatalmi elit és értelmiség alakul ki. Az államszocialista struktúrában viszonylag hamar megtörték, majd

felszámolták a háború előtti uralkodó osztály privilegizált helyzetét. Az adminisztratív intézkedések, a politikai kitelepítések révén a középosztály jelentős része kiszorult a fővárosból: sokan, főleg a nagypolgári rétegek közül nemcsak a várost, hanem az országot is elhagyták. Az ottmaradtaktól és azoktól is, akik elmentek az 1945 után kezdődött államosítások keretében elvették a gyáraikat, üzleteiket, lakásaikat. Számos más intézkedést is hoztak, amelyekkel a korábbi nagy- és középpolgári rétegeket sújtották: a rendszer működése szempontjából fontos állásokat nem kaphattak, a gyerekeiket nem vették fel az egyetemekre.

Az ideológiai törekvéseknek megfelelően a korábban hátrányos helyzetű munkás- és paraszti osztály képviselőiből kiépült az új hatalmi elit: az állami, a politikai és gazdasági bürokrácia. Munkás- és parasztszármazású igazgatók vezették a gyárakat, a városi testületeket, a különböző hivatalokat, a minisztériumokat. Vidéken a politikai vezetők közel 90%-a, a gazdasági vezetők 65-70%-a a fizikai származásúak közül került ki. Budapesten valamivel alacsonyabb ez az arány, de a tendencia hasonló volt (Kolosi, 1983, 123.).

Az értelmiségiek rétegét alapvetően nem az államszocialista fejlődés hívta életre, hanem a történeti folyamatok. Ez az értelmiség jóllehet betagozódott a korábbi polgári társadalomba, rendkívül megosztott volt származása, vagyona szerint, és a vállalt értékek, ideológiák alapján is. Nemesi és polgári, lokális és kozmopolita, paraszti és munkás elkötelezettségű értelmiségi csoportokat egyaránt találni lehetett a főváros társadalmában. Az értelmiség a korábbi osztálytagoltságának felszámolását követően önálló társadalmi réteggé jelent meg (Kolosi, 1983, 131.). Helyzetük jelentősen megváltozott, a korabeli nivellációs politika eredményeként életviszonyaik jelentősen romlottak. De romlottak az általános értelmiségellenesség miatt is. Sajátos volt ez az értelmiségellenesség: csak a korábbi társadalomban privilégiumot szerzett polgári értelmiségiek ellen irányult, az ún. szocialista értelmiség megteremtése érdekében számos intézkedés született, a tehetséges munkásokat és parasztokat kiemelték és iskoláztatták, a gyerekeik előnyöket élveztek az egyetemi felvételnél.

Az 1960-as évek elején a budapesti értelmiség körében igen magas, sőt a legmagasabb a vezető és értelmiségi és a szakmunkás származásúak aránya. A városokban tapasztalható tendenciáknak

megfelelően Budapesten az 1960-as évek közepétől egyre csökken a munkásszarmazásuk jelenléte, ezzel is kifejezve a réteg zártságának a növekedését (Andorka, 1982). Ez a zártság a különböző értelmiségi foglalkozásoknál eltérő: az orvosoknál, a jogászoknál erősebb, a műszaki értelmiségieknél, a pedagógusoknál gyengébb (Huszár–Léderer, 1979).

Az új értelmiség az 1960-as évektől meghatározott feladattal integrálódik a társadalmi struktúra újratermelésébe. Biztosítja a szakszerűség, illetve a gazdasági racionalitás jelenlétét az irányítási mechanizmusokban. A központi elvárások és – lehetőség szerint – egyes társadalmi érdekek közvetítését is megvalósítja. Mindez az értelmiségi csoportok helyzetében az országos átlaghoz képest sok tekintetben javulást hoz, mégis inkonzisztencia alakul ki a munkamegosztási pozíciók, a képzettség és az anyagi jövedelem, a fogyasztás, valamint az életmód között (Kolosi, 1984). Ez az inkonzisztencia is mutatja az értelmiség és a politika sajátos viszonyát, a társadalmi participációs lehetőségek korlátait.

Az értelmiségiek társadalmi helyzetével kapcsolatos 1970-es években zajló viták a politika számára is egyértelműsítették, hogy az érdekeltek egyre kevésbé fogadják el a nyugat-európai országok értelmiségi csoportjaihoz, de a múltbeli helyzethez képest is kedvezőtlenebb anyagi, jövedelmi viszonyokat. Az értelmiség anyagi-jövedelmi helyzetén a politika már csak azért is változtatni kívánt, mert a társadalmi-hatalmi funkcióján semmiképpen nem kívánt módosítani, nem engedte a kritikai, ellenzéki szerepet, s a civil társadalom differenciált képviselőjét. A második gazdaság engedélyezése a jövedelmi viszonyok javításának a szerepét kapta. Ennek a szerepnek éppen a városi értelmiségiek esetében eleget is tett.

Az 1980-as évek kutatásai egyértelműsítették, jöllehet a második gazdaság jelentősége számottevő a társadalmi pozícióban, a várakozásokkal ellentétben a rétegződésre gyakorolt hatása elenyésző. Szinte mindenkinek lehetősége volt a plusz jövedelmre, a más eredetű társadalmi hátrányok némi kompenzációjára, az anyagi jólét növelésére. A társadalom alsóbb rétegeiben az elszegényedés esélyének, a leszakadásnak a csökkentésére, de nem a társadalmi réteghelyzet váltására. Az 1970-es és az 1980-as évek tapasztalatai mindazonáltal azt is mutatják, hogy a kvázi piaci mechanizmusok révén, a második gazdasággal a budapesti értelmiség egy részének is javult az anyagi, jövedelmi helyzete. A jómódú értelmiségi csoport-

tok kb. 36%-a részt vett a második gazdaságban (Kolosi, 1984, 20.). A kutatások szerint a munkások belső rétegződésére még kevésbé volt hatással a második gazdaság: a jómódú munkások nem a második gazdaság révén törnek ki az átlagos jövedelmi helyzetükből: a szakképzett munkásokat munkahelyük jól megfizette.

Az 1990-es évek elején kibontakozott politikai változások, a piaci viszonyok, a vállalkozásokat biztosító jogi garanciák, a korábban nagyobb elvi lehetőségét adták az állam és a civil társadalom szétválásának, a modern piaci társadalmakra jellemző társadalmi, így az elit struktúra kialakulásának (Kovách, 2011). Az állami redistribúció strukturáló jelentősége csökkent, a piaci viszonyok hatása növekedett. Az állam forráshiányai miatt azonban a magángazdaságok felé irányuló állami beavatkozás a kelleténél erősebb maradt.

A korábbi városi tagozódást új metszetek szelik keresztül: az állami és a magán-szféra erősen differenciált munka- és jövedelmi lehetőségei, az ebből fakadó eltérő fogyasztási szerkezetek, a kultúra és életmód eltérései. Az állami szféra is igen különböző életlehetőségeket kínált: a bürokratikus elitnek többet, a szakértő értelmiségieknek jóval kevesebbet, noha ez az integráció foka szerint igen eltérő lehetett. Többek között azért is, mert még nem fejeződtek be az állami hatalom és az értelmiségi csoportok között zajló érdekérvényesítő ütközetek, melyek tétje a politikai és a gazdasági hatalom megszerzése volt. A politikai intézményekbe a különböző pártok révén betagozódó értelmiség és más társadalmi csoportok helyzete kedvezőbb volt azokéhoz képest, akik a legkülönbözőbb okok miatt kívül maradtak ezen a rendszeren. Bizonyítva azt a tényt, hogy a politikai intézményrendszer még mindig strukturáló jelentőséggel bírt.

A piaci társadalom kibontakozása nem volt könnyű és nem volt rövid folyamat: érzékelhető némi analógia a múlt század fordulóján kialakult társadalmi szerkezettel. A tőkehiány miatt a középrétegek csak korlátozottan, a nagypolgárok alig szerveződtek. Az államszocializmus idején átlagos körülmények között vagy jómódban élő, kvázi középrétegekből lecsúszott csoportok, jómódú szakmunkásokból lett kispolgárok várokozhatnak, talán hosszú ideig hiába, a magasabb társadalmi státusra. Főleg az állami szférában dolgozók, a betanított és segédmunkások, a kvalifikálatlan szellemi alkalmazottak csúsznak egyre lejjebb a társadalmi hierarchia lépcsőfokain, és rekednek kívül a dinamizálódó piaci szférán.

1.3. A rendszerváltozás városi társadalma

A kapitalizmus kibontakozása, a piacgazdaság kialakulása, a privatizáció, a globalizáció, a multinacionális cégek telephelyválasztási stratégiái a történeti körülményekkel és az államszocialista viszonyokkal is erősen szabdalt társadalmi szerkezetet találtak: arra építkeztek, azt formálták újra. Az 1990-es évek történéseinek az eredményeként részben átalakult a korábbi társadalmi szerkezet, részben újratermelődtek a történeti egyenlőtlenségek, a különböző települések és társadalmi csoportok között egyre élesebbek lettek a választóvonalak (Valuch, 2015).

A rendszerváltozás első időszakában, az 1990-es években a társadalmi szerkezetet Kolosi Tamás egy terhes babapiskótához hasonlította: mivel egy kis létszámú, belsőleg megosztott elit és a nagyjából hasonló méretű szegény réteg között nagy létszámú, vertikálisan és horizontálisan differenciált középréteg adta a társadalom tagoltágát (Kolosi, 2000). S bár az utóbbi kb. 20 évben nem történt igazán átfogó társadalmi szerkezeti kutatás (Róbert, 2015), a KSH népszámlálási kötetei, a TÁRKI Monitor kutatásai és egyéb kisebb struktúravizsgálatok, illetve legújabbban a GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont, „Osztálylétszám, 2014” című kutatásának az eredményei alapján kiderültek a legújabb folyamatok is. Ezek alapján a babapiskóta ma már inkább körte alakú a felső rétegek szűk arányai miatt. Továbbá, mert a középosztály tagjai leszakadnak, és ezért a mai napig nem alakult ki széles középosztály, miközben a szegénység jóval jellemzőbbé vált (Osztálylétszám, 2014).⁶⁰

Az adatokból az derül ki, hogy 2005-ben a szegénységi ráta 12% volt, 2009-ben már 14%, 2012-ben 17% (TÁRKI Monitor, 2012). Az Eurostat 2011-ben mért adatai szerint Magyarország népességének 31%-a volt kitéve a szegénység és társadalmi kirekesztettség veszélyének. Ez később csökkent: 2016-ban a szegénység kockázata és a társadalmi kirekesztődés veszélye a társadalom 26,3 százalékát érintette.

⁶⁰ Nem megyek bele a Szelényi Iván által felvetett probléma értelmezésébe, abba, hogy milyen összefüggés van, illetve lehet az egyenlőtlenség és a szegénység között. (Ehhez lásd: Szelényi, 2017.) Továbbá nem értelmezem a szegénység szerteágazó, és sokak által vitatott fogalmait sem: csupán néhány lényeges adat közlésére törekszem.

A 2016-os Társadalmi Riport egyik tanulmánya az anyagi depriváció szerinti elemzés fontosságára hívja fel a figyelmet. Ez a fogyasztásra, az attól való megfosztottságra, míg a szegénység kategóriája inkább a meglévó vagy inkább hiányzó erőforrásokra koncentrál (Gábos et al., 2016, 130.). Gábosék tanulmánya 2009 és 2015 között jelzi az anyagi depriváció változásait, annak csökkenését vagy éppen emelkedését (Gábos et al., 2016, 136.). Ebből kiderül, hogy 2004-ben a magyar társadalom 29%-a, 2015-ben pedig 23%-a volt anyagilag súlyosan deprivált (uo.). Az elemzésből az is nyilvánvalóvá válik, hogy a fővárosban élők helyzete a legkedvezőbb, mivel 2015-ben csupán 9%-uk került az anyagilag depriváltak közé. A többi városban ez az arány jóval magasabb volt, 24%, a vidékiek esetében pedig 30% (Gábos et al. 2016, 140.).

A mai fővárosi társadalmi szerkezet és a nagyvárosi, valamint a kisvárosi és falusi lakóhelyek között nagyok a társadalmi különbségek, a különböző települési formák között erősek a társadalmi szakadékok. Az alsóbb társadalmi osztályok tagjai, a magasan iskolázottak és képzettek, a gazdagabbak jellemzően fővárosi, illetve nagyvárosi lakóhelyeken élnek. A társadalom alsóbb csoportjait inkább a kisvárosi, falusi lakóhelyeken találni (Osztálylétszám, 2014).

Már a gazdasági folyamatok elemzésekor is látni lehetett, hogy Budapest szinte egy kiemelkedő sziget vagy egy szigetcsoport: fejlettebb, mint a többi település, és fejlettebb, mint az átlag. A fővárosi társadalom képzettebb, mint az országos átlag, az iskolázottság magas: a KSH 2011-es adatai szerint a 25 éves és idősebb budapesti népesség körében a felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya 34,1%. (Ez az arány a községek esetében 9,7%, a városok esetében 23%, a megyeszékhelyeken pedig 25,2 %; Népszámlálás, 2011, 17.)⁶¹ Ez a városkörnyékre is hatást gyakorol: Budapest kiugróan magas képzettségi szintje szinte „átbukott” a város környékére is. Horváth már a 2005-ös mikrocenzus megyei adataiban meglátta, hogy a budapesti képzettségi előnyök a budapesti agglomeráció egészének előnyévé alakultak át, mégpedig a szuburbanizációban kiköltözött képzettebb rétegek által odavitt tudás, képzettség hatására (Horváth T., 2010). Németh és Dövényi hasonló trendre mutatott rá: a fejlettebb, egyben felsőoktatási központokkal rendelkező

⁶¹ Az országos átlag: 19%.

térségek, köztük Budapest esetében is a város és a környék között egyenletesebbé vált a diplomások területi megoszlása. A statisztikai adatok szerint a fővárosban 2011-ben kevesebb diplomás élt, mint amennyi 2001-ben. Mivel a szuburbanizációban számosan kiköltöztek a nagyvárosok környékére (Németh–Dövényi, 2018).

2011-ben az ország foglalkoztatottjainak 25,7%-a volt diplomás. A központi régióban, a főváros sajátos gazdasági szerkezetéből, illetve foglalkoztatási helyzetéből eredően a foglalkoztatottak 36%-a volt diplomás, a többi régióban ennél lényegesen kisebb (20–23%) volt az arányuk (Népszámlálás, 2011, 9.). A fővárosban dolgozik az ország összes kutatójának 63%-a, a hazai 1200 kutató és fejlesztő helyből 550 Budapest és térségében található (Budapest városfejlesztési koncepciója, 2011, 34.).

A budapesti jövedelmi viszonyok is kedvezőbbek az országos és a többi nagyvárosi átlagokhoz képest. A saját 2005-ös empirikus kutatási adataink szerint⁶² a budapesti és a vidéki nagyvárostérségekben élő, alacsony és magas jövedelemmel rendelkezők aránya között jelentős volt a különbség. A budapesti várostérségben az alacsony jövedelműek (a minimálbért keresők) aránya 19,5% volt, míg a vidéki várostérségekben ez az arány sokkal magasabb, 28,9% volt (Szirmai, 2009). 2014-ben az alacsony jövedelműek aránya a budapesti várostérségben már 21%, volt, a vidéki nagyvárostérségekben pedig 30%. Ami a magasabb jöveleműeket illeti: 2005 és 2014 között a magas jövedelműek aránya a budapesti várostérségben 17,9%-ról 26%-ra növekedett. A növekedés a vidéki várostérségekben minimális volt.

Budapesten a legnagyobb számú csoportot a fizikai alkalmazottak adják (2005-ben ez 52,3%, 2014-ben pedig valamivel alacsonyabb, 51,2%). Ezt követik a szellemi alkalmazottak (2005-ben 34,1%-kal, 2014-ben pedig 33%-kal). 2005-ben az alkalmazott vezetőik 8,4%-kal voltak jelen, 2014-re az arányuk 5,6%-ra csökkent. Valószínűleg azért, mert időközben átmentek a piaci szektorba, ahol saját vállalkozásokat alapítottak. Ezt az is alátámasztja, hogy a következő csoport, az önálló vállalkozók 2005-ös 7,8%-os aránya 2014-re 10,2%-ra megnőtt. (A vidéki városok trendjei annyiban térnek el ettől, hogy ott erősebbnek tűnik az állandóság: kivéve,

⁶² Ezek részletes leírását lásd a bevezető fejezetben.

hogy a szellemi alkalmazottak aránya csökkent, míg a fizikai alkalmazottaké több százalékkal is nőtt.)

A fővárosi demográfiai jellemzők azonban nem kielégítőek: a főváros erősen idősödik. Schuchmann és Váradi vizsgálatából kiderült, hogy 2012-ben közel 200 időszerű jutott feleannyi fiatalra, bár a városkörnyékek fiatalabb korszerkezetűek (Schuchmann-Váradi, 2015, 118.). A foglalkoztatás szintje ugyanakkor Budapesten magasabb (57%) az országos átlagnál, a munkanélküliség pedig alacsonyabb (9%) (Budapest városfejlesztési koncepciója, 2011, 34.).

A magasabb kedvező átlagok mögött meghúzódó problémákat, kedvezőtlen társadalmi szerkezeti jelenségeket nem szabad elfelejteni: a kirekesztetteket, a hátrányos helyzetűeket, a növekvő számú alacsony jövedelműeket, a fővárosban élő kb. 10 ezer hajléktalant (Budapest Városfejlesztési Koncepció, 2011, 95.), a helyzetük, jövedelmük szerint igen differenciált helyzetben lévő idősöket, akik aránya várhatóan növekedni fog. (A Budapest Városfejlesztési Koncepció szerint a 65 éven felüliek 2011-es 19%-os aránya 2030-ra közel 22%-ra növekszik [lásd, 28.].) A negatív társadalmi jelenségek nemcsak konfliktusforrások, hanem a főváros hosszú távú versenyképességét is rontó tényezők.

2. A modern főváros térbeli társadalmi szerkezete

Budapest társadalmi térszerkezetének a kialakulásában történeti hatások, spontán társadalmi, gazdasági folyamatok, várostervezési-várospolitikai beavatkozások játszottak szerepet. Az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés⁶³ időszakának tudatos várospolitikai koncepciója különösen fontos szerepet töltött be. A magyar kormány és a főváros megosztott rendezési szervezete, az 1870-ben megalakított Fővárosi Közmunkák Tanácsának⁶⁴ fejlesztési programja, az első fővárosi tudatos és egységes építkezési felfogás (Siklóssy, 1931, 12.) egyértelműen tartalmazta azokat az elveket, amelyek a város területi társadalmi szerkezetét megalapozták. A városközpont fejlesztése, a területi tagolás, a városi expanzió irányainak a meghatározása, a területek funkcióinak a kijelölése, városépítési övezetekre való felosztása, a beépítés jellegének, a teleknagyságnak, az építhető házak magasságának, a házak falazata anyagainak övezetenkénti szabályozása döntő jelentőségűek a főváros fejlődésében, egyszersmind a városi társadalom egyenlőtlen térbeli megoszlásában.

Az 1870-től 1930-ig terjedő időszakban megvalósult városközponti fejlesztések, a nagy sugárutak kiépítése, Budavár és a közeli hegyvidék fejlesztése, és néhány külső városrészre koncentráló beavatkozások (Siklóssy, 1931) történetileg egy ún. centrum-periféria modell szerinti fejlődést hívtak életre.⁶⁵ Ebben a modellben

⁶³ Az osztrák–magyar kiegyezés a Habsburg uralkodóház és annak feje, I. Ferenc József, valamint Deák Ferenc és Andrássy Gyula gróf vezette magyar tárgyalódelegáció között 1867 elején született megállapodások összefoglaló elnevezése. A megállapodás az Osztrák Birodalom és a Magyar Királyság között fennálló politikai, jogi és gazdasági kapcsolatokat rendezte.

⁶⁴ A Fővárosi Közmunkák Tanácsa történetét lásd részletesen: Siklóssy László: *Hogyan épült Budapest? 1870–1930*, Budapest, 1931.

⁶⁵ A centrum-periféria modellt társadalomföldrajzi, illetve szociológiai értelemben használom, ezek értelmezése a következőkben határozható meg: társada-

a városközpontból kifelé haladva fokozatosan csökken a lakosság társadalmi hierarchiában elfoglalt helye, romlik a társadalmi státusa. Ennek megnyilvánulásaként a 19., illetve a 20. század fordulóját követő időszakban a budapesti magasabb társadalmi státusú csoportok a belső városrészekben, a szegényebb, alacsonyabb státusú rétegek az 1950 előtti Budapest külterületein, az ipari városrészekben és a peremtelepüléseken helyezkedtek el.

A centrum-periféria modell belső társadalmi szerkezeti tartalma a különböző történeti periódusok, az urbanizációs szakaszok szerint azonban megváltozhat. Erre utal Szelényi Iván is, aki szerint az 1800-as évek végén a budapesti térbeli társadalmi szerkezetet „egy meredeken lesüllyedő görbe jellemzi”, amely később a felsőbb osztályok létszámszerű gyarapodásának, valamint a centrum környéki részek felújításának is köszönhetően megváltozik: a városközpont közeli részeken „kidudorodik”, majd ismét lecsökken (Szelényi, 1990, 176.).

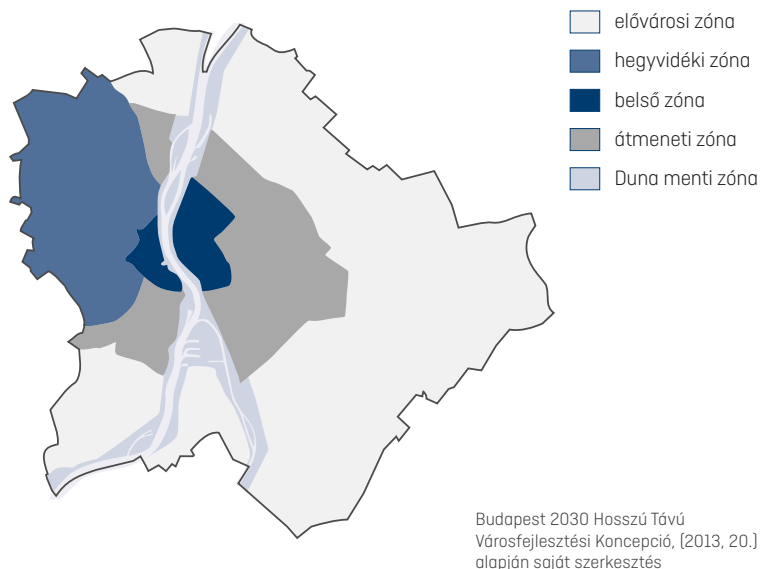
A fővárosi társadalom területi megoszlását alapvetően befolyásolta, hogy Budapest funkcionálisan, koncentrikus gyűrűkben szerveződő város (lásd a 14. ábrát). Az első övezet a belváros, amely a 19–20. század fordulójáig az ipari és urbanizációs fejlődés súlypontja volt, ahol számottevő expanzió keretében zajlott a történeti városközpont funkcionális átalakulása, meghatározott funkciók területi terjeszkedése, miközben a lakóhelyi övezetek növekedése kiszorította az ipart és a kereskedelmet. A belváros átalakulásában, terjeszkedésében rendkívül fontosnak bizonyult az igen dinamikus bérházépítés (Ekler et al., 1980).

A századfordulót követő időszak expanziós fejlődésében jött létre a második, az ún. átmeneti övezet. A budai hegyvidék kivételével az 1950 előtti Budapest külterületei, az ipari városrészek

---

lomföldrajzi felfogásban a centrum egy meghatározott földrajzi egység térbeli központját, a periféria pedig az adott földrajzi egység külső területeit jelenti. A központ és a külső területek között történetileg változó gazdasági, infrastrukturális, funkcionális és társadalmi különbségek, illetve egyenlőtlenségek is lehetnek. Ezek az egyenlőtlenségek a földrajzi egység térbeli központjának, illetve a perifériának az ökológiai pozícióit is kijelölik. Szociológiai értelemben a centrum és a periféria a földrajzi térben elhelyezkedő népesség társadalmi hierarchiában elfoglalt helyzetét, a centrumban, illetve a periférián élő népesség társadalmi státusát, hatalmi pozícióit, az előnyök és a hátrányok felhalmozódását (Faragó, 2016) fejezi ki.

14. ábra. Budapest városszerkezete

tartoztak ide, ahol a vállalkozó tőke és a szociális indíttatású hatósági lakásépítés egyszerűbb kivitelű családi házzal, kisebb lakótelepei épültek, szakképzetlen munkásoknak. Később a középrétegek is itt építkeztek.

A harmadik nagy övezet az ún. külterületek, amelyek 1950 előtt önálló peremtelepülések, az ún. „rákosok”: Rákosszentmihály, Rákoskeresztúr, Rákoscsaba, de Pesterzsébet, Pestszentlőrinc, Kispest kertvárosias, falusias részei is, amelyek a 20. század elején dinamikus fejlődésnek indultak a fővárosnál olcsóbb telekárak következtében, és amelyek biztos megélhetést adtak a fővárosból kiszorult szegényebb társadalmi csoportok részére.

A főváros két lakótelepi övezete az államszocialista időszakban épült: az elsőt az átmeneti övezetben alakították ki az 1950-es és az 1960-as években. A második lakótelepi övezet az 1970-es évek tömeges lakásépítkezésének az eredménye, a korábban önálló peremvárosokba, a külvárosokba, az ipari peremkerületek térégébe ékelődött.

2.1. Az államszocialista időszak: a centrum-periféria modell átalakulása

Az államszocializmus periódusában a centrum-periféria modell módosult: a továbbra is magas státusú történeti városközpontot környező övezet, főként a Nagykörút és a Külső körút közötti gyűrű társadalmi státusa leromlott, a fizikai pusztulás, a városrehabilitáció hiánya, majd a középrétegek ebből is következő fokozatos kiáramlása miatt. Bár az 1950-es és 1960-as években az átmeneti övezetben épült magas státusú (akkor) új lakótelepek megbontották a centrum romlásának a tendenciáját.

Az 1960-as évek államszocialista, kvázi – vagyis belső – szuburbanizációja keretében a budapesti társadalom magasán kvalifikált, vezető beosztású és szakértelmiségi rétegei, többgyerekes, fiatal családok a belső városrészekből főként az első új lakótelep-építési hullámban épült új városrészekbe költöztek (Szelényi–Konrád, 1969). A korabeli lakáshiány következtében, és mert ekkor még a korlátozott piaci lakásgazdálkodást sem engedték, a politikai hatalom az állami lakáselosztás rendszerén keresztül jutalmazta a számára fontosabb társadalmi csoportokat, illetve biztosította a politikai hatalomhoz történő integrációjukat is. Ez a lakáselosztás egyenlőtlenségeket okozott, a kvalifikált, főként a szellemi dolgozók előnyeit, a munkásrétegek hátrányait hozta. Az ebből adódó társadalmi elégedetlenség miatt létrejött 1970-es lakásreform új lakáselosztási formát hozott: az 1970-es években kialakított második budapesti lakótelepi gyűrű társadalmi összetétele már átalakult, ekkor az alsó középrétegek, a szakmunkások, egyes alkalmazotti, szellemi dolgozók aránya magasabb volt a legkvalifikáltabb rétegek arányához képest.

Az államszocializmus periódusában a belváros társadalmi presztízse lecsökkent, a várospusztulás jelenségei, illetve a nagyvárosok külső részein megvalósított új lakótelep-építkezésekkel összefüggő kvázi szuburbanizációs folyamatok következtében. De azért is, mert az 1970-es években felgyorsuló magánéros lakásépítkezések révén a képzetesebb és tehetősebb társadalmi csoportok egy része kiáramlott a lakótelepekről, és a budai zöldövezetekben építkezett. A belső negyedekből érkező, többnyire igen tehető társadalmi csoportok tagjai, a politikai, hatalmi, de az új gazdasági

elit is, vagy presztízs okok miatt, vagy a belső részek környezeti problémái, a rehabilitáció hiánya miatt vállalkoztak az építkezésre, amely sokaknak egyben tőkebefektetés is volt. A folyamat eredményeként az 1980-as évektől kezdve a budapesti szakképzett, iskolázott, nagyobb jövedelmű csoportokat főleg Budán, a zöldövezeti, hegyvidéki részekben találhattuk meg (Ekler at al., 1980; Csanádi-Ladányi, 1992). A pesti oldalon is kialakultak magas státusú területek a belvárosban, a Duna-parti részekben, a Parlament környékén, Újlipótvárosban, egyes jobb, többnyire öröklakásokból álló belső lakótelepeken is.

A kvalifikálatlan fizikai munkások a budai oldalon ritkán, inkább Pesten éltek. A belváros határán, a Nagykörút külső pereméhez kapcsolódó erősen leromlott részekben, így a Józsefvárosban, a Ferencvárosban alakultak ki hátrányosabb helyzetű lakosságot magukban foglaló városrészek (Csanádi-Ladányi, 1992). Az alacsony társadalmi státusú részeket azonban főleg a város peremkerületein, így Angyalföldön, Újpesten, Pestimréen, Pesterzsébeten, Csepelen, Rákospalotán, Kőbányán, Budafokon lehetett találni. Ebben a periódusban a kutatók Budapesten különböző szegregációs mintákat figyeltek meg: a magas státusúak inkább nagy léptékben szegregálódtak, míg az alacsonyabb státusú csoportok kisebb területi egységekben koncentráálódtak (Csanádi-Ladányi, 1992).

2.2. A rendszerváltozás kezdete: átalakuló térbeli társadalmi szerkezet

Az 1990-es évek elején egy negatív scenárió lehetősége merült fel a főváros társadalmi szerkezetének jövőbeni alakulásával kapcsolatban. Ez a forgatókönyv csak a city fejlődését tartotta reális lehetőségnek, és a cityt körülvevő gyűrű slumosodását, a közép- és felső osztály kiáramlását, az „underclass” tömeges beáramlását, a pesti belső kerületek már meglévő etnikai szegregátumainak további szélesedését prognosztizálta. Főként az országos regionális egyenlőtlenségek, a vidéki válságrégiók kilátástalan helyzete, a gettósodó falvakban élők megoldatlan társadalmi problémái miatt (Ladányi-Szelényi, 1997). De a vidéki intolerancia miatt is reálisnak tűnt, hogy a testi erejüket áruba bocsátani képes vidékiek száz-

ezres tömege indul a főváros vagy a nagyvárosok felé. A kutatások szerint a kisebbségekkel, a bevándorlókkal szembeni intolerancia az ország elmaradott északkeleti és keleti régióiban, főként az alacsony iskolázottsággal rendelkezők, köztük az idősebbek, a nők körében bizonyult különösen magasnak (Csepeli–Örkény, 1996, 292.). Mások inkább a kedvezőtlen forgatókönyv belső okait keresték: a főváros akkori leromlott állapotával, a szocialista várospolitika által hosszú évek óta elhanyagolt belső városrészek slumosodásával, az elmaradt városrehabilitációkkal magyarázták a lehetséges negatív trendet. A szuburbanizáció, a magas társadalmi státusú lakosság, a jó adófizető középosztálybeliek városkörnyéki kiköltözése szintén a kedvezőtlen forgatókönyv esélyét erősítette (Nagy N. P., 1997).

A negatív jövőkép azonban (Budapest szerencsésjére) tévedésnek bizonyult: a vidéki népességnek csak bizonyos része indult el a főváros felé, és nem is a legkevésbé kvalifikáltak, hanem sokkal inkább azok, akik piacképes tudással, szakképzettséggel rendelkeztek a fővárosi (vagy a nagyvárosi) munkaerőpiacon. Mivel vidéken, a falvakban voltak még helyi tartalékok, a megélhetés falusi formái. A városokban pedig jóval drágább volt a mindennapi élet is.

A negatív jövőkép realitását az adatok is vitatták: a Magyar Ház-tartás Panel adatai szerint már az 1990-es évek derekán a nagyobb jövedelmű, magasabban képzett társadalmi csoportok a legnagyobb arányban Budapesten és a megyeszékhelyeken éltek. Az alacsony jövedelmű, iskolázatlan társadalmi rétegek inkább a községekben, a kisebb városokban (TÁRKI, 1997). A megyeszékhelyek esetében is inkább jellemző volt a tehetősebb társadalmi csoportok beköltözése és a lecsúszó, szegényebb társadalmi rétegek elköltözése.

A város felé törekvők, közülük is főként az alacsonyabb státusúak többnyire a főváros környéken (és a kisebb településeken) helyezkedtek el: az agglomerációban az 1990-es évek derekán az átlagnál jóval magasabb volt az alacsonyan iskolázott és szakképzetlen munkásrétegek aránya. Ezekben az években a Magyar Ház-tartás Panel szerint a népesség egy főre jutó jövedelem szerint számított alsó 20%-ának aránya a községekben 28,1%, a kisebb városokban 19,4%, a megyeszékhelyeken 19,2% volt, Budapesten azonban ez az arány csupán 5,3% (TÁRKI, 1997).

Budapest (ahogy a többi nagyváros is) a birtokában lévő város- és gazdaságpolitikai eszközök segítségével (például a beköltözést vagy a lakásvásárlást, lakásépítést befolyásoló szabályokkal) képes volt a társadalmi problémákat a határain kívül tartani, a feszültségek begyűrűzését megakadályozni, a válságot a perifériára hárítani, a beáramlás ellen védekezni (Nemes Nagy, 1992).

A negatív forgatókönyvet, vagyis az alacsony státusúak tömeges beáramlását és a középosztály kiköltözését azonban leginkább a városrehabilitációs programok dzsentrifikációs hatásai akadályozták és akadályozzák meg. A városrehabilitáció jelentősége kiemelkedő a magas társadalmi státusú népesség fővárosi jelenlétében, a térfoglalásuk erősödésében, de a társadalmi kirekesztési folyamatok felgyorsulásában is. De abban is, hogy a főváros túl tudott lépni az 1990-es évek elejére jellemző fejlődési csomópontok két fő irányán: a többi kelet- és közép-európai fővárost is hosszú ideig jellemező kétpólusú, a városcentrumra és a városkörnyékre, az elővárosi övezetre koncentrálódó fejlődésen.

A szakirodalom szerint az 1990-es évek elején kibontakozó átalakulás Budapesten főként a városközpont, részben a belső városrészek kiemelkedő fejlődését, a cityképződést, illetve a város perifériájának dinamikus kibontakozását, újrászerveződését okozta (Kovács, 2014). Bankok, irodaházak építése, új vagy megújuló gazdasági, kereskedelmi centrumok és a kapcsolódó infrastruktúrák kialakítása, egyházi intézmények, templomok, iskolák, nagyobb szállodák felújítása és kisebb új szállodák, bevásárlóközpontok építése, elegáns üzletek, új éttermek és kávéházak üzleti-piaci alapú ingatlanfejlesztései jellemezték az 1990-es éveket. A kisebb lakóparkok kialakítása szintén a város fejlődését mutatta. Ezek többnyire nem kapcsolódtak a hatósági városfejlesztési koncepciókhoz (Cséfalvai, 1999).

A főváros környékén, a közigazgatási határhoz közel eső területeken új vállalkozási területek, kereskedelmi-szolgáltató centrumok és jó minőségű, sokszor az amerikai életforma lehetőségét kínáló, modern lakóparkok jöttek létre (Kovács–Szirmai, 2006; Kovács, 2014). Eközben a város többi része szinte mozdulatlan maradt. Ebben a városrehabilitációs beavatkozások hoztak jelentős változásokat, illetve a lakásprivatizáció, a külföldi beruházások, a magántőkére alapozott ingatlanfejlesztő erők, a szuburbanizáció megindult lendülete.

2.3. A városrehabilitációs programok: út a dzsentifikáció felé

A főváros belső fizikai és társadalmi leromlása miatt már az 1970-es években érzékelhetővé vált a fővárosi vezetés gondolkodásában a városrehabilitációs programok szükségszerűsége (Tomay, 2006, 97.). De a valódi előrelépést ebben csak az 1990-es rendszerváltozás hozta: a bekövetkező politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások átrendezték a városrehabilitáció budapesti feltételeit. Az 1990. évi LXV. törvény (az Önkormányzati Törvény) újraszabályozta a főváros és kerületeinek viszonyát, a rehabilitációs ügyeket a kerületek hatáskörébe helyezte. Az állami bérlakások privatizációját követően a szanálásra váró negyedek lakóinak jelentős része bérlőből tulajdonossá vált, egyszersmind kialakultak a szabad ingatlanpiac feltételei is. Ezzel egy időben megjelentek a városrehabilitáció megvalósításában részt vevő gazdálkodó szervezetek, profitorientált fejlesztési társaságok is. A Fővárosi Közgyűlés 1993-ban határozatban fogadta el a „Budapest reneszánszáért” című javaslatot, s kidolgozta a városrehabilitációhoz szükséges jogi, pénzügyi és szervezeti feltételeket. 1994-ben rendeletileg létrehozták a Fővárosi Városrehabilitációs Keret pályázati rendszerét, amely dinamizálta a kerületeket a helyi rehabilitációs stratégiáik kidolgozásában, saját rehabilitációs tevékenységük intézményi feltételeinek megteremtésében. Fontos változás volt az is, hogy a városrehabilitáció új értelmezést kapott: a korábban csak a belső lakónegyedek felújítása mellett kiemelt feladat lett a korábbi iparterületek, valamint a lakótelepek felújítása is (Kovács–Szirmai, 2006, 14.).

Az 1980-as években ugyan több konkrét városrehabilitációs program kezdődött el: ezek azonban csak a 1990-es, majd a 2000-es években, tehát a társadalmi rendszerváltozást követően dinamizálódtak (Egedy, 2005; Kovács–Szirmai, 2006; Tomay 2006). A megvalósult városrehabilitációs beavatkozások a budapesti centrum és periféria történeti modelljének az újrendeződését is kiváltották, mégpedig két nagy séma szerint. Az első sémában a főváros belső pesti övezeteiben (tehát a centrumban) felújított negyedek a magas társadalmi státusú, felső és középosztálybeli lakosságot vonzottak, így növelték a belső városrészek presztízsét. A második sémában, a főváros külsőbb vagy külső gyűrűjében (tehát a periférián) felújított részek a valamivel alacsonyabb, alsó középosztálybeli

társadalmi státusúak koncentrációját hozták, sok esetben az eredeti lakosság megőrzése révén is. Ezzel részben növelték, de részben meg is őrizték a külső negyedek korábbi, alacsonyabb presztízsét.

Az első sémára példa a Budapesten 1985-ben az Erzsébetvárosban kezdődött kísérleti rehabilitáció, amelynek keretében néhány régi tömböt felújítottak. Ennek olyan társadalmi következményei lettek, amelyek nemcsak erre, hanem szinte minden (még az ún. második séma alapján történő) városrehabilitációs beavatkozásra is jellemzőek voltak. A felújított lakások megemelt lakbéréit, a felújítás költségeit az ott élő idős népesség többnyire nem tudta vállalni. Ezért elfogadták az általában idegen lakóhelyi környezetben felkínált, rosszabb minőségű lakásokat. A felújított állami bérlakások hatalmas piaci értékét a város más részeiből érkező, magasan kvalifikált, jó jövedelmű társadalmi csoportok tudták csak megfizetni, s ez a rehabilitált tömbök új társadalmi szerkezetét eredményezte (Cséfalvay–Pomázi, 1990). Az erzsébetvárosi program a 2004-es években kapott igazi lendületet: ekkor az önkormányzat mellett már a piaci befektetők is megjelentek, az együttműködésükkel a negyed teljesen új városrészé, egyben kiterjedt dzsentrikációs területté alakult (Csanádi et al., 2011, 2012, 52.).

Érdekes esetet kínál az itt található Gozdsu udvar⁶⁶, amely az évek során speciális funkciót nyert: a gazdasági hitelválságot megelőző időszakban főként külföldiek által megvásárolt, drága lakásokból és különböző kereskedelmi funkciók betöltésére hivatott, de akkor még üres üzlethelyiségekből álló, magas presztízsű terület volt. A közbejött hitelválság és a 2008-as gazdasági válság miatt azonban az egész rész helyzete megváltozott: a magas ingatlanárak és magas bérleti díjak következtében a lakások hosszú ideig üresen álltak, eladhatatlanná, illetve kiadhatatlanná váltak. A városrész a városi közönség, de a turisták számára is érdektelen volt. A piaccgazdaság sajátosságai és lehetőségei szerint azonban mára teljesen

⁶⁶ A Gozdsu udvar a budapesti Király utca 13. szám és a Dob utca 16. szám között hét négyszintes épületből (4800m²) és hat udvarból áll, amelyhez hozzáadódik a Holló utca 10. szám alatti, szintén négyszintes épület. Az épületegyüttest a román nemzetiségű Gozdsu Manó (Emanoil Gojdu) ügyvéd végrendelete alapján 1870-ben létrehozott Gozdsu Alapítvány építette 1901-ben, Czigler Győző tervei szerint (<https://hu.wikipedia.org/wiki/Gozdsu-udvar>).

átalakult, új funkciót kapott. Az eredeti tulajdonosok vagy megszábadultak a lakásaiktól – nyilván alacsonyabb áron eladták azokat –, vagy alacsonyabb minőséget kínáló, a tömegizlést szolgáló lakásformákká alakították át azokat. Ma már olcsóbb hostelekeknek, kiadható apartman lakásoknak, éttermeknek, kávézóknak helyet adó ún. bulinegyeddé, kisebb pénzü turisták szórakozó helyévé, egyben viszonylag magasabb státusú belső városrészé alakult.

A ferencvárosi példa szintén idetartozik. 1992 óta Ferencvárosban létezik a legsikeresebbnek mondott rehabilitációs program, amelynek megvalósítására köz- és magántőkével francia–magyar vegyes tulajdonú részvénytársaság jött létre. Az ún. SEM IX⁶⁷ Városfejlesztő Zrt. francia minta szerint szerveződött, a magyar tulajdonosok a kerületi önkormányzat és az OTP Bank Rt. voltak. A rehabilitációval érintett lakásoknak csak egy töredéke került önkormányzati tulajdonba, a lakások többségét piaci áron értékesítették. Ez a rehabilitált városnegyed új társadalmi szerkezetét, fiatalabb, képzetesebb, tehetősebb, felső és középosztálybeli családok beköltözését hozta.

Ennek az első sémának talán a legtisztább változata a 2000-es években Józsefvárosban indult Corvin–Szigony Sétány program, amely magas társadalmi státusú, teljes mértékben dzsentrifikálódott, vegyes funkciójú városnegyedet eredményezett. A 22 hektáros területen számos régi, rossz állapotú lakást bontottak le, a helyükön irodaházak, kereskedelmi létesítmények és új lakások épültek. Ez az eredeti lakók kiköltöztetésével, a lakosság szinte teljes körű cseréjével járt együtt. A lakások 20%-át külföldiek vették meg. A Corvin–Szigony program alapvetően magánberuházásokból valósult meg, igen drága ingatlan- és lakásárakkal. Csanádi és szerzőtársai szerint a Corvin negyed ingatlanárainak a hatására 2002 és 2008 között a pesti ingatlanárak általában is jelentős mértékben nőttek, nem utolsósorban az ingatlanspekulációk miatt is (Csanádi et al., 2011, 221.). Futó Péter mint a legnagyobb hazai ingatlanfejlesztő a következőkben foglalta össze a Corvin sétány fejlődését: „Az elmúlt időszakban mintegy 280 ezer négyzetméter ingatlan (50 ezer m² iroda, kiskereskedelem, 1200 lakás, 3000 lakóval) épült meg az elmúlt 7 évben, a 2006-os alapkövetétel óta.”

---

⁶⁷ SEM: Société d' conomie Mixte; magyarul: Vegyes Gazdasági Társaság.

Azóta egy újabb fejlesztés is megindult, a Corvin sétány keleti oldalán a Nokia Skypark mellett egy modern irodaház-komplexum, a „Corvin 5 irodaház-együttes” épül, két ütemben, összesen 27 000 négyzetméteren.⁶⁸

A másik sémára példa lehet a ferencvárosi felújítás után 10 évvel a Józsefvárosban megvalósított program, amely főként alsó középosztálybeli lakosságot eredményezett, az itt kialakított számos önkormányzati tulajdonú lakásnak köszönhetően. Jóllehet magánberuházásokban társasházak is épültek.

Az 1997 óta tartó kőbányai rehabilitációs program szintén önkormányzati és magánberuházások együttesében jött létre: itt főként szak- és betanított munkások laknak, ahogy az újpesti rehabilitációs területen is, amelynek felújítása az 1990-es évek második felében kapott lendületet. A lakások jelentős része itt is önkormányzati tulajdonban van, köztük sok (minden negyedik) szociális lakás. A lakosság többsége itt is alsó középosztálybeli (Egedy, 2005, 128–129.).

A főváros további fejlesztési célterületeit vélhetőleg az első séma szerint határozzák majd meg. Erre lehet egy példa Dél-Buda fejlesztése, ahol egy teljesen új városközpont alakul ki az M4 metró, az M1–M7 autópályák, a vasút és az Újbudáról induló Volánbuszok, valamint a Budapesti Közlekedési Központ járatainak a csomópontjából. Új lakások, új irodaházak és bevásárló komplexumok épülnek Kelenföld és Őrmező területén. Budapest 2030 Hosszú Távú Városfejlesztési Koncepciója is a dzsentifikáció erősödését prognosztizálja, mivel különös hangsúlyt kíván fektetni mind a lakótelepi rehabilitációkra, mind pedig a belső térségek komplex rehabilitációjára, főként magáneros fejlesztések révén (Budapest 2030, 2013, 39.). Ezek a folyamatok a főváros további dzsentifikációját, vagyis a magas társadalmi státusúak egyre erőteljesebb befogadását, de egyszerismind az alacsony társadalmi státusúak szintén növekvő mértékű kirekesztését jósolják. A most következő fejezet saját empirikus kutatásainkra épülő trendjei már ezeknek a folyamatoknak az érvényesüléseit támasztják alá.

---

⁶⁸ Lásd: <http://epiteszforum.hu/epul-a-corvin-5-irodahaz-a-corvin-setany-vegen>

3. A 2000-es évek legújabb trendjei

A főváros térbeli társadalmi szerkezetének legújabb alakulását három különböző időpontban végzett reprezentatív empirikus kutatási eredmény alapján mutatom be. Az első, 2005-ös, ötezer főre kiterjedő kutatásnak a magyar kilenc (az akkor még 100 000 főt meghaladó népességű) nagyvárosi térség, köztük Budapest és környéke volt a terepe. A második, a 2010-es vizsgálat kizárólag a fővárost és környékét elemezte, ezer megkérdezett esetében. A 2014-es, ötezres mintavételű vizsgálat célja ismét a kilenc nagyvárosi, köztük a budapesti térség vizsgálata volt.

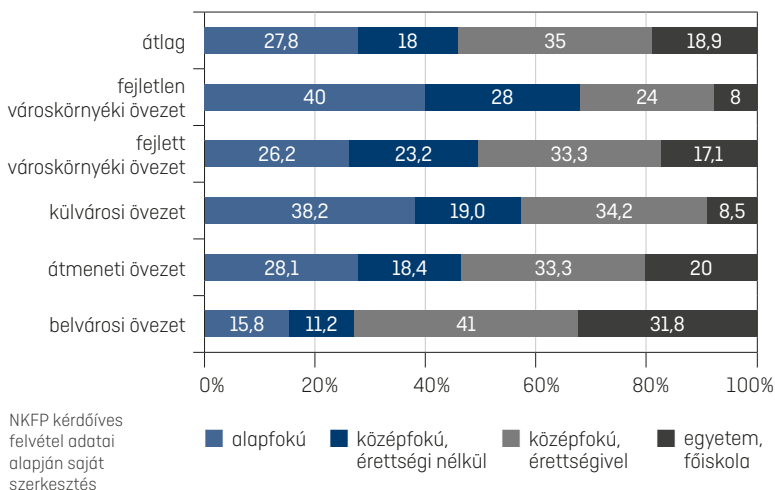
A három kutatás között eltelt közel tíz esztendő alkalmat adott a szerkezeti átalakulások vizsgálatára, egyben a háttérben meghúzódó társadalmi, strukturális folyamatok, a világgazdasági válság, de legfőképpen a globális urbanizáció egyes konkrét hatásainak a feltárására is.

3.1. A 2005-ös társadalmi szerkezet

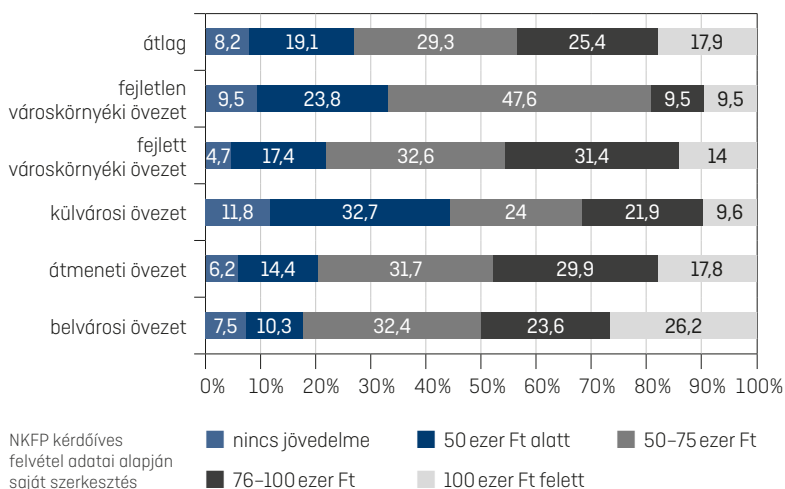
A 2005-ös nagyvárostérségi vizsgálat idején még úgy tűnt, nem csupán egy fontos pillanat rögzítésére került sor, hanem egy olyan időpont megismerésére is, amelyik hosszú időn keresztül jellemezheti a hazai nagyvárosi térségek társadalmi szerkezetét, társadalmi sajátosságait. A későbbi kutatásokból kiderült: a 2005 és a 2014 között eltelt 9 esztendő alatt új folyamatok is megjelentek, részben a legújabb európai városfejlődési trendekhez történő közeledés, részben a mai magyarországi társadalmi strukturális átalakulások következtében.

Az elemzések szerint az átmenet folyamatai a hagyományos centrum-periféria szerinti struktúrát ismét átalakították, részben megerősítették, részben átszervezték. A 2005-ös kilenc magyar

15. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a budapesti várostérség övezeteiben, 2005

16. ábra. A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása, 2005

nagyvárostérségre, köztük a budapesti térségre is reprezentatív szociológiai vizsgálat nemcsak a város és a környék, hanem a város belső szerkezete szempontjából is erős térbeli társadalmi hierarchiát mutatott ki. Eszerint a városközpontból a város külső negyedei, illetve a városkörnyékek felé haladva hierarchikusan csökkent

a magas státusúak (a magasan képzettek és magas jövedelműek) jelenléte, és nőtt az alacsonyabb társadalmi státuscsoportok (az alacsonyan képzettek és alacsonyabb jövedelműek) koncentrációja (lásd 15. és 16. számú ábrákat).

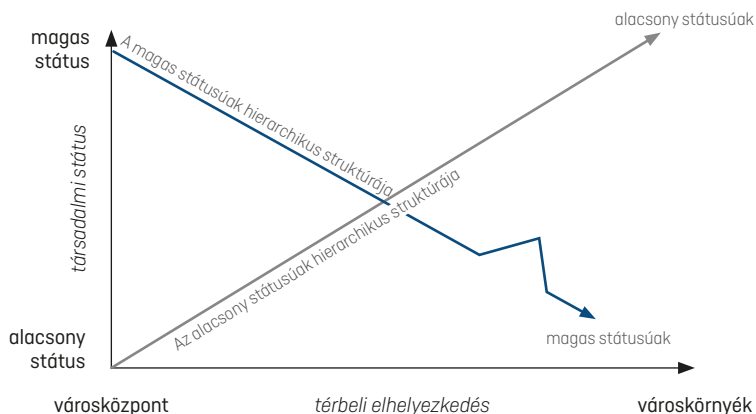
Ez a hierarchia csak addig látszott egyértelműnek, amíg a városkörnyéket általában, vagyis nem a fejlettségi szintje szerint néztük. A várostérségi népesség iskolai végzettség és foglalkozás szerinti megoszlásának a hierarchikus trendje megváltozott, amikor a városkörnyékeket differenciáltan kezeltük, vagyis a fejlett és a fejletlen városi környékek társadalmi szerkezetét külön-külön is néztük.⁶⁹

Ekkor kiderült, hogy a fejlett városkörnyéken megtört a korábbiakban egyértelműnek tűnő társadalmi lejtő, egy szinte „felfelé mutató hullámban”, átmenetileg megállt a társadalmi státusérték csökkenésének a trendje. Mégpedig azért, mert a városkörnyék társadalmi státusa differenciált, magas és alacsonyabb státusú térbeli, társadalmi egységekre bomlott. Itt is megjelentek a magas és alacsony társadalmi státusú csoportok által benépesített városkörnyéki övezetek, falvak. Ezt a jelenségeket kettős struktúrájú térbeli társadalmi hierarchiának neveztem (lásd a 17. számú ábrát).

A kettős hierarchiát magyarázó egyik ok a fővárosi középosztály bizonyos rétegeinek megerősödése, jobb anyagi helyzete és az ebből is adódó új lakóhelyi igényei miatt dinamizálódó szuburbanizáció, a jobb városkörnyéki települések „elfoglalása”, és ennek következtében a fővárosi tér új társadalmi tartalma. A másik meghatározó tényező az alacsonyabb státusú társadalmi rétegek jobb városrészekről, illetve a fejlettebb városkörnyéki településekről történő kiszorulása a kedvezőtlenebb adottságú, fejletlenebb városrészekbe, illetve városkörnyéki településekre. Ezt a belváros

⁶⁹ A fejlett és a fejletlen városkörnyékek kijelölésének a módja mind a 2005-ös, mind pedig a 2014-es vizsgálatban ugyanaz volt: a kutatócsoportunk által meghatározott statisztikai adatokon alapuló, úgynevezett rangszám módszerrel a 9 városkörnyéki mintatelepülést rangsoroltuk. A rangsoroláskor a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, valamint a szociális ellátás különböző mutatószámait vettük figyelembe. Az elkészült mutatók összesítéséből kaptuk meg a fejlettségi rangsort, amely alapján a három legfejlettebb és a három legfejletlenebb települést kiválasztottuk (lásd Szirmai, 2009; Szirmai–Ferencz, 2015).

17. ábra. A kettős struktúrájú térségi társadalmi hierarchia

Saját szerkesztés

átalakulása, a „citysedés”, a rehabilitáció következtében megnövekedett ingatlan- és lakásárak is magyarázták. Az eredmény a magasabb társadalmi státusú belvárosi, városi negyedek túlsúlya és a városkörnyék fejlettségbeli adottságokra is épülő társadalmi differenciálódása.

Az új folyamatokat számos egyéb tényező is magyarázza. Az átmenet keretében a fővárostérség külső övezetei új gazdaságiérték-tartalmat kaptak. A globális gazdaság területi igényei, a transznacionális és a multinacionális cégek telephelyválasztási stratégiái, a háttértelepüléseken található gazdasági vállalkozások is felértékelték a főváros környékének gazdasági szerepeit. Miközben a vizsgálatok szerint a gazdasági potenciál továbbra is főként a főváros centrumában koncentrált.

A fővárosi térség infrastrukturális és intézményellátottsági jellegzetességei szintén hozzájárulnak a centrum-periféria átalakulásához, mégpedig kettős folyamattal. A városközpont és a háttértelepülések közötti kiegyenlítődés, illetve a további differenciáltság, a lakóhelyi és szolgáltatási funkciók fokozódó elkülönülésének a jelenségeivel, de legfőképpen azzal, hogy a vizsgált intézmények és a szolgáltatások továbbra is inkább a fővárosba koncentrálnak.

A 2005-ös kutatási eredményeket összefoglalva tehát megállapíthatjuk, hogy az átmenet, a globalizáció hatásaira a magyarországi nagyvárosi térségek társadalmi szerkezete, ezzel összefüggésben a centrum-periféria modell társadalmi tartalma jelentős

mértékben átalakult. Az utóbbi időszakban kibontakozott térbeli társadalmi folyamatok, vagyis a centrum és a városkörnyék differenciált, részben magas, részben alacsonyabb társadalmi tartalmi révén egy kettős struktúrájú térbeli társadalmi hierarchia jött létre. Az egyik térbeli társadalmi hierarchia a hagyományosnak nevezett, magas státusú centrum- és az alacsony státusú perifériamodellel érvényesülését mutatja, a másik térbeli társadalmi hierarchia az alacsony státusú centrum- és a magas státusú perifériamodellel szerveződését fejezi ki. A fővárosi térségben ez a két hierarchia egyaránt megjelenik.

3.2. A 2010-es társadalmi szerkezet

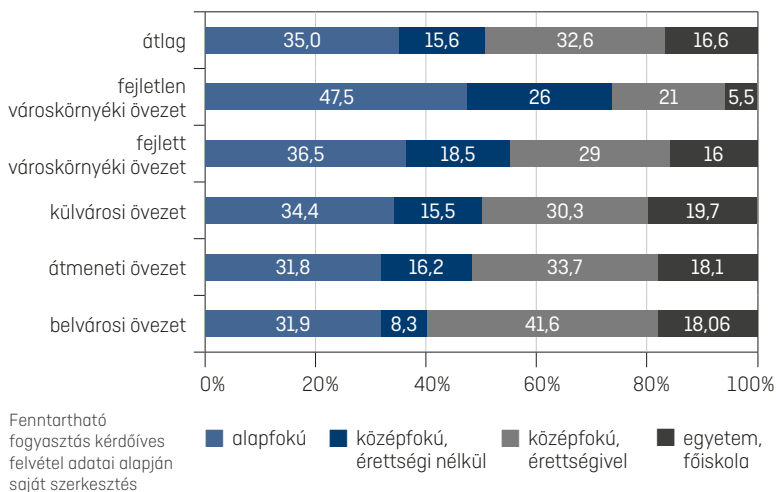
A „Fenntartható fogyasztás” című projekt, a 2010-ben megvalósított budapesti várostérségi kutatás adatai lehetőséget adtak a főváros és környéke 2005-ös és 2010-es társadalmi szerkezetének az összehasonlítására. Az összehasonítás eredményei a korábban már ismertetett európai trendek érvényesülését mutatták, a dzsentrifikáció további erősödését, a város és környéke közötti társadalmi polarizáció fokozódását, egyszersmind a társadalmi kirekesztődés folyamatának a felgyorsulását.

A dzsentrifikáció erősödésének a trendjét a budapesti várostérség különböző övezeteiben élő megkérdezettek iskolai végzettség és jövedelem szerinti megoszlásainak a 2010-re jellemző változásai mutatják⁷⁰ (lásd a 18. és 19. ábrákat). Az adatok szerint a magasabb iskolázottságú csoportok egyre kijebb mennek a város belső övezeteiben, olyan negyedekben is magasabb az átlaghoz képest az arányuk, ahol korábban nem voltak jelen (például a külvárosi övezetben). Az alacsony iskolázottságú csoportok belső városrészekbeli aránya pedig (mind a 2005-ös helyzethez, mind pedig a 2010-es átlaghoz képest) alacsonyabb, csak a fejletlen fővárosi környékeken koncentrálódnak a korábbi adathoz és az átlaghoz képest is nagyobb arányban.

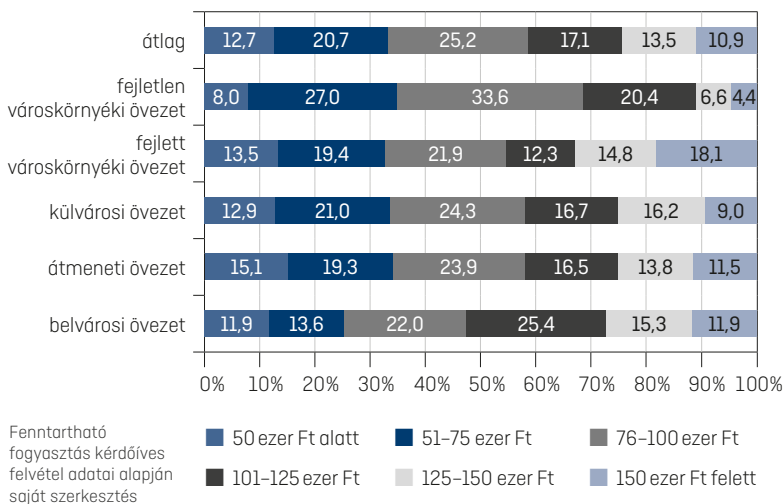
---

⁷⁰ Itt nem közlöm a további adatokat összegző ábrákat, ezeket már korábbi publikációkban munkatársaimmal együtt bemutattuk (Szirmai, 2009; Kerekes et al., 2011; Szirmai–Ferencz, 2015).

18. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a budapesti várostérség övezeteiben, 2010

19. ábra. A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása, 2010

A 2005-re és a 2010-re érvényes havi nettó jövedelem szerinti megoszlások összehasonlításából hasonló trend bontakozik ki: az átlaghoz képest erősödtek a magas jövedelműek fővárosi (nem csak belvárosi), illetve a fejlett városkörnyéki településekre érvényes koncentrációi.

3.3. A 2014-es szerkezet jellemzői

A 2014-es vizsgálatból a fővárosi térség területi társadalmi szerkezetének további átalakulása derül ki: 2005-höz képest 2014-ben a területi társadalmi hierarchia korábban egyértelműen hierarchikus rendje oldódni látszik, az egyes városnegyedek társadalmi szerkezete kiegyenlítettebbé, egyben dzsentrifkáltabbá válik (lásd a 20., 21. ábrákat).

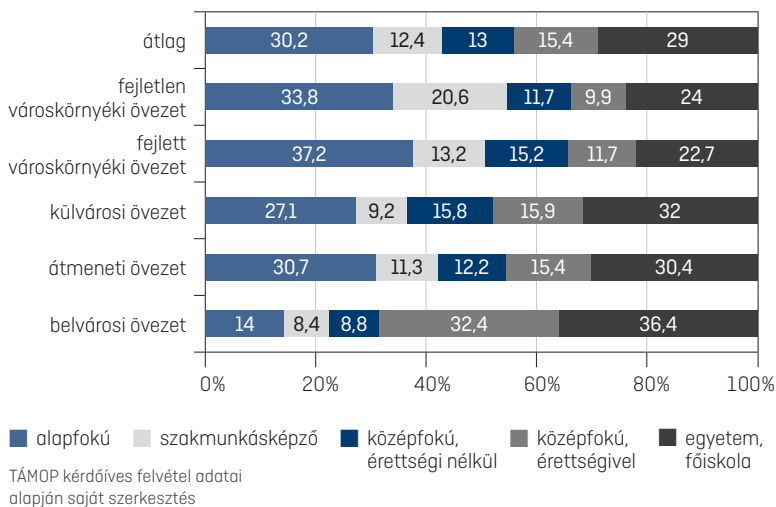
A magasabb társadalmi státusúak városrészekként növekvő arányai mögött egyrészt a képzett rétegeknek a város belső negyedeiből a külső részek felé vonulását, másrészt a korábitól eltérő városi területekre irányuló területfoglalását lehet látni. Ezt egy újfajta, belső szuburbanizációs modellnek nevezem⁷¹, amelynek keretében az érintettek nem hagyják el a fővárost, hanem annak vidékesebb részei, a családi házas kertvárosok vagy a felső és a középosztálybeliek számára a külvárosokban újonnan épített lakóparkok felé mozdulnak el.

A másik lényeges változás az, hogy a főváros és a környéke közötti társadalmi dichotómia erősebb lett, miközben a fejlett és a fejletlen városkörnyék között a – diplomások helyi arányával összefüggő – különbségek csökkentek, vélhetőleg a fővárosi diplomások kiköltözései miatt (Németh–Dövényi, 2018). Az alacsony iskolázottságúak városkönyéki aránya azonban mindkét típus esetében (a mintabeli átlaghoz képest) jóval magasabb. Meglepő módon a fejlett városkörnyéken ez az arány még magasabb.

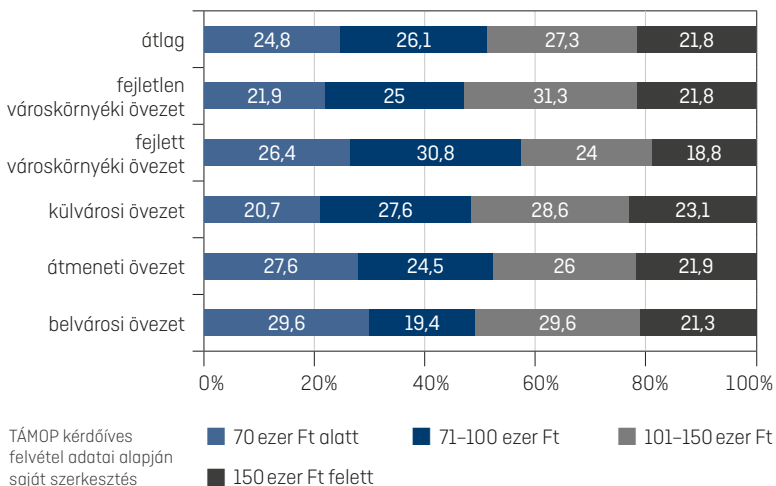
A két városkörnyéki települési típus közötti társadalmi szerkezeti közeledést nem könnyű magyarázni, és főként nem könnyű értelmezni a fejlett városkörnyéki övezet új jellemzőit. Az azonban feltételezhető, hogy a külső övezetek fővárosihoz képest alacsonyabb ingatlanárai szerepet játszanak a változásokban. A városkörnyéki részek alacsonyabb ingatlanárai és a még szabad, beépíthető telkek kínálata bizonyára vonzó a fiatalabb, diplomás, bár nem túl magas jövedelmű, a fővárosi ingatlanárakat megfizetni nem tudó, de a fővárosból zöld és családi házas övezetbe vágó családok részére. Kovács Zoltán egyik tanulmányából is kiderül, hogy nemcsak a városkörnyék, hanem a budapesti külvárosok mai, átalakuló

⁷¹ Volt erre már példa a hazai városfejlődésben az 1970-es, 1980-as években, amikor a városok külső övezeteiben épült új lakótelepekre áramlottak ki a belső részeken élő, magasabb státusú társadalmi rétegek.

20. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a budapesti városrégió övezeteiben, 2014

21. ábra. A budapesti várostérség különböző övezeteiben élő havi nettó jövedelem szerinti megoszlása, 2014

társadalmát is ez magyarázza: az alacsonyabb ingatlanárak, az itt épülő új lakások, lakóparkok (Kovács, 2014).

A lakóhelyi szuburbanizáció sem áll le, továbbra is érvényesül a kiköltözés, de jóval kisebb mértékben és lassuló ütemben. Sokan vissza is térnek a fővárosba a külső településekről, az ottani elé-

gedetlenség, – másképp fogalmazva – a magyar szuburbanizációs modell viszonylagos sikertelensége okán (Schuchmann, 2015). Ezt a fővárosi népesség lassú növekedése is mutatja, amely mögött a népesség koncentrációját jelző folyamatokat is megtaláljuk, a vidéki élet nehézségei vagy éppen a „jólétdeficites” térségek viszonyai miatt sokan keresnek (ismét) megélhetést a fővárosi térségben, a fővárost védő láthatatlan határ miatt azonban lakóhelyet inkább a külső övezetben találnak.

A diplomások térfoglalása nem jelenti azt, hogy az alsóbb társadalmi csoportok (a legalacsonyabban képzettek és a legalacsonyabb jövedelműek) teljes mértékben kiszorultak volna a városi övezetekből, hiszen nemcsak, hogy ott vannak, hanem százalékosan, főként egyes városrészekben, többen is vannak.

VII. rész

A fővárosi térségek társadalma: összegző trendek

1. A nyugat-európai és a kelet-közép-európai fővárosi térségek közötti közeledés fő jellemzői

1. A vizsgált nyugat- és kelet-közép-európai fővárosokban egyaránt erőteljes dzsentrifikációs folyamatok zajlanak. Ennek során a fővárosok, azok belső negyedei, köztük a korábban lepusztult állapotú részek lakói kicserélődnek: az alacsonyabb társadalmi státusú népesség (az iskolázatlanok, az alacsony jövedelműek) fokozatosan kirekesztődik a rosszabb ökológiai pozíciójú belső negyedekbe, elővárosokba, de főként a fővárosok környékére. A helyüket magasabb társadalmi státusú (iskolázott, magas jövedelmű) népesség foglalja el.
2. Mindkét modellben a magas társadalmi státusú csoportok, a képzetebbek, a magasabb jövedelműek elsősorban a városközpontokban, illetve a jó elővárosokban, a főváros ökológiailag jobb városkörnyéki településein helyezkednek el. Az alacsonyabb társadalmi osztályok kisebb részben a városközpontokban, nagyobb részben a városkörnyéken, annak fejlettebb részein koncentrálnak. A társadalmilag magas státusú felső és középosztálybeli elővárosok megjelenését a szuburbanizációs folyamatok dinamizálódása, a belső városi környezetből elvágó, a lakáspiac adottságaival élni tudók és élni is akarók kiköltözései magyarázzák.
3. A térbeli társadalmi átalakulást meghatározó tényezők között igen fontos szempont az állami és a piaci mechanizmusok hatása, azok aránya. A bevezető fejezetben láttuk, hogy az európai városok lényeges történeti jellemzői közé tartozott az amerikaihoz képest erősebb állami, a különböző városfejlesztő hatósági részvétel, illetve a piaci hatások visszafogottsága, és az ebből is adódó társadalmi szerkezeti különbségek, az enyhébb szegregációk rendje. A nyugat-európai fővárosok konkrét elemzése, a társadalmi szerkezeti jellemzőket alakító meghatározó tényezők vizsgálatából azonban kiderült, hogy a nyugat-európai

fővárosokban az állami jelenlét fokozatosan visszaszorul, és átadja a helyét a piaci folyamatoknak.

4. Ez a kelet-közép-európai fővárosi modellre is igaz: az 1990-es években kezdődött társadalmi és politikai rendszerváltozással, a kapitalista gazdaság, a piaci társadalmi és gazdasági viszonyok kialakulásával a területi társadalmi szerkezetek alakítását az állami beavatkozás, a hatósági tervezési és fejlesztési törekvések, a központilag irányított forráselosztás helyett egyre inkább a magánszektor, a privát szereplők, a vállalkozók, a külföldi befektetők veszik át.
5. Az európai fővárosok mindkét típusa esetében a társadalmi szerkezeti átalakulást a globális gazdaságba történő integráció, a globális hatások jelentős mértékben befolyásolják: a globális gazdasághoz kötődő döntési funkciók belvárosi elhelyezkedési igényei, a belváros citysedése, a központi üzleti negyed kialakulása: az ott koncentrálódó banki, kereskedelmi, idegenforgalmi szerepkörök erősödése, a lakóhelyi funkciók visszaszorulása. Az ebből adódó, a belső városrészekben zajló rehabilitációk, az épített környezet modernizációja, a városi szolgáltatások színvonalának a javulása mindkét modellre igaz.
6. Mindkét modellben jelen van a szuburbanizáció, a jobb módúak belvárosból történő városkörnyéki kiköltözése: a nyugati modell esetében korábbi, a keleti modell esetében későbbi kibontakozással. Az új területi szerkezet mögött az „urban sprawl”, vagyis a városi terjeszkedés sajátos mechanizmusai is ott vannak. A kiköltözők egy része a városrehabilitációk hatására visszatér a fővárosokba.
7. Egy újfajta szuburbanizációs modell szerveződését is érzékelni lehet, amit részben a belső városrészekből a külső városi negyedek felé irányuló mozgások okoznak. Ez a modell a magas státusúak által megvalósított területfoglalások eredményeként szerveződik, nevezetesen a korábban lepusztult, de most fejlődésnek induló külső városnegyedekbe költözés keretében. Az új negyedek iránti vonzerőt részben a megújuló társadalmi szerkezet, a kedvező természeti ökológiai adottságok, de legfőképpen az a fajta szuburbanizációs út adja, amelyik biztosítja a városi és kvázi vidéki adottságok egyidejű érvényesülését.

8. A két modell közötti közeledést mutatja, hogy mind a nyugat-európai, mind pedig a kelet-közép-európai fővárosokban a legújabb térbeli társadalmi szerkezeti változások fő irányai a belvárosok és a városkörnyékek voltak, de a nyugati modellhez képest a keleti modellben azok később, tehát késleltetett módon valósultak meg.

2. A nyugat- és a kelet-közép-európai fővárosi térségek közötti különbségek sajátosságai

1. A kelet-közép-európai városfejlődési út sajátosságainak megfelelően a keleti modell fővárosainak a fejlődése, így a dzsentrifikáció is, a nyugati modellhez képest késleltetetten történt: az államszocialista rendszer képezte akadályok, az európai város-hálózatokhoz történő integrációk, a globális hatások visszafogottsága miatt.
2. A korábbiakban megfogalmazottak szerint a két modell között ugyan közeledést mutat, hogy a mai térbeli társadalmi szerkezeti változások fő irányai a belvárosok és a városkörnyékek voltak, de a két modell közötti különbséget eredményezett a belvárosok és a városkörnyékek közötti részek eltérő fejlődési dinamikája. A nyugat-európai fővárosokban a város centruma és a városkörnyék átalakulása mellett a belső, illetve a köztes városrészek is átalakultak, viszonylag gyorsan és erősen dzsentrifikálódtak, ezért ritka a negyedek duális, tehát kevert társadalmi jellege.
3. A keleti fővárosi modellben a dzsentrifikációs folyamatok később indultak meg, nagyon lassú folyamatban alakulnak, fokozatosan, a történeti hatásoknak is megfelelően, a nyugati trendhez képest késleltetett módon játszódnak le. Ezért a centrum és a környék közötti köztes városrészek társadalmi szerkezeti módosulásaiban a két modell jellemzői között még nagyok a különbségek. A dzsentrifikálódott negyedek a fővárosi társadalmakban viszonylag polarizáltabban vannak jelen. Az elhagyott ipari részek, a kihasználatlan barna övezeti egységek (Berki, 2014), a rossz állapotú lakónegyedek még szinte minden keleti fővárosban megtalálhatóak. Ahogy a történeti térbeli társadalmi szerkezet lenyomatai, a vegyesebb társadalmi szerkezetű zónák, lakóhelyi övezetek is. A történeti hatások, a rehabilitáció hiánya miatt lepusztult belső negyedek az ala-

csenyebb társadalmi státusúakat sok esetben ott tartják, a ki-
rekesztést megakadályozzák. Ezzel a duális társadalmi szerke-
zetet is megőrzik, miközben az ott rekedteknek nem nyújtanak
jobb életkörülményeket.

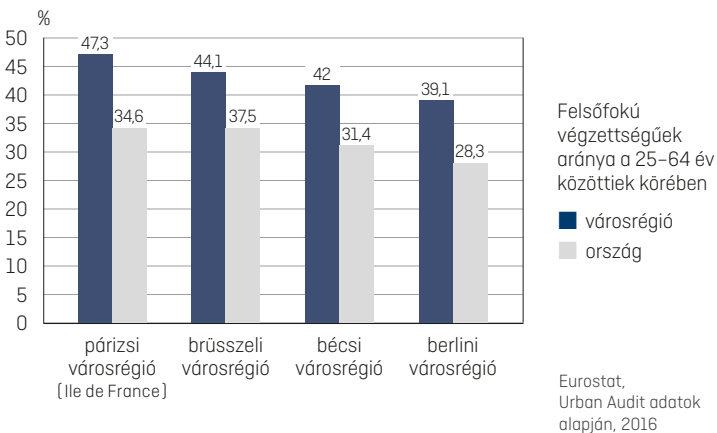
4. A dzsentrifikáció azonban az utóbbi években felgyorsult: bár a magas státusúak térfoglalásai lassabban és kisebb léptékben, kisebb területen nyilvánulnak meg. Az új társadalmi szerke-
zeti vonások a zónák megújulását követik. A városrehabilitá-
ciós átalakulások nyomán a magasabb társadalmi státusúak
folyamatosan szorítják ki az alacsonyabb társadalmi státusú
csoportokat, ezzel is kifejezve a társadalmi előnyeiket a ked-
vezőbb területi adottságok birtoklására. A késleltettség okai
a történeti hátterek különbségei, az államszocialista rezsिम
máig érvényes beavatkozásai, köztük a központi várospoliti-
kák nagyváros-ellenessége, a hosszú ideig elmaradt rehabili-
tációk, a szocialista rezsिम érdekeit kifejező, egyoldalú, főként
lakótelepekre koncentráló városfejlesztések hatásai.
5. Számottevőek a különbségek a nyugat-európai és a kelet-kö-
zép-európai fővárosi modellek városkörnyéki infrastruktúr-
ális fejlődése között is. A nyugati modellek esetében az auto-
nóm és forrással is rendelkező önkormányzatok képviselik
a lakosság igényeit, a szuburbanizációval összefüggő kiegészítő
költségigényekről az önkormányzat és a piaci szereplők (köz-
tük a helyi vállalkozók, az érintettek) közösen gondoskodnak.
Ez megteremti a minőségi elővárosi közlekedést és úthálóza-
tot, a kereskedelmi ellátást is.
6. A keleti modell esetében a városkörnyéki önkormányzatok fej-
lesztésre fordítható forrásai nem elegendőek a főváros és kör-
nyéke közötti infrastrukturális különbségek kiegyenlítéséhez.
A fejletlen piaci viszonyok, a magántőke hiányai miatt is kevés
a forrás a fővárosból kiköltöző népesség egyre növekvő szük-
ségleteinek a kielégítésére. A főváros környéki népesség, az
újonnan érkezettek sem hajlandóak megfizetni a szuburba-
nizáció társadalmi és gazdasági, illetve fejlesztési költségeit,
a túlzott mértékű állami segítséget elváró államszocialista gon-
dolkodásmód mai hatásai miatt sem.
7. Mindkét modellre jellemző, hogy a városkörnyékre kiköltözöt-
tek közül sokan visszatérnek a centrumokba, részben hasonló,

részben különböző okok miatt. A nyugati középosztálybelieket többnyire a városközpont megújulása, illetve életmódváltási törekvések (az ingázó életforma elutasítása) csábítják vissza a szuburbiákból. A kelet-közép-európai fővárosok esetében a városközpontok megújulása mellett különböző problémák a fő kiváltó okok: a városok és a környékeik között gyakran nem kielégítőek a tömegközlekedési kapcsolatok, az úthálózatok kapacitása is nagyon hiányos. A fővárosokat korábban elhagyók közül sokan csalódtak a városkörnyéki életformában: közülük többen azért költöznek vissza a fővárosokba, hogy éljenek a fővárosok külső övezeteiben időközben újonnan felépült lakóparkok, megújult villanegyedek modern lakáskínálatával, amelyek a városi és vidéki élet előnyeit egyszerre biztosítják.

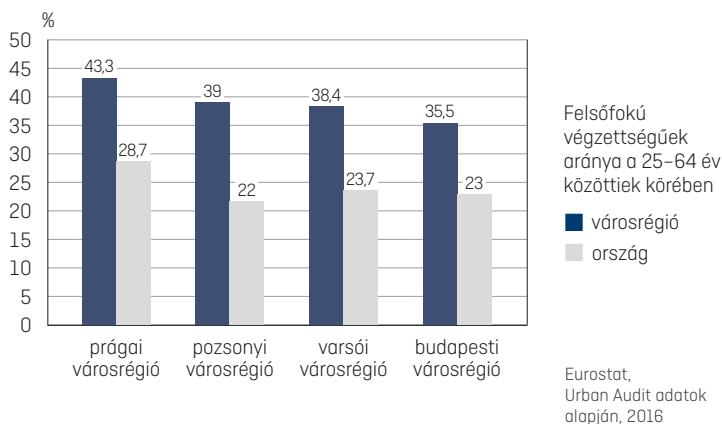
8. A nyugati modellekkel ellentétben a kelet-közép-európai fővárosok esetében hiányosak, vagy nem mindig vannak meg a globális nagyvárosi (munkahelyi és mindennapi) élethez szükséges helyi szolgáltatások: a városi infrastruktúra minőségileg nem mindig megfelelő, sokszor hiányoznak azok a feltételek, amelyek a globális nagyvárosok fejlett városi gazdaságait működtető, magasan képzett menedzserek, a képzett, gyakran nyugat-európai vagy éppen amerikai (tehát külföldi) munkakerő számára fontosak. A kelet-közép-európai fővárosok ma még nem feltétlenül képesek arra, hogy kiszolgálják ezeknek a rétegeknek a sajátos lakóhelyi és egyéb infrastrukturális, és luxusfogyasztási igényeit. Ezek a társadalmi csoportok nem tudják megtalálni a számukra szükséges elegáns éttermeket, színházakat, koncerttermeket, minőségi üzletláncokat, a luxusfogyasztást kínáló butikokat. (Példa lehet erre egy székesfehérvári kutatás, amely szerint a multinacionális cégek külföldi vezetői a mindennapi életük szervezése során nem igazán tudják a várost használni: a meglévő lehetőségeket keveselték, kulturálódni inkább Bécsbe, esetleg Budapestre jártak (Szirmai et al., 2003). Egy másik, tatabányai kutatásból pedig az derült ki, hogy a külföldi menedzserek még lakóhelyként sem használták a várost, a városban dolgoztak, de a közeli Tatán, a tóparton található elegáns villákban vagy a jobb minőségű helyi szállodában laktak (Schuchmann, 2016).

9. A társadalmi strukturális okok igen lényeges differenciáló tényezők. A keleti fővárosokban a nyugati modellhez képest jóval alacsonyabb arányúak azok a magas társadalmi státusú (magas jövedelmű, vagyonos, képzett) rétegek, amelyek lakás- és lakóhely, illetve egyéb fogyasztási igényeikkel, kulturális elvárásaikkal és ízlésvilágukkal is képesek arra, hogy radikális módon átalakítsák a városi társadalmi teret, annak fizikai és épített környezeti adottságait, a fogyasztási kínálatot.
10. A nyugat- és a kelet-közép-európai fővárosok eltérő társadalmi szerkezeti jellemzőit jól mutatja a fővárosi diplomások arányának az összehasonítása (lásd a 22. és a 23. ábrát). Ebből egyrészt az derül ki, hogy az összes vizsgált fővárosi metropolisztérségben élő lakosság körében a diplomások aránya jóval magasabb az országos arányokhoz képest. Másrészt pedig az, hogy a nyugat-európai fővárosok adott korú lakossága esetében magasabb a diplomások aránya, mint a kelet-közép-európai fővárosi térségek ugyanolyan korcsoportú népessége esetében. Ez az arány Budapesten a legalacsonyabb.

22. ábra. A diplomával rendelkezők aránya a 25–64 éves korcsoporton belül a vizsgált nyugat-európai fővárosi régiókban és országosan, 2016

23. ábra. A diplomával rendelkezők aránya a 25–64 éves korcsoporton belül a vizsgált kelet-közép-európai fővárosi régiókban és országosan, 2016

II. A kétféle fővárosi modell között dzsentifikációs különbséget okoz a globális rendszerekhez történő eltérő integráció is. Eszerint minél globálisabb egy nagyváros, annál erősebbek a dzsentifikációs folyamatok: egy, a párizsi, a berlini és a varsói metropoliszt a szegregáció, illetve a dzsentifikáció szempontjából összehasonlító elemzés eredményeiből egyértelműen ez derült ki (Grzegorzcyk–Jaczewska, 2015).

A három fővárosi térség dzsentifikációs szintje a globális rendszerekben elfoglalt helyük szerint alakult, az abban elfoglalt helyzet szerint van köztük különbség. A globális gazdasági rendszerben a párizsi régió foglalja el az első helyet, egyben ez a metropolisz a legerősebben dzsentifikálódott. Berlin globális gazdasági pozíciója alacsonyabb mértékű, miközben a párizsi térséghez képest kevésbé is dzsentifikálódott, kevésbé vannak jelen a globális „business vagy corporate” osztály tagjai, viszont jellemzőbb a „bobok”, vagyis a diákok, a művészek jelenléte. A globális rendszerhez (a vizsgált három város között) Varsó integrálódott a legkevésbé, itt a térségi társadalom még mindig inkább vegyes jellegű, a magas társadalmi csoportok nagyvároson belüli elhelyezkedése inkább pontszerű, nem nagy kiterjedésű.

12. A globális rendszerben elfoglalt hely és az iskolázottsági szintek között szintén érzékelhetőek összefüggések, jóllehet ezt az összefüggést nyilván számos egyéb tényező is befolyásolhatja. A nyugati modellben a legerősebben a globális párizsi metropolisztérségben a legmagasabb a diplomások aránya, és a legkevésbé globális Berlinben a legalacsonyabb. A kelet- és közép-európai fővárosok sorrendjében a legkevésbé globális budapesti térségben a legalacsonyabb a diplomások aránya is.

3. A nyugat- és a kelet-közép-európai fővárosi térségek belső különbségei

1. A nyugati-európai fővárosi példák között jóval több a belső dzsentrifikációs különbség, mint a kelet-közép-európai fővárosi esetek között. A nyugati fővárosi példák erősebb belső társadalmi szerkezeti különbségeit a (gazdasági, politikai) centrumpozíció által létrehozott, alulról szerveződő, autonómabb és fejlett civil társadalmak hatásai adják. Továbbá a történetileg is differenciált lokális erők, a saját érdekeket érvényesíteni képes különböző aktorok kooperációjának az eredményei.
2. A nyugati-európai fővárosi térségek dzsentrifikációs jellemzőit összehasonlítva számottevő eltérések vannak a dzsentrifikációs folyamatok irányai és arányai, a mértékek és a meghatározó mechanizmusok között.
  - a) A *párizsi metropolisztérség* az egyik legfontosabb globális európai főváros esetét mutatja. Térbeli társadalmi szerkezete leginkább közelít az amerikai globális nagyvárosok társadalmi szerkezeti jellemzőihez. A dzsentrifikáció igen erős, a magasabb társadalmi státusúak jelenléte itt a legjellemzőbb, ahogy a városkörnyéki kirekesztés is: az alacsonyabb társadalmi státusúak jelentős része a környéki elővárosokban, településeken él. A térbeli társadalmi szerkezet, a centrum és a periféria tiszta modellje szerint, kettős hierarchikus jellegű struktúrát alkot, a városközpontból kifelé haladva fokozatosan csökken a népesség társadalmi státusa, majd a városkörnyék differenciálódik, magas és alacsony státusú elővárosi övezetekre oszlik. A városkörnyéki dzsentrifikáció is jelentős. A párizsi esetben a két nagy „osztály” elkülönülése történetileg is definiált, de a globalizációs hatások itt a legszámottevőbbek.
  - b) A *berlini metropolisz* esete a történeti struktúrák visszarendeződését, és a mai globális várossá szerveződésből adódó tér-

beli társadalmi meghatározottságok szerkezetképző hatásait mutatja, miközben a történeti hatások jelentősége nagyobb. De már a globális hatások is érzékelhetőek. Egyidejűleg jellemző a dzsentrifikáció és a kirekesztés is. De ez főként geográfiai síkon jelentkezik: a Kelet-Berlin és Nyugat-Berlin közötti társadalmi szerkezeti megosztottságok erősek. A magas társadalmi státusúak inkább a nyugati, míg az alacsony társadalmi státusúak (köztük a bevándorlók többsége is) inkább a keleti részeken helyezkednek el. A város és a környék kettőssége itt is tapasztalható.

- c) A *bécsi metropolisz* a történetileg erősebb állami jelenléti mai városszerkezeti következményeit mutatja: az állami beavatkozási eszközök a különböző társadalmi csoportok erős térbeli keveredését, a belső városnegyedek duálisabb társadalmi struktúráját, a két nagy „osztály” viszonylagos együttélését okozták. Az állami jelenléti csökkenését, a piaci erők, illetve a globális hatások megerősödését követően enyhült a városnegyedek duális összetétele, fokozódott a városon belüli szegregáció, az alacsonyabb társadalmi státusúak a városközponttól kijebb eső negyedekbe kerültek, jóllehet továbbra sincs erős társadalmi kirekesztés. A mai térbeli társadalmi szerkezet már a globális trendekhez való simulást példázza, ennek keretében a belső negyedek, de a városkörnyék erős dzsentrifikációját is.
- d) A *brüsszeli fővárosi térség*, másképp a „kis globális város” (Corinje–Van den Ven, 2013) térbeli társadalmi szerkezete részben hasonló a bécsihez, mivel a belváros magas társadalmi státusú, miközben periférikus helyzetű társadalmi csoportokat is magában foglaló részek is megtalálhatóak benne. A jobb módúak kiköltözése itt azonban kiemelkedően jelentős, többnyire a jobb elővárosokban és városkörnyéki negyedekben helyezkednek el. A város és a városkörnyék közötti társadalmi dichotómia itt különösen erős.
3. A kelet-közép-európai fővárosi térségek dzsentrifikációs jellemzői között jóval kisebbek a különbségek: az átalakulás fő irányai, a mértékek és a meghatározó mechanizmusok sokkal inkább hasonlóak, mint különbözőek. A pozsonyi, a prágai, a varsói és a budapesti esetben a változások fő tengelyei egyaránt

a belvárosra és a városkörnyékre estek, a köztes területek csak később (különböző időpontokban) indultak fejlődésnek, az állami beavatkozási formák visszaszorulása és a piaci erők terjedése szerint.

4. A kelet-közép-európai fővárosok dszentrifikációs jellemzői közötti kisebb különbségeket a (gazdasági, politikai) periférius pozíciók, a felülről vezéreltség következményei, a történetileg is homogenizált, egyben gyenge civil társadalmi jellemzők, a saját érdekek érvényesítésére többnyire nem képes lokális erők, az együttműködés kultúrájának a hiánya, valamint az alulról szerveződő társadalmi berendezkedés kialakulásának a késleltetett jellege okozzák.

VIII. rész

Európai új városok – szocialista új városok

1. Az európai új városok

Kelet- és Közép-Európában, így Magyarországon sem épülnek már új városok: nem tapasztalni sem tudományos, sem pedig közpolitikai érdeklődést a poszt szocialista új városok sem a múltbeli, sem pedig a mai jelenségei iránt. Az érdektelenség mögött a szocialista rezsimek lebomlásának a folyamatát, a múlttal, ezzel együtt a szocialista viszonyok egyik várostípusával való leszámolás társadalmi, közpolitikai igényeit látni. Valamint a különböző várostípus-pozíciók hierarchikus átrendeződésének a sokszor ki nem mondott szempontjait, azok társadalmi közérdeklődést kiváltó következményeit, jelen esetben inkább annak hiányát. Az 1990-es társadalmi, politikai rendszerváltozás nagyon erősen érintette ezeket a településeket, miközben számos település jól kezelte a válságát, sikeres gazdasági szerkezetváltást valósított meg, ezek a városok inkább a vesztesek közé kerültek. Bár később kiderült, nem mindegyik.

Az európai új városok a kialakításuk időszakában nem csupán kiemelt figyelmet és fejlődési lehetőségeket, állami és piaci eredetű támogatásokat kaptak, nem egyszer a többi település rovására, de emellett sajátos missziókkal is rendelkeztek. Az első tervezők, így akár Ebenezer Howard, Le Corbusier vagy a szovjet konstruktivisták, a CIAM-csoport⁷² vázlataiban az új városok fejlesztési céljai az urbanizáció első szakasza, a városrobbanás időszakára jellemző társadalmi problémák, feszültségek és a szegénység térbeli megoldásaiként jelentek meg (Howard, 1902; Le Corbusier, 1923).

Az első új városi tervekhez kapcsolt társadalmi, gazdasági és területformálási koncepciók tárgyiasult formákat is kaptak, hiszen a második világháború után egész Európában (kiemelten az Egyesült Királyságban vagy Skandináviában), de az Egyesült Államokban

---

⁷² CIAM: Congrès Internationaux d'Architecture Modern (Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa).

is, számos új város épült. Miközben nyilvánvaló, hogy az urbanisztikai elméletek soha nem realizálódtak volna, ha a második világháborút követően nem alakulnak ki az új városok építését igénylő társadalmi szükségletek. Mindenekelőtt azok a nyugat-európai központi kormányzati érdekek, amelyek az új városi tervek megvalósításától, az új városok építésétől várták a gazdaság területi fejlődését, egyes társadalmi feszültségek kezelését, így a korabeli tömeges lakáshiány felszámolását, de az életmód alakítását is. A kelet- és közép-európai országok a szocialista típusú egyszerű tökefelhalmozás, az erőltetett nehézipari fejlesztési programok megvalósítását, de az ún. szocialista urbanizációs modell, vagyis a nyugati világban kibontakozott területi fejlődési folyamatoktól teljesen eltérő, közösségi és egyenlőtlenségek nélküli városmodell megteremtését várták.

Az európai új városok építésének a lendülete az 1970-es évek végén, az 1980-as években megtört, a kitűzött célok sikertelensége miatt, amelyeket az 1970-es években kirobbant gazdasági válságok, a korabeli demográfiai hullámok miatt lecsökkent új városi népességszám, valamint az a tény okozott, hogy a nagyvárosi térségi fejlődés szabályozása kudarcot vallott. A kelet- és közép-európai új városokat egyéb okok miatt bélyegezték sikertelennek: a kommunista rendszerek folyamatosan éleződő válságai miatt az új városok egyre inkább vesztek ideologikus varázsukból, szertefoszlottak a kialakításuk idején megfogalmazott utópikus vágyálmok, az akkor hatalmon lévők által tudatosan hirdetett, manipulatív remények, hogy itt élni jobb, mint más városokban, mert az élet közösségibb, boldogabb. Az ott élők tapasztalataiból, de a korabeli kutatásokból is kiderült, hogy az új városi létformák sem jobbák, mint az egyéb városi létformák (Mód-Kozák, 1974). Az új városok leminősítésének (főként a magyar esetben) fő oka mégsem ez volt, hanem az, hogy időközben megváltozott a városok közötti forrásmegosztás: a központi hatalommal szemben a megyeszékhelyek, a nagyvárosok több fejlesztési forrást vívtak ki maguknak az új városok rovására is. Az új elosztás legitimálására megfelelő érvnek tűnt az újváros-tervezés bukásának a hangsúlyozása.

A 2000-es évek azonban meghozták a nyugat-európai új városok rehabilitációját: a korabeli kutatások a korábbiakhoz képest differenciáltabb válaszokat adtak, az új városok beharangozott

csődje nem minden esetben következett be (Haumont et al., 1999). Ma már számos fejlett nyugat-európai és fejlődő országban is egyre népszerűbbek az újváros-fejlesztési célok, illetve fejlesztési stratégiák. Sok helyen tűnik fel újra az a városfejlesztési törekvés, amely a tervezés eszközeivel, köztük új települések kialakításával kíván a területi társadalmi folyamatokba beavatkozni. Például az angol újváros-fejlesztési modellek modern változatai jönnek létre Ázsiában, Kínában (Hongkongban is), ahol a globális urbanizáció kibontakozó első szakaszának, a városrobbanás feszültségei kezelésének kiemelt tervezési eszköze az új városok építése, fejlesztése. Noha az európai, de főként a harmadik világbeli új városok között igen nagyok a fejlettségbeli eltérések, a francia új városok némelyike szintén a reneszánszát éli, amit az is mutat, hogy a nagyvárosi terjeszkedés, a globális urbanizáció második fázisának a szabályozásában komoly szerepet töltenek be (Brevet, 2011). Az International New Town Institute (Nemzetközi Új Város Intézet) 2010-ben megrendezett nemzetközi konferenciáján elhangzottak szerint az új városok világszerte átalakulnak, megújulnak, modernizálódnak, a mai lakossági igényekhez igazodó urbanisztikai és társadalmi arculatot, valamint új nevet is kapnak: új városok vagy a „tervezett” városok helyett „nem tervezett” városoknak hívják őket (Provoost, 2010).

Kelet- és Közép-Európában a városi népesség 2–5% közötti arányokban él új városokban, Magyarországon 4,6%-ban.⁷³ A poszt-szocialista országokban az új városok száma megközelíti az 1200-at, ezek túlnyomó többsége, kb. 1000 város a volt Szovjetunió területén jött létre (Uzzoli, 2013, 35.). Ezek viszonyairól nincs átfogó tudományos kép. Jóllehet fontos lenne megtudni, mi történik ezekben a városokban, milyen társadalmi problémák, konfliktusok jöttek létre a 20. század végén, a 21. század elején, következésképpen milyen releváns társadalmi beavatkozási, problémakezelési eszközök kialakítására van szükség.

Az új városok mai átalakulási folyamataival kapcsolatos tudás szintén segítséget nyújthatna a kelet-európai, a kelet-közép-európai, vagy másképp a szocialista urbanizációs modell mai természetének a megítélésében is. Ahogy azt a korábbi fejezetben láttuk,

⁷³ Lásd: www.tradingeconomics.com

a kelet-európai, illetve a kelet-közép-európai urbanizációs modell természetéről már hosszú ideje folynak tudományos viták. Kiderültek az ezzel kapcsolatos eltérő álláspontok is, és az is, hogy milyen viszony van a nyugat-európai és a kelet-európai városfejlődési modellek között. Ennek során láttuk, hogy a kelet- és a közép-európai országok urbanizációja nem fogható fel új globális urbanizációs modellnek, és hogy a városfejlődés globális szakaszai a kelet-közép-európai szocialista országokban követő jelleggel ismétlődnek meg. Miközben az is kiderült, hogy minden történeti szakaszban vannak a két modell között különbségek és hasonlóságok is, de a követő jelleg a kapitalista viszonyok között is megmarad, újratermelődik.

Véleményem szerint a kelet-közép-európai, köztük a magyar új városok elemzése nemcsak arra ad módot, hogy megnézzük, mi történik ma a valamikor szocialistának nevezett új városok társadalmában, hanem arra is lehetőséget kapunk, hogy az új városok esetében is értelmezzük az ún. szocialista urbanizáció mai tartalmait, megnézzük a szocialista vonások átalakulását, leépülését, a szocialista és a mai kapitalista vagy globális urbanizációs vonások szervesülését.

Kétség sem férhet ahhoz, hogy ezek a városok a szocialista urbanizáció prototípusai voltak. Kialakulásukat egyértelműen a szocialista rendszerek viszonyai, ennek keretében az állami tulajdon túlsúlya, az önkormányzatiság hiánya, a bürokratikus kapcsolati rendszerek határozták meg (Barta, 2014, 75.). Az új városok fejlődésük korai szakaszaiban speciális jellemzőkkel is rendelkeztek: mégpedig a nemzeti szintű, redistributív társadalomirányítási mechanizmusokban, a térség-, illetve településfejlesztési gyakorlatokban kiemelt pozíciókkal, a többi településhez képest (az 1970-es évekig) jóval több állami lakásfejlesztési forrással. Továbbá monolitikus, főként nehézipari gazdasági szerkezettel, az állami nagyvállatok túlzott hatalmával, az egysíkú, alapvetően a szocialista realista építészeti stílus és tervezési elvek szerinti lakótelep-építkezések, később a házigyári paneltechnológiára alapozott lakótelepi épületek túlsúlyával. De a viszonylag homogén társadalmi, foglalkozási összetétellel is, a munkásrétegek, a férfiak, a fiatalok kiemelt arányával, a városi polgárság hiányával, a vidékről, szinte állami kényszerre, a vidéki munkaalkalom hiánya miatt ide ván-

dorolt, szakképzetlen, gyökér nélküli, individualizált népeiséggel, melynek területi elhelyezkedését a központi lakáelosztási mechanizmusok döntötték el.

Ezeket a jellemzőket tisztán ma már nem tudjuk megtalálni, már a szocialista érában elkezdődött a leépülésük, a társadalmi, politikai rendszerváltás pedig további átalakulásokat okozott. Ezek a városok mégis itt vannak, és talán többet őriztek meg a történelmi múltjukból, mint gondolnánk. Ez akkor is így van, ha sokan (köztük nem is az új városokat, hanem a városokat kutatók) azt állítják: ma már nem lehet új városokról beszélni, nincsenek speciális sajátosságaik, mivel teljes mértékben integrálódtak, beleolvadtak a többi település rendszerébe, ma már olyanok, mint a többi város. Én azonban a friss kutatásaink alapján azt gondolom, hogy az átalakulásuk még nem fejeződött be, a konvergencia, tehát a többi városhoz való közeledés mellett még mindig érzékelhetők a divergenciák, a különbségek is.

2. A magyar új városok társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségei

A globális urbanizáció a fejlett centrumországokból (a globális városokból, a nagyvárosokból, a fővárosokból) indul ki, terjed tovább az egész világon, eközben eltérő módon és mértékben érinti a különböző országokat, perifériákat, azok településeit. Dinamikus gazdasági és társadalmi fejlődést generál: súlyos térbeli társadalmi egyenlőtlenségeket okoz, különösképpen akkor, ha a fogadó felek, országok nemzeti, regionális vagy helyi adottságai fejletlenek, ha felkészületlenek a modernizációs folyamatok befogadására, illetve azok aktív alakítására is.

Véleményem szerint az új városok mai pozíciói hasonló folyamatokban alakulnak: a történetileg kialakult szocialista vonásaik aszerint változnak, tűnnek el vagy módosulnak, hogy a vizsgált települések milyen helyet foglalnak el a globális urbanizációt mozgató gazdasági és térbeli társadalmi erőterekben. Milyen globális gazdasági és egyéb társadalmi hatások érik ezeket a városokat, egyáltalán érik-e őket ilyen hatások? Az is felmerülhet, hogy a globális folyamatok elkerülik az új városi társadalmakat, a helyi fogadókészség hiányában. Ezekben az esetekben a korábbi, a történeti modellek viszonyai között maradnak, ahol vagy megállnak, vagyis stagnálnak, vagy csúsznak egyre lejjebb, kerülnek periférikus helyzetbe, ahogy ez a globális városrendszerekben történik. Az ezekre a kérdésekre adott válaszok, vagyis a megnyilvánuló globális hatások és a történeti feltételek (a nemzeti és helyi gazdaságok specifikus jellemzői, a gazdasági szerkezetváltások dinamikái, a társadalmi jellemzők) metszetei adják az új városi viszonyok mai szerveződéseit.

A globális gazdasági hatások a kelet-közép-európai térséget, köztük Magyarország minden települését differenciáltan érintették. A korábbi fejezetben láttuk, hogy a nyugat-magyarországi térségek (és kiváltképp a fővárosi várostérség) jóval több külföldi

tőkebefektetéshez jutottak, mint a kelet-magyarországi térségek és azok városai. Mindezek hatására a szocialista időszakból fakadó történeti térbeli és társadalmi egyenlőtlenségek, a városhálózati differenciáltságok tovább éleződtek, amelyeket még tovább erősítették az 1990-es évek átmenetének folyamatai is. Így a piaci viszonyok (köztük a lakás- és az ingatlanpiac) kialakulása és annak addig nem ismert követelményei, az önkormányzatok önállósága, de egyben fejlesztési forrásaik szűkössége, a privatizációs mechanizmusok feszültségei. A globális hatások és a rendszerváltó mechanizmusok kedvezőtlen következményeiként a különböző régiók és városok közötti gazdasági és társadalmi szakadékok nemcsak nőttek, hanem új megjelenési formákat, eltérő megújulási adottságokat is kaptak (Enyedi, 1996a; Horváth–Rechnitzer, 2000; Barta, 2002; Rechnitzer 2002; Izsák, 2003; Grosz–Rechnitzer, 2005; Nemes Nagy, 2005).

A kedvezőtlen körülmények az új városi térségek esetében fokozottabb mértékben mutatkoztak meg. A többnyire kedvezőtlen regionális adottságaik mellett egyéb gazdasági és társadalmi nehézségekkel is küzdöttek: számottevő adósságállomány, a keleti piacok elvesztése, a veszteséges termelés, a korszerűtlen termék- és árszerkezet, a komoly környezeti károk, az állam szinte folyamatosan változó (hol támogató, hol akadályozó) érdekei, a külföldi működő tőke érdektelensége, a jelentéktelen nemzeti, illetve helyi befektetői szándékok akadályozták a rendszerváltásukat, például az állami nagyvállalatok privatizációját. Mindez nagyon hamar a nagyipari cégek összeomlásához, komoly mértékű munkanélküliséghez is vezetett: igen sokan utcára kerültek. A statisztikai adatok szerint az új városi foglalkoztattak száma 2001-re 22%-kal esett vissza (Csizmady, 2013, 225.). A többnyire ipari foglalkoztatottak a hiányzó vagy gyenge szolgáltató szektor miatt kevésbé tudtak elhelyezkedni. A 2015-ös, a 11 új városra kiterjedő reprezentatív kutatás idején a munkanélküliség új városi átlagos szintje 9,5% volt, ami jóval magasabb az akkori országos átlagnál (6,1%). A probléma súlyosságát jelzi, hogy az általunk megkérdezett újváros-térségek felét már érintette valamikor a munkanélküliség. Magas volt azok aránya is, akik (noha különböző mértékben) nehéz anyagi körülmények között éltek: a megkérdezettek csupán közel fele állította, hogy jól kijönnek jövedelmükből, a másik fele vagy nélkülözött,

vagy hónapról hónapra élt, illetve éppen csak kijött a havi jövedelméből. A családok csak öt százaléka válaszolta, hogy gondok nélkül él. Magas volt a valamilyen hitellel rendelkezők aránya is. A nagyvárosi térségekkel való összevetéskor azt láttuk, hogy az új városok esetében a legalacsonyabb jövedelmű háztartások aránya majdnem duplája volt, mint a nagyvárosi térségekben (Ferencz, 2015).

Vizsgálataink szerint az átalakulási folyamatok nemcsak nehezen, hanem az új városok között nagy különbségekkel, erősen polarizált módon valósultak meg. Az átalakulások feltárására többféle megközelítési módot is alkalmaztunk: ezek mindegyike releváns dimenziók, illetve mutatók alapján rangsorolta, tipizálta az új városok mai helyzetét. Az OTKA-kutatásban mindenekelőtt különböző társadalomstatistikai mutatók figyelembevételével rangsoroltuk a városokat: a népességszám, a vándorlási egyenleg, az öregedési index, a lakásviszonyok, a fizikai és a szellemi foglalkozásúak aránya, a munkanélküliség és az iskolai végzettség szerint. Ezek eredményeként a magyar új városok között három különböző fejlettségű térségi csoport bontakozott ki (Csizmady, 2013). Egyrészt egy *fejlett új városi csoport*: Százhalombatta, Paks és Tiszaújváros, de Tatabánya is ide került. Ezekben a térségekben a válság korántsem volt olyan éles, mint máshol: kedvező helyi adottságaik, például az állam számára fontos gazdasági (és politikai) funkcióik, és az ebből is adódó állami támogatások segítségével, vagy éppen a jó földrajzi elhelyezkedésük és közlekedési pozíciójuk, de a külföldi működő tőke megjelenése révén is (köszönve a gyors privatizációs folyamatoknak), könnyen alkalmazkodtak a piaci társadalom követelményeihez. Ennek következtében itt a munkanélküliek aránya átlag alatti, a vándorlási egyenleg pedig pozitívnak bizonyult. S ebben a helyi társadalmi sajátosságok is segítettek őket, az iskolázott és szakképzett munkaerő.

A második statisztikai csoportot az ún. *stagnálók* alkották: Ajka, Dunaújváros, Oroszlány és Várpalota. Ezek a városi térségek a válságot alapvetően kezelni tudták, a népességüket többé-kevésbé megőrizték, a lakosság iskolai végzettsége viszonylag kedvező. A továbblépés irányai és főként forrásai azonban bizonytalanoknak tűntek, főként a világgazdaságnak való erős kiszolgáltatottságuk, illetve a korábbi gazdasági szerkezetváltás lassúsága miatt.

A statisztikai adatelemzéseink szerint a harmadik csoportot a rendszerváltás valóban *vesztesei* adják: Kazincbarcika, Komló

és Ózd. Ezek a térségek az átmenet során súlyos helyzetbe kerültek. A korábbi városi gazdaságok fokozatosan erodálódtak, az azt működtető állami vállalatok leépültek, bezártak, vagy éppen kis cégekké alakulva vegetálnak. A külföldi és a hazai működő tőke ezeket a térségeket elkerüli, az ott élő, főként fiatal, még piacképes tudású népesség elköltözik, mivel kevés a helyi kitörési, például a vállalkozási lehetőség, ezért ezek a városok fokozatosan veszítik el a népességüket. Az országos átlaghoz képest magas az általános iskolát el nem végzettek aránya, az érettségivel és főként a diplomával rendelkezők aránya pedig alacsony. Az országos átlaghoz képest magas a munkanélküliség is.

Egy klaszterelemzésre alapozott másik módszer hasonló eredményeket hozott: ebben tematikus főkomponensek alapján történt a városok rangsorolása, mégpedig elsősorban a gazdasági tényezők alapján (ennek keretében a foglalkoztatottak, az adófizetők, az SZJA, a vállalkozások, a munkanélküliek, az inaktív keresők, az iparűzési adó, az egyéni vállalkozók száma kerültek az elemzettek körébe). Az iskolázottsági és a munkaerőpiaci helyzet két további szignifikáns tényezőnek bizonyult, ahol a vezető értelmiségiek arányát, a felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a szellemi foglalkozásúak, a szolgáltatásban foglalkoztatottak adatait vizsgálták és rangsorolták a kutatócsoportunk tagjai (Rechnitzer et al., 2016). Ez az elemzés szintén három nagy csoportot talált: az első csoportba a gazdasági teljesítményük tekintetében kiemelkedő új városok kerültek, így Paks, Tiszaújváros és Százhalombatta, ezekben egy-egy nagyüzem alapozza meg a kedvező pozíciót. A második klasztert azok a városok alkotják, amelyek esetében a kilencvenes évek negatív trendjei megálltak. A vizsgálat szerint ezek: Ajka, Várpalota és Oroszlány. A harmadik csoportot Komló és Ózd alkotta, mint a legkedvezőtlenebb mutatókkal rendelkező, komplex válsághelyzetű, a további leszakadás jeleit mutató városok. A típusok alkotásával kapcsolatban érdemes még egy megközelítést jelezni, ez a versenyképességi rangsort vizsgálta, ebben (az általunk vizsgáltak köréből) a legjobb helyzetbe Tatabánya és Dunaújváros, a legrosszabb pozícióba pedig Komló került (Barta, 2014, 85.).

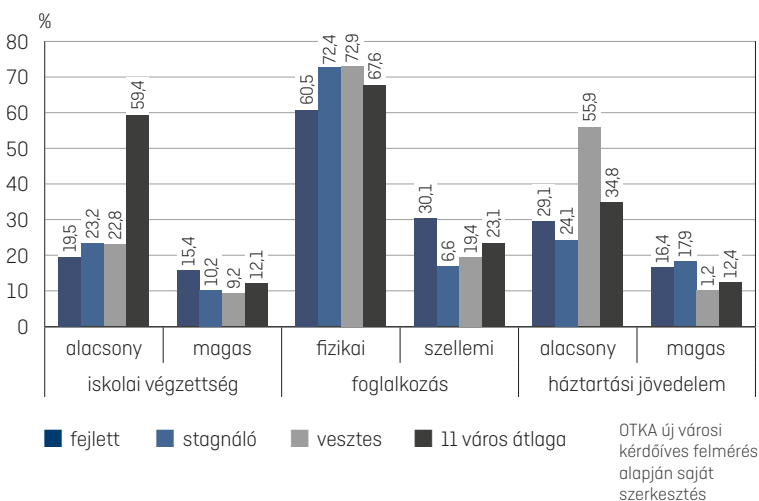
A statisztikai mutatókra épített három különböző fejlettségi új város-csoport társadalma az empirikus felvétel szerint is igen differenciált, illetve ez a differenciáltság össze is kapcsolódik a statisztikai alapú fejlettségi szintekkel: a fejlettebb város csoportok

esetében magasabb az iskolázottság szintje, magasabb a szellemi munkát végzők aránya, jobbak a háztartási jövedelmek (s noha itt erről most nincs szó, fiatalosabb a korszerkezet is).

A 24-es ábra egyértelműen igazolja, hogy a fejlett várostérségi csoportban az alacsonyan iskolázottak aránya jóval kisebb, mint a 11 újjváros-térség átlaga, és kisebb, mint a másik két város csoport esetében. A legmagasabb végzettségűek jelenléte viszont számottevőbb a 11 minta átlagához és a többi várostípushoz képest is. A foglalkozás szerinti megoszlásokból hasonló trend derül ki: a 11 újjváros-térségben a fizikai alkalmazottak átlagos arányához viszonyítva a fejlett város csoportban a legalacsonyabb a fizikai dolgozók aránya, a két másik város csoportnál ez az arány magasabb. A háztartási jövedelmi megoszlásoknál sem találni eltéréseket az előzőekhez képest: a fejlett térségi csoportban a legalacsonyabb jövedelmi csoportok az átlagtól erősen lefelé mozdultak el. A másik két esetben (kiváltképp a vesztes típusnál) az arányuk sokkal magasabb.

A legmagasabb jövedelmi megoszlások trendjét nézve az látható, hogy a 11 új városi átlagot leginkább (meglepő módon) a stagnáló egységben lévők adatai haladják meg, ezt követi a fejlett csoport aránya, a vesztesek típusában azonban ez a jövedelmi adat szinte nem is jelenik meg.

24. ábra. A 11 újjváros-térség átlagához viszonyítva a három különböző fejlettségű újjváros-térségcsoport egyes társadalmi jellemzői, 2015

3. Az új városok térbeli társadalmi szerkezete

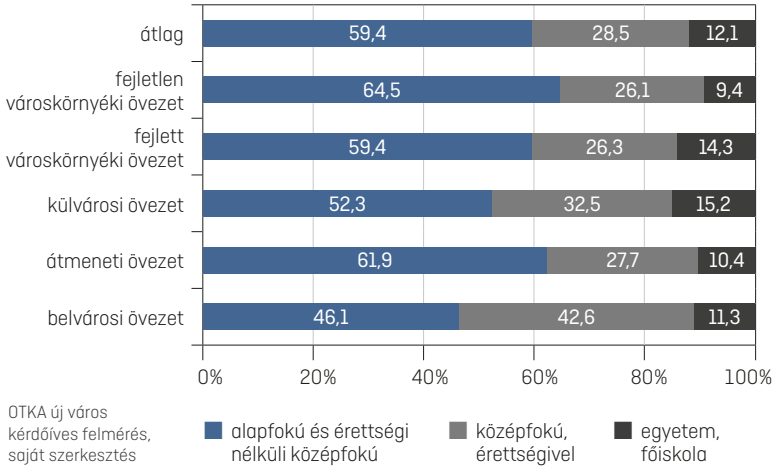
A korábbi elemzésekből már tudni lehet, hogy a globális urbanizáció szerint szerveződő területi társadalmi szerkezetekre az éles regionális egyenlőtlenségek, a térbeli társadalmi polarizáció erősödése a jellemző. A gazdagság és a felső osztályok a városközpontokban és a jó elővárosokban, az alacsonyabb társadalmi osztályok részben a városközpontokban, részben a városkörnyéken koncentrálnak. A térbeli társadalmi szegregáció erősödik, a társadalmi kirekesztési folyamatok hatására is.

Az újváros-fejlesztések főként első periódusai tervezési, építészeti eszközökkel, később már csak ideológiai koncepciókkal törekedtek a szegregáció megakadályozására. A komplex városépítési szemlélet jegyében, egyben a szocialista realista stílusjegyek alapján épült első városnegyedek hosszú ideig a legvonzóbb részek voltak: az ekkor még viszonylag differenciált lakásszerkezethez kapcsolódva az ellátó intézmények is időben elkészültek, a zöld felületek is biztosítottak voltak. A későbbi időszakok iparfejlesztési céljai, a népességszám növekedése, a tömeges lakásépítkezéseket megvalósító házgyári érdekek megbontották a korábbi komplex tervezési és építészeti elveket: az 1970-es évektől kezdve a többnyire négyszintes épületek mellé már magasabb (tízszintes) épületegyüttesek kerültek, miközben a (két-három szobás) lakások továbbra is standardizáltak voltak, a mindennapi élethez szükséges ellátó intézmények kialakítása pedig hiányzott. Az 1980-as évektől kezdve, de főként az 1990-es években, az ingatlan- és a lakáspiac magánosításának is köszönve, az új városok szinte mindegyikében az adott kornak megfelelő modern lakóhelyi negyedek is épültek, amelyek az egyéni igényeket, a különböző társadalmi helyzetű népesség elvárásait, új lakóhelyi igényeit és piaci erejét is kifejezték.

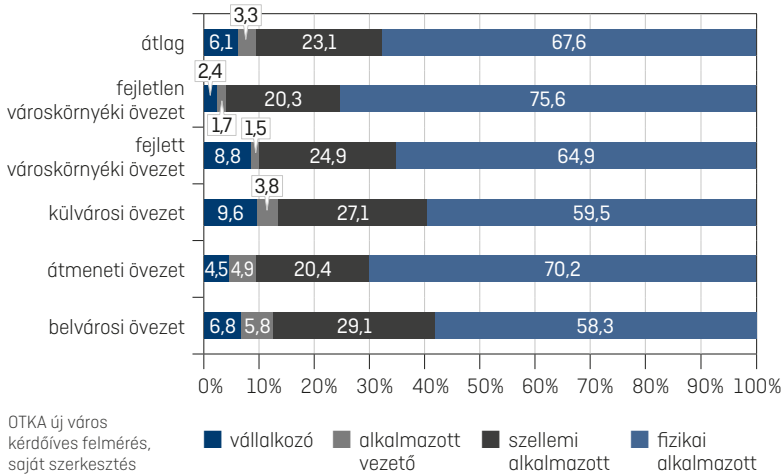
Köztudott, hogy a szocialista urbanizáció ideológiai céljai szerint a kelet- és a közép-európai, köztük a magyar új városok a munkások részére készültek, az ő érdekeik érvényesítését célozták. De már az 1970-es, 1980-as évek magyar kutatásaiból kiderültek az érdekérvényesítés anomáliái: a szocialista új városok az elit, a nagyvállalati (általában magasan képzett) műszaki és gazdasági menedzserek, a helyi tanácsi vezetők és a középszintű végzettséggel rendelkező szakmunkások (főként férfiak), a középszintű művezetők érdekeinek az érvényesítését szolgálták. Az elit rétegek élet- és munka-, valamint jövedelmi körülményei, lakóhelyi viszonyai is sokkal kedvezőbbek voltak a helyi társadalmak egyéb rétegeinek a viszonyaihoz képest: a munkásrétegek, főként a segéd- és a betanított munkát végzők, az iskolázatlan női munkaerő, de a szabad értelmiségi munkát végzők, a diplomás rétegek is hátrányokat szenvedtek (Mód-Kozák, 1974; Szirmai, 1988). A társadalmi egyenlőtlenségeket kifejezve a népesség különböző társadalmi csoportjai elkülönülten helyezkedtek el a térben: a magasabb társadalmi státusúak a kedvezőbb ökológiai pozíciójú és jobb lakásállományú negyedekben, míg az alacsonyabb társadalmi státusú rétegek a kedvezőtlenebb helyzetű városrészekben (sokszor a korábban önálló falvakban) laktak (Szirmai, 1998; Haumont et al., 1999).

Az 1990-es rendszerváltozás keretében tovább változtak a térbeli társadalmi szerkezeti jellemzők: a sikeresebb rendszerváltást lebonyolított új városokban a nagyvállalatok privatizációja, a gazdaság diverzifikációja, a korábbi nehézipari funkciók mellett új gazdasági szerepkörök kialakulása, a magán ingatlanpiac és a helyi várostervezés és -fejlesztés kibontakozása miatt. A globális hatások helyi érvényesülése, a multinacionális cégek megjelenése szerinti különbségekben új társadalmi csoportok jelentek meg a helyi struktúrákban: így az új külföldi tulajdonosok és menedzserek, a külföldi és magyar ingatlanfejlesztők, az önálló vállalkozók. Mindez részben helyi elitváltással is együtt járt, az újonnan jelent társadalmi csoportok maguk mögé utasították a korábban nagyhatalmú állami nagyvállalati elit tagjait, de a helyi (tanácsi) önkormányzati vezetőket is. A jövedelmi és életminőséget jelző olló nőtt, főként a külföldi és a nemzeti tulajdonosok és a külföldi, illetve a nemzeti menedzserek, továbbá a képzett szakmunkások és a betanított, valamint a segédmunkások között. Ezt kifejezve

25. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint az új városokban részletes övezeti besorolás alapján, 2015

26. ábra. A lakosság megoszlása foglalkozási csoportok szerint az új városokban részletes övezeti besorolás alapján, 2015

a lakóhelyi diverzifikáció is módosult, illetve erősödött: a történetileg kialakult szegregációs sémák mellett új területi elkülönülési formák jelentek meg. A 2015-ös új városi térségek társadalmi szerkezeti kutatása szerint szignifikáns társadalmi polarizáció jött létre a városok különböző belső negyedeiben élők, illetve az infrastrukturálisan és egyéb objektív mutatók alapján különbözőképpen

fejlett városkörnyékek⁷⁴ lakossági csoportjainak a társadalmi összetétele között (lásd a 25. és a 26. ábrát).

A fenti ábrákból jól látszik a belső társadalmi megosztottság: a *belvárosok* társadalmára a közepesen képzett rétegek magasabb aránya a jellemző, a mintabeli átlagukhoz képest a középfokú, érettségivel rendelkezők koncentrációja magas, miközben az alacsony végzettségűek jelenléte alacsonyabb. A diplomások aránya átlagos (11,3%). A foglalkozási megoszlások hasonló trendet mutatnak: a szellemi alkalmazottak aránya megelőzi a fizikai alkalmazottak itt jellemző arányait (az alkalmazott vezetők helyi aránya szintén magasabb a minta átlaghoz képest). A városcentrumokból kifelé haladva az *átmeneti övezetek* társadalmi kissé eltérők: a képzettebb csoportok (köztük a fizikai dolgozók) arányai alacsonyabbak, az alacsonyabb végzettségűek és a fizikai alkalmazottak arányai magasabbak. A diplomások mindkét övezetben alulreprezentáltak. Ők, de a vállalkozó rétegek is a következő városi egységben, a *külvárosi övezetekben* vannak az átlaghoz képest magasabb arányban jelen, itt az alacsonyabb végzettségűek (és a fizikai dolgozók) aránya is kisebb. A fejlett városkörnyéki településeken a mintabeli átlagokhoz képest magasabb a szakképzett és iskolázottabb csoportok aránya, míg a fejletlenebb településeken alacsonyabb a jelenlétük. Fontos trend, hogy a külvárosi övezetek és a fejlett városkörnyékek esetében nagyon közeli a diplomások aránya: a 12,1%-os diplomás átlaghoz képest a külvárosokban 15,2%, a fejlett városkörnyéken pedig 14,3% az arányuk.

A 2015-ös új városi kutatásból nemcsak a 11 új városi térre jellemző társadalmi polarizációs trend derült ki, hanem a statisztikai adatelemzésekkel feltárt *három különböző fejlettségű újáróscsoport* szerinti térbeli társadalmi polarizációs folyamatok is nyilvánvalóvá váltak. Nevezetesen akkor, amikor a három város csoport belső területi megoszlásait elemeztem: az iskolázottsági és fog-

⁷⁴ A városkörnyéki településeket rangszám módszerrel tipizáltuk, illetve választottuk ki: ennek során a megközelíthetőség, a lakáshelyzet, a köz- és felsőoktatás, az egészségügyi ellátás, a vállalkozói aktivitás, az adózás, a jövedelmek, a foglalkoztatás, a munkanélküliség, a mobilitás, a szociális ellátás statisztikai szempontjait vettük figyelembe. Az így elkészült mutatók összesítéséből kaptuk meg azt a fejlettségi rangsort, amely alapján a három legfejlettebb és a három legfejletlenebb települést kiválasztottuk, és azok alapján elemeztünk. Ezt a módszert alkalmaztuk a nagyvárosi és az újáróscsoportok kutatásokban is.

lalkozásszerkezeti, valamint a háztartási jövedelem, kor és lakóhely-változtatási szándékok⁷⁵ szerint. Ezek eredményeként lényeges különbségeket találtam részben a 11 újváros-tértségben mért átlaghoz képest, részben pedig a különböző fejlettségű város csoportok között.

A *fejlettebb várostérségi csoportok belvárosaiban* élő diplomások aránya jóval alacsonyabb (7%) a csoportátlaghoz (15,4%), de a 11 város átlagához (12,1%) képest is. A legalacsonyabb végzettségűek aránya (9,3%) szintén alacsonyabb, mint a csoportátlag (19,5%), és sokkal alacsonyabb, mint a 11 város átlaga (59,4%). A szellemi alkalmazottak belvárosi aránya szintén alacsonyabb (20,5%), mint a csoportátlag (30,1%), és alacsonyabb, mint a 11 város átlaga (23,1%). A vállalkozók belvárosi aránya (2,6%) jóval elmarad a csoportátlagtól (7,12%), de a 11 város átlagától (6,1%) is. A fejlettebb város csoport képzetebb (de egyben magasabb jövedelmű) csoportjai, a diplomások már kevésbé belvárosiak, inkább a *külvárosokban* (21,5%) és a *fejlett városkörnyéki övezetekben* (17,9%) találni őket jóval nagyobb arányban, mint amennyi a város csoportbeli átlaguk (15,4%), és mint a 11 új városi átlag (12,1%). Vélhetőleg ezekben a városokban a képzetebb, vállalkozói csoportoknak módjuk volt a városokon belül mozogni, kijjebb, a külvárosi övezetekbe vagy a fejlettebb környéki településekre költözni. Valószínűleg a korábban itt élő alacsonyán képzett rétegek tagjai közül is sokan kijjebb mozdultak, de nyilván máshová, mint a diplomások.

A *fejlett város csoportok* esetében is differenciáltak a *fejlett és a fejletlen városi környékek*: a diplomások aránya jelentősen eltérő: a 15,4%-os csoportátlaghoz (de a 12,1% új városi átlaghoz) képest főként a fejlett környéken magas a jelenlétük, 17,9%. Míg a fejletlen környékeken csak 12,8%-ban találhatóak. A többi iskolázottsági kategória esetében nincs szignifikáns eltérés, bár az érettségizettek aránya a fejlettebb térségekben magasabb. A foglalkozási megoszlásnál jellemzőbbek a differenciák: a fejlett környékeken a csoportátlaghoz (60,6%) képest jóval alacsonyabb a fizikai dolgozók aránya, 55,2%, a fejletlenebb környékeken ez az arány 68,6%. A másik lényeges eltérést a vállalkozóknál látni: a fejlett környékeken a 7,12%-os a város csoportátlagot meghaladó

⁷⁵ Terjedelmi okok miatt csak a két első mutató elemzését adom közre.

mértékben, 10,51%-ban találni helyi vállalkozói réteget. A fejletlen környékeken ez az arány jóval kisebb, 2,3%. Ebben a város-térségi csoportban, a *külvárosokban és a fejlett környékeken* élő diplomások arányában nincs az a fajta aránybeli közelség, amit a 11 város népességmegoszlásában lehetett látni. A 15,4%-os fejlettségi csoportátlaghoz képest a külvárosi övezetekben jóval magasabb, 21,5% a diplomások aránya, a fejlett városkörnyék esetében ez az arány 17,9%.

A stagnáló város csoportok esetében a 11 városi térre jellemző alaptrend annyiban érvényesül, hogy a *belvárosok* társadalmi státusa kedvező: köszönhetően annak a diplomás aránynak (15%), amely mind a stagnáló új városi csoportbeli átlaghoz (10,2%), mind pedig a 11 új városi átlaghoz (11,2%) képest is magasabb. De köszönhető az érettségizettek helyi arányának (47,5%) is, amely számottevőbb, mint a stagnáló csoportbeli átlag (29,8%), és mint a 11 város átlaga (28,5%). A legalacsonyabb végzettségűek belvárosi aránya (17,5%) is alacsonyabb, mint a csoportátlag (23,2%) és jóval alacsonyabb, mint a 11 város átlaga (59,4%).

A szellemi alkalmazottak itteni arányai is kiemelkedőek: a 16,6%-os csoportátlaghoz képest itt 34,3%-ban vannak jelen, s ez a 11 új város átlagához (23,1%) viszonyítva is magas. A 6,6%-os csoportátlaghoz képest a vállalkozók arányai is nagyobbak (8,6%). Az *átmeneti* övezetek társadalmi összetétele átlagos. A *külváros* pozíciói itt is jobbak, de nem a diplomások helyi aránya miatt (az szinte átlagos, 11,4%), hanem az érettségizettek magasabb koncentrációja (37,4%), illetve az alacsonyan iskolázottak átlaghoz (23,2%) viszonyítva jóval kisebb helyi aránya okán (17,9%).

A stagnáló városi csoport esetében a *fejlett és a fejletlen városkörnyék* diplomásainak az arányában (9,5% és 8,5%) nem látni számottevő különbséget: az mindkét esetben lefelé tér el a csoportátlagtól (10,2%) és lefelé tér el a 11 város átlagától is (12,1%). A fizikai dolgozók aránya (a 72,4%-os csoportátlaghoz viszonyítva, de a 11 új város átlagához, ami 67,6%, képest is) a fejletlen környéken jóval magasabb (81,1%). A vállalkozók is a fejlettebb térségeken vannak valamivel többen (az átlag 6,6%, a helyi arány 7,22%). Ebben a város csoportban sem tapasztalható a közeledés a külvárosok és a fejlett térségi övezetek iskolázottsági (foglalkozás szerinti) összetétele között. Az adott város csoportban az átlagban 10,2%-ban jelen lévő

diplomásokhoz képest a külvárosi övezetekben 11,4% az arányuk, a fejlett környékeken 9,5%.

A vesztes város csoport esetében szintén azt látni, hogy a *belvárosok* társadalmi státusa az átlaghoz képest kedvezőbb, a diplomások helyi aránya (12,5%) magasabb, mint a csoportátlag (9,2%), de nem tér el a 11 város átlagától. Az adott városi csoportban az érettségizettek átlagos 25,4%-os arányához képest igen magas a helyi arány, 46,9%. Ez a 11 város átlagánál (28,5%) is számottevőbb. A foglalkozási szerkezetet nézve kiderül, hogy a fizikai alkalmazottak csoportátlagához képest (72,9%) a belvárosi arányuk jóval alacsonyabb (55,2%). De alacsonyabb az arányuk a 11 város átlagához képest is (67,6%). Fontos kiemelni az átlaghoz (4,1%) képest jóval magasabb (10,3%) vállalkozói arányt. Az *átmeneti övezetek* társadalmi összetétele már kedvezőtlenebb. A *külváros* pozíciói itt is kedvezőbbek: a 9,2%-os diplomás átlaghoz képest 11,9% a diplomások helyi aránya, az alacsonyabban képzettek is kevesebben élnek itt (a 22,8%-os átlaggal összevetve itt csak 19,8% az alapfokú végzettséggel bírók aránya).

A vesztes város csoport *fejlett és fejletlen környékbeli* területei esetében jellemző a diplomások arányában lévő eltérés: a fejlettebb környékeken (a 9,2%-os átlaghoz képest) valamivel magasabb a diplomások aránya (9,9%), ezzel szemben a fejletlenebb részekben jóval alacsonyabb a jelenlétük (6,1%). A többi iskolázottsági szint esetében alig látni jellemző eltérést a kétféle térség között. A fizikai dolgozók aránya egy kicsit magasabb a fejletlen városkörnyékeken, itt a vállalkozók is kevesebben vannak (1,4%, a 4,6%-os átlaghoz viszonyítva.). Ezzel szemben a fejlettebb környékeken a vállalkozói arány 6,5%. A külvárosok és a fejlett térségi övezetek közötti közeledést itt sem tapasztalni.

Az elemzések azt mutatják tehát, hogy a 11 újváros-térség és a fejlett új városok területi társadalmi elhelyezkedési trendjei egyeznek meg leginkább. A megegyező trendeket a magasabb társadalmi státusú (magasabban iskolázott és képzettebb) csoportok alacsonyabb belvárosi aránya, a belvárosokból a külvárosokba átkerült rétegek erősebb jelenléte adja. De az átmeneti övezetek leromlott társadalmi összetétele, valamint a városkörnyéki települések közötti eltérések idézik elő: a fejlettebb városkörnyéki településeknek a fejletlenebbekhez képest jóval kedvezőbb társadalmi

szerkezete. A stagnáló és a vesztes újjváros-térségi csoport trendje annyiban különbözik ettől, hogy a magasabb társadalmi státusú (magasabban iskolázott és képzettebb) csoportok erőteljesebben jelennek meg a belvárosokban, de a külvárosokban szintén megtalálhatóak. Az átmeneti övezetek társadalmi összetételének a leromlása itt is tapasztalható, ahogy a városkörnyéki települések diverzifikációja is: a fejlettebb városkörnyéki településeknek a fejletlenebbekhez képest jobb a társadalmi szerkezete.

4. Az európai várostrendek felé

1. Az elemzések egyértelművé tették, hogy a történeti adottságok, de főként az 1990-es években kezdődött rendszerváltozás folyamataiban, az átmenetet meghatározó globális és történeti mechanizmusok szövevényeként a magyar településhálózatban eddig nem vagy csak kisebb mértékben megnyilvánuló térbeli társadalmi egyenlőtlenségi forma jött létre, az új városok közötti térbeli társadalmi egyenlőtlenségek rendszere. Ez a rendszer, bár megkésve, de hasonló erők eredményeként jött létre, mint amit a fejlett ipari országokban lehetett látni az 1970-es évek után, a gazdaság átstrukturálódása, a globális gazdaság térhódítása folytán: ekkor a társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek már nemcsak a városok belső viszonyaiban éleződtek, hanem a különböző várostípusok között is (Kleniewski, 2005, 9.).
2. A különböző vizsgálati irányok bizonyították, hogy a poszt-szocialista új városok és azok térségei korántsem jelentenek homogén közeget: a különböző társadalomstatisztikai és szociológiai jellemzőik, a társadalmi összetételük és a térbeli elhelyezkedésük differenciáltsága alapján különböző fejlettségi egységekből állnak. A fejlettebb jellemzőkkel rendelkező új városi csoportok sokkal inkább alkalmazkodnak a globális világhoz, az általunk vizsgált dimenziókban jobban integrálódnak az európai városrendszerekhez is, mint a stagnáló, és mint a vesztes várostérségi csoportok.
3. Az integrálódást támogatták a kedvező regionális és földrajzi (egyben közlekedési) pozíciók, a nagyobb városokhoz (köztük Budapesthez) való térbeli közelség, a globális hatásokkal (és tőkével) való érintettség, a nemzetközi szinten is prosperáló (többnyire energetikai szektorokban működő) nagyipari gazdaság, az innovatív helyi vezetés, és ahol a globális tőke működ-

tetése számára szükséges szakképzett, iskolázott munkaerő is megtalálható. Ezek a fejlettnak nevezett város csoportok. Esetükben inkább tapasztalhatók a konvergencia, az európai város-típusokhoz való közeledés jelei.

4. Az integrálódást akadályozták a globális hatások hiánya vagy korlátozott érvényesülése, az elszigetelt, városhiányos geográfiai pozíciók és a nemzetközi globális piacon működésképtelenné vált városgazdaságok, és az innovatív helyi vezetés hiánya, valamint a kedvezőtlenebb társadalmi és közösségi viszonyok. Ezek a stagnálóknak és veszteseknek mondható új várostérségi típusok, ahol inkább érzékelhetők a divergenciák, az európai várostípusoktól való eltérések jelei, egyben a szocialista történeti viszonyok még mindig érvényesülő hatásai.
5. Az integráció trendjeit, mégpedig a globális urbanizáció érvényesülését mutatják az újjá város-térségekben élők társadalmi elhelyezkedési folyamatai is. Az újjá város-térségek fejlettség szerinti eltéréseinek megfelelően, a II újjá város-térségben élők, illetve a fejlett újjá város-térségek csoportjában élő népesség társadalmi elhelyezkedése megkétszerezve ugyan, de követi a globális urbanizáció második, dekoncentrációban megnyilvánuló szakaszát. Ebben a szakaszban a globális európai trendeknek megfelelően az új városokban is átalakul a belső városrészek értéke: az alacsonyabb jövedelműek esetében az itt megdrágult lakás- és ingatlanárak, a magasabb státusú népesség esetében a belső negyedek lakótelepi környezetét elutasító, egyedi tervezésű vagy családi házas övezetek iránti igénye miatt. Megindulnak a belső (a belvárosból a város egyéb belső negyedei felé irányuló) mozgások, és a városkörnyékeket megcélzó külső szuburbanizációs folyamatok is. Ezek a városkörnyékek diverzifikációját adják a különböző társadalmi pozíciójú rétegek differenciált lakóhelyválasztási stratégiái, illetve lakáspiaci helyzete miatt.

A másik két, fejletlenebb csoport esetében ez a folyamat még nem indult meg, a város belső részei még megtartották a magasabb társadalmi státusúakat, de a kiköltözések várhatóan dinamizálódnak fognak. Ezt a mai költözési törekvések jelzik, amelyek ugyan a II újjá város-térségben sem magasak (a megkérdezettek 6%-a állította, hogy el fog költözni, 11%-a pedig elköltözne, de nincs rá lehetősége), de a különböző fejlettségű város-

csoportokban élők esetében ebben árnyalt különbségek vannak. A vesztes településeken lakók költözési törekvései a legnagyobbak, az átlagokat is meghaladóak: 8,7% állította, hogy el fog költözni, 16,5% pedig elköltözne, ha lenne rá lehetősége. A fejlett új városi csoportban élők akarnak az átlaghoz képest kisebb arányban elköltözni (5%), és kisebb arányban (6,9%) mondták azt is, hogy elköltöznének, de nincs rá lehetőségük. A stagnáló új városok lakói hasonló mértéket jelöltek meg (4,9%) a biztos költözés esetében, a másik adat azonban nagyobb, mint az előző csoportnál, de az átlagnak megfelel (11,9%).

6. A globális városfejlődési irányok újváros-térségi kibontakozását még egy térbeli társadalmi trend is sejteti: meglepő hasonlóságot látni a 2015-ös, 11 újváros-térségben (egyszersmind a fejlett új városi csoportban) élők térbeli társadalmi szerkezete és a 2014-es magyar nagyvárostérségi népesség társadalmi megoszlási trendje között. Mindkét esetben ugyanis azt látni, hogy a legmagasabb társadalmi státusúak (a diplomások, a szellemi munkát végzők, a legmagasabb jövedelemmel rendelkezők) egyre nagyobb teret foglaltak el a belső városrészekből, de a külső városi negyedekben is növekedett az arányuk, a fejlett és a fejletlen városkörnyékek magasabb társadalmi státusú népessége közötti aránykülönbség pedig csökkent vagy eltűnt. A magasabb társadalmi státusúak mintegy „kiszorították” az alacsonyabb társadalmi státusú csoportokat a belső városi terekből, illetve benyomultak a fejletlenebb városkörnyékekre is. Tették ezt többek között azért is, mert a városból elvágódó fiatalabb, alsó középosztálybeli rétegek könnyebben találtak olcsóbb lakásokat, ingatlanokat a fejletlenebb (egyben kedvező táji adottságú) környékbéli településeken. Mindez pedig az európai városfejlődési trendeknek is megfelel (Szirmai, 2009; Szirmai–Ferencz, 2015).
7. A magyar új városi térségek társadalmi jellemzői tehát közelítenek a globális, illetve a nyugat-európai trendekhez. De igen nagy különbségekkel igazodnak azokhoz, a gazdaságilag, infrastrukturálisan és társadalmilag fejlettebb új városi térségek integrációja előrehaladottabb, a fejletlenebb új városi térségek integrációja késleltetett.

IX. rész

A belvárostól a város széléig

1. A történelmi belvárosok

A magyar történelmi belvárosokban sétálva már nem lehet érezni azt a valamikori fájó hiányt, sokszor irigységet, amit a magyar és a nyugat-európai belvárosok összehasonlításakor éreztünk, akár egy nyugat-európai utazást követően, akár külföldi városokat bemutató ismeretterjesztő vagy városi környezetben játszódó művész-film megtekintése alkalmával. A belvárosokban élők, az ügyeket ott intézők, a hazai és a külföldi turisták ma már jellegzetesen európai és globális építészeti és társadalmi környezetet találnak. A történelmi belvárosokban látható új vagy felújított köz- és magánépületek, a rendbe tett homlokzatok, a közterek, a sétáló és bevásárló utcák, az elegáns üzletek, az éttermek és a kávéházak, a nyaranta emberekkel teli teraszok, a művészeti és egyéb produkciók, a mi városméreteinknek, időjárásunknak, kulturális szokásainknak, életformánknak megfelelő sajátosságok szerinti eltérésekben európaiak.

A nyugat-európai belvárosoktól persze nem mindent irigyeltünk. Nem irigyeltük a főként az 1950-es, 1960-as évek nagyvárosaira jellemző társadalmi problémákat, az utcai atrocitásokat, a tolvajlásokat, a bűnözést, a belváros meghatározott részein kialakult vagy a belső részek peremén elhelyezkedő szegénynegyedeket, leromló városrészeket. Nem irigyeltük a szinte láthatatlan belső társadalmi határokat, a gazdagság és a szegénység elkülönülését. Nem irigyeltük azt a térbeli, társadalmi vonalat, ami jelölte, meddig mehet a turista, mert ott kezdődik a helyi középosztály számára is tiltott terület, ahol a szegények vagy a hátrányokat szenvedő különböző kisebbségek élnek. A centrumokban koncentrálódó gazdagság nyilvánvaló jeleit irigyeltük, a fogyasztás infrastrukturális feltételeit, a felújított és védett építészeti örökséget, a sok látnivalót, az éttermeket és a kávéházakat, a jólét hangulatát. Miközben persze nem gondoltunk arra, hogyan élnek meg városaikat és belvárosaikat a nyugat-európai polgárok. Pedig ebben az időszakban

a nyugat-európai középosztály tagjai fokozatosan növekvő mértékben kezdték elhagyni a nagyvárosokat, és költöztek ki a városzéli negyedekbe, az elővárosokba, a nagyváros környéki falvakba. Többek között éppen a belvárosokban kialakult kedvezőtlen jelenségek miatt, az ott koncentrálódó társadalmi problémák, a közlekedésből származó környezeti ártalmak és a zaj miatt.

A piaci társadalmakra jellemző folyamatok kibontakozása, az annak megfelelő térbeli társadalmi szerkezet kialakulása, az európai városhálózatokba történő integráció, a globális gazdaság hatásmechanizmusai döntő fontosságú változásokat hoztak létre a kelet-közép-európai, köztük a magyarországi nagyvárosi terekben is. Ennek során a történelmi belvárosok is átalakultak. A városközpontokban lezajlott átalakulások eredményeként itt is megtalálhatók a nyugat-európai nagyvárosok – korábban irigyelt – előnyei, de megtalálhatók az akkori és a mai nyugat-európai városokra jellemző hátrányok és problémák is. A magyar belvárosokban is nyilvánvalóvá váltak a társadalmi feszültségek, a belvárosi csillogás és fejlődés, és a leromlott belső városrészek kiáltó ellentmondásai. Egyre több problémát okoz a városi környezetszennyezés és a zaj is. A piaci átalakulás, a társadalmi polarizáció területi hatásai következtében újjászerveződött belvárosi társadalmi szerkezet ellentmondásos jellege is nyilvánvalóvá vált, a nagyvárosi tér központjaiban egyszerre látszik a gazdagság és a szegénység. A magyar nagyvárosok centrumaiból is menekülni kezdtek az emberek, a városi középosztály főként a szuburbanizációs igényei és az átalakulás keretében megnyílt új lakáspiaci lehetőségek, az alacsonyabb státusúak a városi élet és az ingatlanárak drágulása, az elvesztett városi munkahely miatt. Az átmenet folyamatát számos kutatás elemezte. Ezek eredményeként fontos összefüggések derültek ki a magyar nagyvárosokban lezajlott gazdasági, társadalmi folyamatokról.

1.1. A nyugat-európai belvárosok átalakulása

Az európai nagyvárosok belvárosaiban az 1950-es, 1960-as években váltak érzékelhetővé a városleromlás jelenségei. Az addig koncentrált városfejlődés, a vidéki népesség városi, belvárosi terekbe áram-

lása, a népességnövekedés miatt a lakásállomány, a belső részek épületei gyors pusztulásnak indultak, összefüggő területek slumosodtak. A környezeti problémák, a zaj, a közlekedési gondok, a társadalom periferiáján lévő rétegek beáramlása, az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok, hátrányos helyzetben lévő etnikai csoportok koncentrációja, a deviáns társadalmi jelenségek társadalmi feszültségeket okoztak. A kedvezőtlen jelenségek miatt a városi középosztályból számosan kiköltöztek a belvárosokból. A városi középosztály tagjainak kiköltözése miatt a városcentrumok fejlődése lelassult, létrejöttek kiüresedett belső városrészek is.

A gazdaság decentralizációja, a nagyvárosi gazdaság kifelé törekvése is hozzájárult ahhoz, hogy a városközpontok hanyatlásnak indultak. A társadalmi, gazdasági szuburbanizáció eredményeként a környék lakossága rendkívüli mértékben növekedett. Új városi társadalmi szerkezet jött létre. A szuburbanizáció a centrumvárosok „strukturális deficitjével”, vagyis azzal járt, hogy a magas jövedelmű csoportok a városok szegélye felé mozdultak, miközben az alacsonyabb jövedelműek a belső részekben maradtak (Innovative policies, 1996). Az 1970-es, 1980-as években felgyorsultak a bevándorlás folyamatai is. Az afrikai, ázsiai, latin-amerikai országokból érkezett bevándorlók a központokhoz közeli leromlott városrészekben, munkásnegyedekben helyezkedtek el. (Svájcban voltak olyan belváros közeli városrészek, ahol a külföldiek aránya 50% volt [Heye–Leuthold, 2005].) A nyugat-európai nagyvárosokban mindenhol szaporodtak a hátrányos életlehetőségeket nyújtó, marginális vagy deviáns élethelyzetekre szocializáló, a társadalmi problémákat és konfliktusokat koncentráló, a társadalmi integrációt nem vagy alig biztosító leromlott központi városrészek (Berger, 1998, 269–283.).

A fejlett nyugat-európai országokban az 1980-as, 1990-es években ismét megfigyelhető volt a gazdasági és társadalmi centralizáció, a globális tőke és annak intézményei, a multinacionális, transznacionális vállalatok, a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja. A globális gazdaság igényei a belső városmagok funkcióváltását, a korábbi lakóhelyi feladatok igazgatási, üzleti funkciókká alakulását hozták. A nyugat-európai belvárosokban számos rehabilitációs beavatkozás történt. Ezek a folyamatok a globalizáció, a globális gazdaság városközpontok

iránti szükségleteit, a globális gazdasághoz kapcsolódó társadalmi rétegek belvárosi lakóhelyi törekvéseit is kifejezték. A globalizációt tárgyaló fejezetben láttuk, hogy a világpozíciókat birtokló cégek és az azokhoz kapcsolódó ún. új osztály, tehát a magas jövedelmű menedzserek, magasan képzett szakmacsoportok tagjai, tőkerész-szel rendelkező alkalmazottak a városközpontokban, míg az országos szintű vállalatok és a nemzeti középosztály tagjai a városregiók jobb minőségű elővárosaiban helyezkednek el. Mindezek új szegregációs trendeket, a dzsentifikációt, a belvárosi negyedek nagypolgárosodását jelentették. Ez a ma még nem számottevő méretű, de növekvő létszámú csoport a városi társadalmi szerkezetet jellegzetes módon határozza meg. Ők a „metropolitan businessmen”, a transznacionális középosztály tagjai, a nemzetközi szakértők, a tudományos, az egyetemi, a médiaélet, az európai kormányok, nemzetközi szervezetek képviselői, a szolgáltató szektor fejlődésének a produktumai. Ezek a csoportok nemcsak egy városban, hanem a városok között élnek, elsősorban ők használják a városközpontok intézményeit, a hoteleket, az éttermeket, látogatják a kulturális élet nagyobb eseményeit (Martinotti, 2004).

Az 1990-es évek óta az európai városok társadalmi szerkezetét a dzsentifikáció és a marginalizáció komplementer, egymást kiegészítő, ellentmondásos folyamatai alakítják. A dzsentifikáció folyamatai főként a központi részekre, a történetileg jobb módúak által lakott negyedekre (a „Beaux Quartiers”-re) és a jobb elővárosokra vonatkoznak, míg a marginalizáció inkább a rosszabb státusú elővárosokra, a városkörnyékre jellemző (Heye–Leuthold, 2005, 4.). A belvárosok megújulását követően az 1950-es, 1960-as években épült, lepusztult lakásállományú városszéli munkásnegyedekből a jobb módúak a belső részekbe költöztek. A helyüket egyre több idős, alacsony státusú bevándorolt, deprivált helyzetű foglalta el. Ezzel létrejött a modern városi társadalmak egy új térbeli társadalmi egyenlőtlensége, a jól képzett, magas jövedelmű, modern városi középosztály által lakott városcentrumok és az alacsonyan iskolázott, szakképzetlen, a városi társadalomhoz kevésbé integrált városkörnyék (periféria) megosztottsága (Heye–Leuthold, 2005, 12.).

1.2. A kelet-közép-európai belvárosok átalakulása

A kelet-közép-európai országokban (Magyarországon is) az 1970-es évek óta nyilvánvalóak a belvárosi problémák, a történeti műemlékek, a lakásállomány pusztulása, a slumosodás folyamata, a környezeti károk. A városleromlás az 1980-as években még nyilvánvalóbbá vált. A fizikai károk társadalmi következményei azonban jóval kisebb mértékben jelentek meg a keleti modell városaiban, mint a korabeli nyugat-európai városokban. A társadalomtudományi kutatások ugyan jeleztek bizonyos társadalmi szerkezeti problémákat. A térség nagyobb városai, fővárosai esetében az adott időszakban már érzékelhetővé vált az alacsony jövedelmű, idősebb, illetve a roma népesség belvárosi koncentrációja (Ladányi–Szelényi, 1988, 83.; Musil, 2002). A középosztály városszéli kiköltözéséről azonban még nem lehetett beszélni. Bár az állami lakáselosztási mechanizmusok, az új lakótelepek építése lehetővé tették egyfajta „kvázi szuburbanizációt”. A leromlott belső városrészek tehetősebb, jobb politikai érdekérvényesítési lehetőségekkel, magasabb pozícióval rendelkező társadalmi rétegei közül számosan az új lakótelepekre költöztek. Ahogy erről már korábban szó volt, a nagyobb városok centrumainak a környékén vagy a külső övezetekben épült új lakótelepek modern, komfortos lakásai a társadalmi, politikai helyzet és elkötelezettség jutalmaként is szolgáltak a redisztributív lakáselosztási rendszerben. Az államszocialista rendszerben kedvezőtlenebb társadalmi, politikai pozíciót elfoglaló középosztálybeliek (illetve a magasabb pozícióval bírók közül azok is, akik ragaszkodtak a belvárosi környezethez) és az alsóbb középosztálybeliek azonban továbbra is belvárosokban maradtak (Cséfalvay, 1995, 41.).

A kelet-közép-európai városokban, az államszocialista időszakban sokkal kevésbé volt dinamikus a szuburbanizáció, mint a nyugat-európai városokban (Musil, 2002). Ennek legfőbb oka az volt, hogy a városi magánlakás-építést minden szóban forgó országban szigorúan korlátozták (Illés, 2002, 79.). (A magyarországi lakásgazdálkodási rendszer ugyan liberálisabb volt, már az 1960-es évek második felétől lehetővé tették a korlátozott piaci lakásgazdálkodást is.)

A kelet-közép-európai városok történelmi belvárosainak a fizikai, társadalmi problémái részben az államszocialista örökséggel

magyarázhatók. A városközpont-fejlesztés nem vagy csak kis mértékben volt része a várospolitikáknak (Lichtenberger et al., 1995). Ideológiai értelemben a városközpont konzervatív, burzsoá jelenség volt, ezért nem kapott prioritást a fejlesztési döntésekben. Politikai, ideológiai célok, a munkásság lakáshelyzetének a megoldási törekvései, a mennyiségi lakáshiány kezelésének céljai (továbbá a nagy építőipari cégek, a házgyárak érdekviszonyai) magyarázták, hogy a városfejlesztésekben kiemelten fontos volt a lakótelepek fejlesztése. Az infrastrukturális fejlesztési források lakótelepi felhasználása miatt hiányoztak, vagy csak szigetszerűen, pontszerűen jöttek létre az állam, illetve a helyi önkormányzatok által megvalósított rehabilitációs programok és fejlesztések. A magántőke bevonására nem volt mód.

Az 1990-es évek jelentős változásokat eredményeztek. Ezek a változások azonban nagyon ellentmondásos módon játszódtak le, a városcentrumok meghatározott részeinek gyors és látványos fejlődésével, más részek leszakadásával, fokozatos pusztulásával. Az átalakulás kedvező folyamatai alapvetően a „citysedés” folyamataiból, az üzleti, kereskedelmi funkciók növekedéséből fakadnak. Ennek hatására minden nagyobb városban jellemzővé vált a pénzüintézmények, a bankok, az irodaházak építése, új vagy megújuló gazdasági, kereskedelmi centrumok és a kapcsolódó infrastruktúrák kialakítása, a szállodák felújítása, új szállodák építése, a nagy bevásárlóközpontok kialakítása, az üzleti-piaci alapú ingatlanfejlesztések. A városközpontokat gyors ütemben modernizálták az elegáns üzletek, az új éttermek és kávéházak, a sétáló utcák, az átalakított közterek is.

A belső városrészek, az új építészeti megoldások a globális, illetve a nyugat-európai nagyvárosok hangulatát idézik. Ennek oka, hogy a városnegyedek urbanisztikai átalakulása egyre erőteljesebben függ a globális gazdaság terjedésétől, lokális hatásaitól, mint a nemzetgazdaság befolyásától. A nagyvárosok, főként a fővárosok belvárosi részeinek urbanisztikai jellegzetességei, a hotelek, az irodaházak, a kereskedelmi központok, a gyorséttermek, a szórakoztató centrumok egyre standardizáltabbá válnak, a nagy multinacionális kereskedelmi és szolgáltató cégek érdekeit kiszolgáló funkcionális megoldások és az alkalmazott dizájn eredményeként. Ez a tendenciában egyre homogénebb belvárosi struktúra elsősor-

ban a transznacionális, illetve kozmopolita elitcsoportok érdekeit fejezi ki (Martinotti, 2004, 9.).

A belvárosi lakónegyedekben is lezajlik a fejlődés. Ez azzal is összefügg, hogy az állami lakások privatizációját követően (főként az 1990-es évek elején) jellemzővé vált a belvárosi lakások irodákká alakulása, a lakások irodai funkciókra történő bérbeadása, a mindezt megelőző épületfelújítások is. A rehabilitált negyedek, övezetek számának a gyarapodása is megfigyelhető. Ezek különböző modellek szerint jöttek létre, többnyire az állami és a piaci szereplők együttműködése eredményeként. A szociális típusú rehabilitációs modellek azonban inkább csak kísérletekként, tervekként jelentek meg. Ezért a kelet-közép-európai városokban általános probléma a városrehabilitáció lassú, szigetszerű kibontakozása, jóllehet az utóbbi években ebben már jelentős javulás érzékelhető.

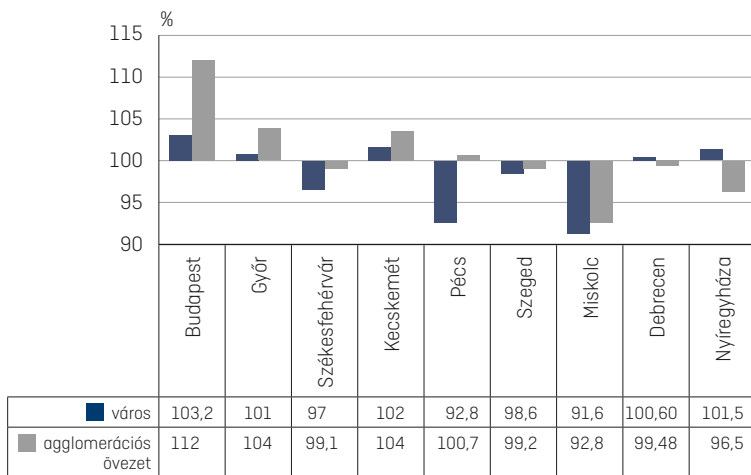
A városközpontok lakóövezeteinek a felújítását akadályozza a helyi önkormányzatok kedvezőtlen anyagi helyzete, amely nem elegendő átfogó rehabilitációs projektek megvalósításához. Nehézségeket okoznak a lakásprivatizációs modellek is, a kelet-közép-európai városi népesség többsége lakástulajdonos, akik anyagi helyzetük alapján többnyire képtelenek a házak és lakásaik felújítására. A társadalmi polarizáció éleződése, a jövedelmi differenciák növekedése szintén akadályozza a magánereő bevonását a rehabilitációs projektekbe. Ezért a kelet-közép-európai fővárosok kedvezőtlenebb ökológiai pozíciójú, slumosodó belső részeiben egyre nagyobb mértékben romlik a lakásállomány. A belvárosok közterületei, a zöldterületi adottságok – különösképpen a fejlődés dinamizmusából kieső területeken – is nagymértékben romlottak.

1.3. A magyarországi belvárosi társadalmak

A cityképződésnek, a történeti funkciók átalakulásának, a lakóhelyi funkciók csökkenésének, az üzleti, igazgatási funkciók növekedésének, valamint a szuburbanizáció felgyorsulása és a természetes népességfogyás következtében az 1990-es években radikálisan csökkent (ahogy a kelet-közép-európai, úgy) a magyar városok népessége is (Lichtenberger, 1995, 128.).

2000 és 2012 között a 9 nagyvárostérség, tehát mind a budapesti, mind pedig a nyolc vidéki várostérség központjainak a népesség-

27. ábra. A nagyvárosok és agglomerációs övezetük* lakónépesség számának változása 2006 és 2016 között

TeIR adatok *Az agglomerációs övezet népességszám változásának vizsgálatakor a KSH 2014-ben végzett agglomerációlehatárolást vettük alapul.

száma jelentős mértékben csökkent, miközben a városkörnyékek népességszáma emelkedett (Schuchmann–Várad, 2015). A legfrissebb adatok 2006 és 2016 között azonban jelentős változást rögzítettek: a gazdaságilag fejlettebb nagyvárosokban (Budapesten, Nyíregyházán, Kecskeméten és Győrben), ahol erős a gazdaság, és ahol nagyobb multinacionális cégek, nagyvállalatok kínálnak munkát és munkahelyet, megállt a csökkenés trendje, miközben a többi városban (különösképpen Székesfehérváron, Pécsen és Miskolcon) csökkenés következett be. Az agglomerációk esetében több helyen is népességcsökkenés regisztrálható: főként Miskolcon és Nyíregyházán (lásd a 27-es ábrát).

A belvárosok népessége gyakran változik. A 2005-ös, a 9 nagyvárosban végzett reprezentatív kutatásból is kiderült, hogy a belvárosokban laknak legkevésbé a születésük óta az emberek. Miközben a nagyvárosok lakói közül minden kilencedik születése óta ugyanott él, a belvárosban lakók csak 9%-ára igaz ugyanez. A 2014-es vizsgálatnál már ennél is kevesebben, csak 6%-ban mondták, hogy születésük óta a centrumban élnek.

A városkörnyéki településeken szintén gyorsabb a népességváltozás. 2005-ben csupán 2%, 2014-ben pedig 7% válaszolta, hogy születése óta a környéki településen él. Az adatok a köztes város-

részekén élők sokkal erősebb „helyhez kötöttségét” jelezték. (2014-ben az átmeneti övezetben 28%, a külvárosban 19% mondta, hogy születése óta az adott helyen él.)

A 2005-ben a belvárosban születettek között az átlagot meghaladóan magas volt az érettségizettek és a diplomások aránya. A központból kifelé haladva, miközben hierarchikus módon növekedett azok aránya, akik születésük óta az adott városnegyedben éltek, az iskolai végzettség szintje folyamatosan csökkent. 2014-ben ez a trend annyiban változott, hogy a városkörnyéken megállt az iskolai végzettség fokozatos csökkenése, és nőtt a képzettség rétegek aránya.

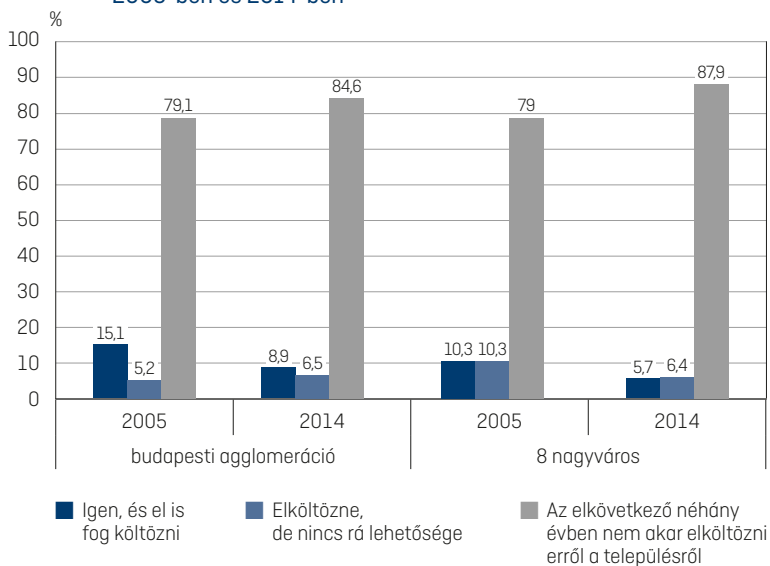
A magyarázatot a centrum-periféria modell konkrét tartalma, a nagyvárosi társadalmak hierarchikus, majd kiegyenlítettebb elhelyezkedése, a dzsentrifikáció irányai, a térbeli mozgások rendje adja arra, hogy a nagyvárosi térségekben a születésük óta ott élők esetében az első és az utolsó érték alacsony, miközben a közbeeső értékek magasabbak.

A társadalmi átalakulások a belvárost és a városkörnyéket érintették leginkább: a belvárost a fizikai leromlás miatti kiköltözések, majd a rehabilitáció és a dzsentrifikáció. A városkörnyéket elsőként a nagyvárosokból vagy az ország egyéb térségeiről ide igyekvő új lakosság társadalmi megosztottságai érintették: az inkább alsó középosztálybeli, illetve az inkább közép- és felső középosztálybeli települések kialakulása, majd a kétféle települési típus lakosságának összetételét jellemző közeledés folyamatai. Az országban zajló területi társadalmi koncentrációk városkörnyékekre gyakorolt hatása is fontos: hiszen a városok és a vidékek közötti éles térbeli társadalmi polarizációk következtében a vidéket elhagyók többnyire csak a nagyobb városok környékén találtak lakóhelyet.

A köztes területeken élő, többnyire alacsonyabb vagy közepes társadalmi státusú csoportok vagy a lakóhelyi elégedettségük okán, vagy a lakáshitel tartozásaik súlya miatt nem tudnak, nem akarnak mozdulni. (2014-ben a teljes mintában megkérdezettek 25%-ának volt valamilyen hiteltartozása. Ez az arány a külvárosokban (28%) és a városkörnyéken (32%) átlagon felüli, a belvárosi arány jóval átlag alatti volt (7%).

A nagyvárostérségi népesség egyre kevésbé akar, és egyre kevésbé tud költözni: ez már a 2005-ös vizsgálatban is látszott, a 2014-es

28. ábra. A magyar nagyvárosi térségekben élők költözési szándékai 2005-ben és 2014-ben

NKFP és TÁMOP kérdőíves felmérése adatai alapján, saját szerkesztés

vizsgálat megerősítette ezt a trendet (Schuchmann, 2015, 136.). A 28-as ábrából látható, hogy a költözést tervezők vagy az éppen arra vágyók aránya a két időpont között csökkent: mind a budapesti térségben, mind pedig a nyolc nagyvárosi térségben.

A kiköltözést visszafogta az is, hogy 2003 és 2006 között Budapesten 35 ezer új lakás épült, ebből lakóparki formában több mint 6 ezer (Cséfalvay, 2008, 23.). Valószínűsíthető, hogy a fővárosban épített új lakóparkok felszívták azokat, akik elégedetlenek voltak a többnyire belső kerületi vagy éppen lakótelepi lakásaikkal, és akik tiszta és biztonságos, másképp fogalmazva olyan szuburbán környezetbe vágytak, amely egyidőben nyújtotta a városi és vidéki élet előnyeit. Miközben megóvta őket a bejárás nehézségeitől, az elővárosi viszonyok kialakulatlanságától is.

A hitelproblémák inkább az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok, a lakóparkfejlesztések pedig inkább a magasabb társadalmi státusúak esetében eredményezik a városcentrumból történő költözési törekvések visszaesését. Nyilván nemcsak ezért, de emiatt is 2007 óta nemcsak csökkent a fővárosi kiköltözés dinamikája, hanem enyhe népességnövekedés is látszik.

A fővárost és a környékét összekötő közlekedési utak állapota, a megnövekedett gépkocsiforgalom miatti zsúfoltság, az állandó-

sult dugók, a városfejlődés dinamikájától jóval elmaradt mennyiségi és minőségi tömegközlekedés szintén szerepet játszanak akár a költözési célok visszaesésében, akár a visszaköltözési igényekben. Mindez arra utal, hogy a közeljövőben valószínűleg nem várható a lakossági kiköltözéssel összefüggő drasztikus városi terjeszkedés. Az adataink szerint a költözést tervezők, főként a belső városnegyedek magasabb társadalmi státusú csoportjainak a nagy része (közel 69%) Budapesten akar maradni, közel 19% azok aránya, akik az agglomerációt, 6,5% pedig akik egyéb településeket választanak.

A budapesti agglomerációban ma erőteljesek a város és a környék közötti ellentmondások, annak több szimptomája is érzékelhető. A térség társadalmi szerkezete hierarchikus, egyenlőtlen. A városkörnyéken is létrejöttek a magasabb és az alacsonyabb ökológiai és társadalmi pozíciójú települések. S bár az eltérések nem mutatják a nyugati típusú felső és középosztálybeli, illetve a társadalmilag érzékenyebb, alacsony státusú települések és a centrumok erőteljes kettősségét, de már érzékelhetők a dichotómiát szervező folyamatok. A fejlett városkörnyéki települések népességének magasabb a jövedelme, jobb az iskolázottsága (valamivel idősebbek, inkább házasok). A fejletlenebb városkörnyéki településeken élők alacsonyabban iskolázottak, alacsonyabb, illetve közepes a jövedelmük (fiatalabbak, inkább munkaerőpiac-képesek). A települési (tehát a centrum és a környékbeli) önkormányzatok között történetileg változóak a kapcsolatok, a mai viszonyok és érdekeltségek, a kulturális tényezők inkább a zárttságot ösztönzők.

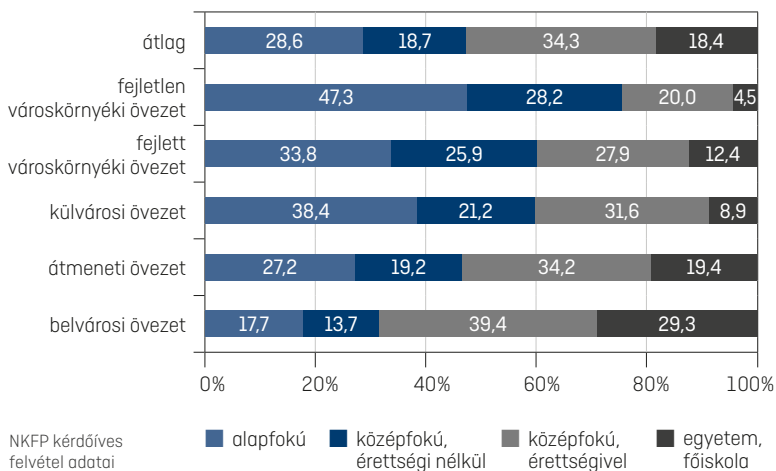
1.4. A társadalmi szerkezet jellemzői

A mai európai, így a magyar társadalom is, idősödik (Kovács, 2010).⁷⁶ A magyar társadalom idősödését mutatja, hogy 2001 és 2011 között az időskorúak aránya 32,4%-ról 37,8%-ra növekedett, míg a gyermekkorúak aránya 26,4%-ról 23,5%-ra csökkent.

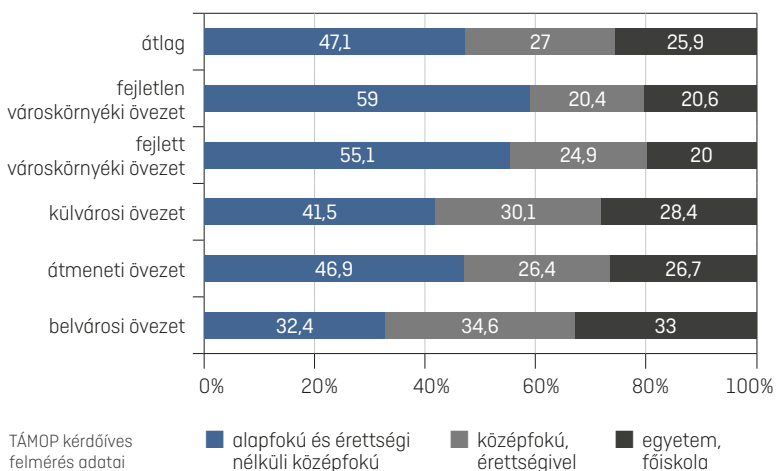
A 2005-ös reprezentatív vizsgálat eredményei szerint a 9 magyar nagyváros belvárosi társadalma nem idősebb az átlagnál: a legidősebb korcsoport (a mi kérdőívünk szerint a 60 éven felü-

⁷⁶ A 2011. évi népszámlálás alkalmával 2 millió 331 ezer 60 éves és idősebb személyt regisztráltak Magyarországon. Ez a teljes népesség 23,5%-a (A népesség gyarapodó összetétele, KSH 2014).

29. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a 9 magyarországi nagyvárostérségi övezetben, 2005

30. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a 9 nagyvárostérségben részletes övezeti besorolás alapján, 2014

liek) a közel 30%-os mintaátlaghoz képest csak valamivel magasabb arányban (30,8%) volt jelen. A 2014-es kutatásban lényegében ez a trend maradt: az idősebbek aránya szintén jelentéktelen mértékben (1,4%-kal) volt magasabb, mint a mintaátlag. A vizsgált negyed sokkal inkább volt fiatal vagy fiatalos. A legfiatalabb korcsoport (a 18–29 évesek) már 2005-ben is nagyobb arányt (21,3%) képviselt, és ez nagyobb volt a (17,3%-os) mintaátlagnál. 2014-ben

a legfiatalabb korcsoport aránya jelentős mértékben nőtt (a 20%-os átlaghoz képest az arányuk 27,6% volt).

A jelenség mögött a belvárosok dzsentifikációja, a magasabban képzett, részben fiatalabb rétegek jelentősebb koncentrációja érzékelhető. A belvárosi társadalmak képzetek. Az alacsony végzettséggel rendelkezők átlag alatt, a középszintű és (főként) a felsőfokú végzettségűek átlag felett koncentrálódnak a belvárosi övezetekben. (Az alacsonyabb végzettségűek az átlaghoz képest magasabb arányban jellemzik a vidéki belvárosokat, az érettségivel, technikummal és diplomával rendelkezők aránya pedig a budapesti belvárosi részeken magasabb.)

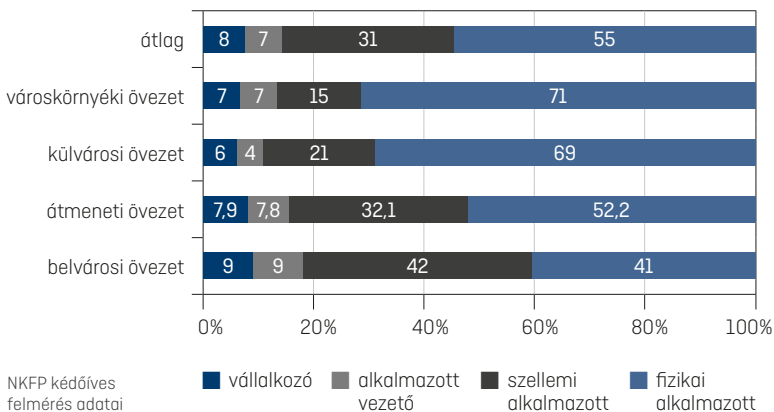
2014-ben a trend további erősödését látni: az alacsonyabban iskolázottak aránya csökkent (jóval mintaátlag alatti), míg a középfokú végzettséggel, érettségivel, a felsőfokú diplomával rendelkezők aránya nagymértékben nőtt (jóval átlag feletti). Az önálló vállalkozók, a vezető beosztású alkalmazottak, illetve főként a szellemi alkalmazottak a mintabeli átlagokhoz képest szintén nagyobb arányban élnek a belvárosokban (lásd a 29. és a 30. ábrát).

A fizikai alkalmazottak a két vizsgált időszakban egyaránt a városkörnyéken, illetve a külvárosi övezetekben helyezkednek el, arányuk a belvárosokban az átlagnál jóval alacsonyabb (lásd a 31. és a 32. ábrát).

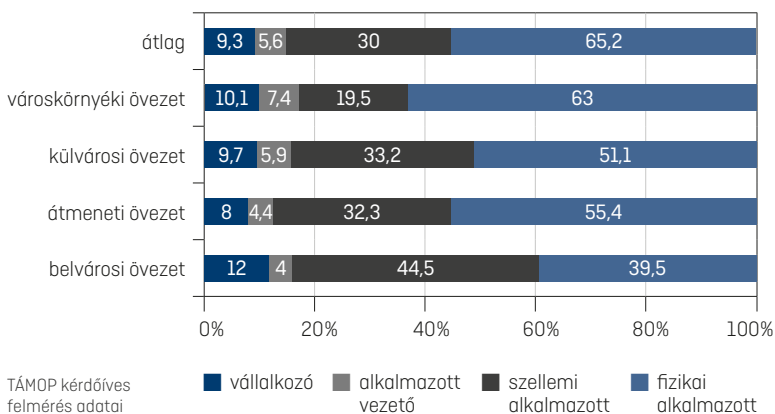
A 9 nagyvárosi térségben megkérdezettek övezeti bontások szerinti jövedelmi adatainak a 2005-ös és a 2014-es alakulása a szuburbanizáció erőteljessé válását mutatja. 2005-ben a legmagasabb jövedelműek aránya (az átlaghoz képest) még magasabb volt a belvárosokban. A 2014-es év lényeges változást mutat: a legmagasabb jövedelműek belvárosi aránya (20%) már nem érte el a minta átlagát (25,8%). Átlag felett az időközben átalakult, sokat fejlődött külvárosokban és az ún. fejletlen városkörnyéki településeken találjuk őket.

Az alacsony jövedelműek elhelyezkedése is módosult: 2005-ben a legalacsonyabb jövedelmű csoportok túlnyomó többségben nem a belvárosokban, hanem a külvárosokban és a (fejletlen) városkörnyékeken laktak. Ettől függetlenül őket is megtaláljuk itt, bár az átlagokhoz képest kisebb arányban. A 2014-es év ebben is változást hozott: a belvárosokban is jelen vannak a közepes jövedelmű csoportok, arányaik az átlagoknál valamivel magasabbak. Átlag felett a fejlett városkörnyéki településeken helyezkednek el. Ez akár meglepő is lehet addig, amíg meg nem nézzük az általános

31. ábra. A népesség foglalkozási csoportok szerinti megoszlása a 9 nagyvárostérségben övezetenként, 2005

32. ábra. A népesség foglalkozási csoportok szerinti megoszlása a 9 nagyvárostérségben övezetenként, 2014

helyzetüket: az érintettek közel fele volt már munkanélküli (az átlag 32%). Sokan ingáznak közülük. Az anyagi helyzetükkel való elégedettségüket nézve az látszik, hogy az itt élők (átlag felett) állították, hogy éppen kijönnek a havi jövedelmükből. Ezt az is magyarázza, hogy sokaknak van hiteltartozása. Mindez azt mutatja, hogy a belvárosból kiköltözötték egy része, jöllehet képzetesebb és fiatalabb, anyagilag nem áll túl biztos alapokon, és csupán hitelek segítségével tudott a város környékére jutni, ott ingatlant vásárolni, építkezni.

A két vizsgált időpont között számottevő változások zajlottak le a nagyvárosi társadalmi (és a fizikai) szerkezetekben. A budapesti térséget korábban bemutató fejezetben szó volt a magas társadalmi státusúak városi térfoglalásairól, a város különböző negyedeiben megmutatkozó egyre nagyobb arányaikról, az egyes városrészek új társadalmi tartalmáról. Ezt látjuk most nemcsak a budapesti térség, hanem az összes, vagyis a 9 magyar nagyvárosi térség társadalmi szerkezetének a 2005 és 2014 közötti átalakulása kapcsán. Ebből ugyanis az összes magyar nagyvárosra kiderült, hogy a 2005-ös hierarchikus térbeli társadalmi szerkezet megváltozott, kiegyenlítettebbé vált. Mégpedig a fokozatos dzsentrifikáció miatt, amelynek során a belső részek képzett és magas jövedelmű rétegei egyre kijebb vonulnak a nagyvárosi térben. Részben egy „belső” szuburbanizáció keretében, elfoglalva a külvárosokat (azok új lakóparkjait), részben egy „külső” szuburbanizáció folyamán. Ekkor elsőként az ún. fejlett városkörnyéki településeket, később már a fejletlen környékbeli tereket lakják be. A dzsentrifikációt nemcsak ez támogatta, hanem az is, hogy a nagyvárosokba újonnan beköltöztek között is megnőtt a magasabban képzett rétegek aránya.

A kelet-közép-európai nagyvárosokban általában nem érzékelhetők a nemzetközi migráció éles területi megnyilvánulásai, a bevándoroltak nem hoznak létre elkülönülő városnegyedeket. Az eddigi kutatásokból az derül ki, hogy a magasabb társadalmi státusú nyugati bevándoroltak a városok jobb részein, köztük a felújított belvárosi negyedekben, illetve a jobb elővárosokban élnek. A kedvezőtlenebb társadalmi helyzetben lévő, főként keleti bevándorlók a belvárosok, olcsóbb lakásállományú részein, illetve az alacsonyabb státusú városszéli lakótelepeken helyezkednek el (Drbohlav–Cermák, 1998; Beluszky–Szirmai, 2000).

A közép-európai fővárosokat az 1990-es évek végén összehasonlító elemzések szerint az etnikai szegregáció a budapesti belső városrészekben szignifikánsabb volt, mint Prágában vagy Varsóban (Weclawowicz, 1998a, 65.; Drbohlav–Cermák, 1998, 105.; Ladányi–Szelényi, 1998).

A magyarországi nagyvárosok esetében hasonlóak a folyamatok: a mintába került külföldiek (pontosabban, akik külföldről költöztek a vizsgált magyar nagyvárosokba) magasabb státusú tagjai a történelmi belvárosokban és a hagyományosan beépített belső negyedekben, illetve a jobb lakótelepeken és a jobb villanegyedek-

ben, lakóparkokban élnek. Az alacsonyabb státusúak a kevésbé jó minőségű lakótelepeken, rosszabb státusú kertvárosi, családi házas övezetekben helyezkednek el. Mindez a globális trendek érvényesülését igazolja.

1.5. A belvárosi társadalmi problémák

Az 1980-as évek végén, az 1990-es évek elején a magyar belvárosokban, a belvárost környező negyedekben számos fizikai és társadalmi probléma koncentrált. Leromlott városrészek, funkcióvesztett területek, kiüresedett üzlethelyiségek, elavult műszaki állapotú épületek, elhanyagolt közterületek, parkok és terek, környezet- és zajszennyezés, komfort nélküli lakások adtak otthont a többnyire alacsony státusú, idősebb lakosságnak, számos szegénynek és munkanélkülinek. A szegénység és a deviancia, a hajléktalanság, a koldusok, (az illegális) prostituáltak az utcán is láthatóak voltak, ahogy az utcai atrocitások is.

Számos olyan belvárost környező városrész, lakótelep is jelen volt (jelen van) a hazai nagyvárosokban, ahol jellemző volt ugyan a fizikai leromlás, de az nem párosult a lecsúszott társadalmi rétegek, valamint a deviancia koncentrációjával. Ezekben a negyedekben a lakónépesség társadalmi összetétele viszonylag kedvező: többnyire az alsó középosztály tagjai, segéd- és betanított munkások, szakmunkások, adminisztratív dolgozók. Ezeknek a csoportoknak általában volt munkahelyük, fizették a lakbérüket, illetve a lakás egyéb költségeit, a lakásrészleteket is. (A szóban forgó negyedeket Gans alapján alacsony bérű körzetnek is lehetne nevezni [László–Tomay, 2002].) Miközben nem voltak képesek a lakóhelyi környezet, az épületek felújításához, modernizációjához szükséges pénzt előteremteni.

A 9 nagyvárost vizsgáló 2005-ös kutatás keretében megkérdeztük a mintába kerülteket, egyrészt hogyan vélekednek a nagyvárosi problémákról, mennyire tartják azokat súlyosnak, másrészt, hogy érzékelnek-e a lakóhelyükön különböző típusú társadalmi konfliktusokat, és azokat milyen erősnek vélik.⁷⁷ A nagyvárosi gon-

---

⁷⁷ Egy ötfokozatú skálán történt az értékelés, ahol az 1-es a legkevésbé súlyos, az 5-ös a legsúlyosabb változatát jelölte a vizsgált problémának.

dok súlyosságával kapcsolatosan azt tapasztaltuk, hogy a mintába kerültek a legsúlyosabbnak a szegénység növekedését találták (3,54). Ettől kisebb súlyúnak, de jelentősnek tartották a hajléktalanságot (3,17), valamint a hulladékelhelyezést (3,12). A belvárosiak átlag alatt, a külvárosban élők átlag felett érzékelték a szegénység problémáit. A hajléktalanságot a belvárosiak (és az átmeneti övezetekben élők) érezték átlag felett súlyos gondnak. Az alkoholizmus, a betörések, a szervezett bűnözés, a drogfogyasztás, a nemzeti, etnikai konfliktusok, a prostitúció, a szegregáció, illetve a különböző társadalmi státusúak, a gazdagok és a szegények egymás mellett élése (vagyis a látható társadalmi ellentmondások) szintén a belvárosokban élőknek okoztak átlag feletti nehézségeket.

Az európai trendeknek megfelelően a magyar nagyvárosok központjaiban, a centrumokhoz közeli negyedekben a lakóhelyi társadalmi problémák általában élesebbek, mint a városkörnyékeken. A városközpontból kifelé, a „városlejtőn” haladva többnyire hierarchikusan enyhül a különböző lakóhelyi problémák súlyosságának a megítélése. Érdekes tapasztalat, hogy a fejlett városkörnyékeken találják a problémákat a legkevésbé súlyosnak. A jelzett trendben van egy különbség, a szegénység növekedését a külvárosi övezetekben és a városkörnyékeken lakók érezték a legerőteljesebben.

A különböző helyi társadalmi problémák minősítései meghatározott társadalmi csoportok adott övezeti koncentrációjával, a saját társadalmi helyzet és az érintettség hatásaival is összekapcsolódnak. A várostérségek belső negyedeiben alapvetően az alacsonyabb társadalmi státusúak értékelik a lakóhelyi problémáikat (a hajléktalanságot, a szegregációt, az alkoholizmust, a drogfogyasztást, a prostitúciót, az etnikai konfliktusokat, a szegénység növekedését) súlyosnak. A belvárosokban élő magasabb társadalmi státusúak kevésbé minősítik komolynak a lakóhelyi társadalmi gondokat. A városkörnyékeken azonban megfordul a fenti trend. A városkörnyéki településeken lakó alacsonyabb státusúak kevésbé tűnnek érzékenynek, a magasabb státusúak (kiváltképp az infrastrukturálisan fejletlen falusias övezetekben) súlyosabbnak látják a saját lakóhelyi problémáikat.

A társadalmi konfliktusokat a városiak sokkal inkább érzékelik erősnek, sokkal inkább tapasztalják azokat, mint a környékbeliek, bár az adatok szerint az ötfokozatú skálán mért értékelések inkább

gyenge konfliktusokat mutatnak. (A legerősebbnek a gazdagok és szegények, a magyarok és más nemzetiségűek, valamint az öregek és fiatalok közötti ellentétek tűnnek. A legkevésbé konfliktusosnak a városiak és a városkörnyéki településeken élők, valamint a gyermekesek és gyermektelenek közötti viszonyt ítélték a válaszadók.) A belvárosiak szinte minden társadalmi konfliktust (kivéve a különböző iskolai végzettségűek, és a magyarok és más nemzeti-ségek között létrejövőket) sokkal élesebbnek látják, mint az átlag. A belvárosban élők a budapestiek és a vidékiek, az öregek és a fiatalok, a gazdagok és a szegények közötti ellentéteket az átlaghoz képest nagyobb mértékben érzékelték.

A társadalmi foglalkozási csoportok szerinti elemzés a társadalmi problémák súlyosságánál látott trendeket mutatja. A belvárosokban élő diplomások minden egyes társadalmi konfliktust átlag alatt vélték erősnek, és kevésbé is tapasztalták azokat. Érdekes módon azonban, most nem a legalacsonyabb státusúak, hanem a középszinten elhelyezkedő csoportok az érzékenyebbek: az érettségizettek, a technikummal rendelkezők a helyi társadalmi konfliktusokat erősebbnek vélik, és inkább válaszolják azt, hogy tapasztaltak is konfliktusokat. A városkörnyéken élő magas státusúak, a diplomások az átlaghoz képest erősebbnek érzik, és nagyobb arányban is tapasztaltak különböző társadalmi konfliktusokat, mint a többiek.

A kutatási eredmények tehát egyrészt azt mutatják, hogy a városi társadalmi problémák súlyosságával kapcsolatos értékeléseket, a társadalmi konfliktusok minősítését a lakóhely várostér-ségi hierarchiában elfoglalt helye, az ott valóságosan is koncentráló helyi feszültségek alapvető módon meghatározzák. A városok, a belvárosok sokkal inkább koncentrálnak a társadalmi problémákra, a társadalmi feszültségeket, mint a városkörnyékek. Az eredmények másrészt azt mutatják, hogy a városi társadalmi problémák súlyosságával kapcsolatos értékeléseket, de a társadalmi konfliktusok minősítését is, a megkérdezettek társadalmi strukturális helyzete is befolyásolja, a társadalmi helyzet, az érintettség, a közvetlen tapasztalat, a problémákkal kapcsolatos érdekelttség, a problémák befolyásoló képessége, a másik társadalmi csoporthoz való viszony további lényeges meghatározó tényezők.

A korábbiakból kiderült, hogy a 2014-es felvétel már egy másik társadalmi szerkezeti képet rögzített: a belvárosok szinte minden nagyváros esetében jellemző fizikai és társadalmi megújulását, az egyes városnegyedek és a környékek újjáalakulását is. Ez a véleményekben is megnyilvánult: a belvárosi társadalmak sokkal kevésbé problémaérzékenyek, mint akár a teljes minta átlaga, akár a többi városrész társadalma.

2005-ben és 2014-ben ugyanazokról a lakóhelyi problémákról kérdeztük meg a nagyvárosiakat. A 2005-ös véleményekhez képest 2014-ben a belvárosban megkérdezettek szinte mindegyike alacsonyabb értékeket adott, akár a teljes minta átlagához, akár a többi városrész véleményéhez képest, vagyis ekkor kevésbé érzékelték a (a kérdőív által elvileg felkínált) lakóhelyi feszültségeket. Kivételt képez a hajléktalanság problémája, egyedül ennek az értéke (2,81) haladja meg a mintaátlagot (2,76). Ennél nagyobb, figyelmet érdemlő értéket csak az átmeneti övezetben tapasztaltunk (3,07).

A két adatfelvétel problémaérzékelési különbségét nem könnyű magyarázni: de biztos, hogy strukturális okai is lehetnek: egyrészt a centrumok megváltozott társadalmi összetétele, vagyis a képzetebb rétegek korábbiakhoz képest nagyobb súlya, és a csak rájuk jellemző gondolkodásmód és szubkultúra. Már a 2005-ös kutatásban is azt láttuk, hogy a különböző társadalmi helyzetben lévők eltérő dolgokat látnak előnyösnek és hátrányosnak, a különböző dolgokat eltérő módon minősítik ugyanabban az övezetben. A belső városi terekben az alacsonyabb társadalmi státusúak, a városkörnyékeken a magasabb társadalmi státusúak értékelése tért el negatív irányban az átlagtól. Kifejezve egyrészt a belvárosban élő alacsonyabb társadalmi státusú csoportok, másrészt a városkörnyéken élő magasabb státusúak lokális értelemben periférikusabb helyzetét, a társadalmi és a területi lakóhelyi körülmények ellentmondásait, továbbá azt is, hogy a lakóhelyi társadalmi környezet jellegzetességei, a hasonló csoport közelsége fontos szűrőként működnek a különböző fizikai tényezők értékelésekor, az előnyök, a hátrányok mérlegelésekor.

A 2014-es vizsgálat a belvárosi lakók nagyobb elégedettségét a domináns rétegek normarendszere, a másokhoz képest magasabb jóllét tudata, a közös helyzetben lévők viszonylagos szegregációja is kiválthatta. A belvárosi társadalmak számára vélhetőleg nyilvánvaló, hogy mások, más települések lakói náluk sokkal rosszabbul

élnék. De talán a többi térbeli társadalmi csoport helyzetéről való (pontos vagy pontatlan) információk mellett a média által közölt napi borzalmak miatt terjedő közöny is szerepet játszhat a kisebb elégedetlenség kialakulásában. Továbbá a múlttól való eltávolodás, az 1980-as, 1990-es évek rendszerváltozást előkészítő nagy (részben értelmiségi, elit) remények lecsengése, a szocialista rezsimek értékeinek (például a szolidaritásnak, a szegények segítésének, a mások iránti toleranciának) visszaszorulása, és ezzel párhuzamosan a piaci társadalom létező feszültségeihez való adaptáció, illetve a „sikeres” alkalmazkodás, a globalizációs feszültségek elfogadása.

Összegezve az eddigieket megállapíthatjuk, hogy a magyarországi nagyvárosokra, azok belvárosaira is reprezentatív szociológiai kutatás eredményei az európai, köztük a kelet-közép-európai belvárosokra jellemző nagy trendek hazai érvényesülését mutatják. Az átmenet folyamatai, az európai és a globális gazdasági integráció hatásmechanizmusai következtében a magyar nagyvárosi centrumok sajátosságai számos szempontból közelítenek az európai nagyvárosok belső tereinek jellegzetességeihez.

A kutatások eredményei szerint az európai nagyvárosok fő jellegzetességeinek megfelelően a magyar nagyvárosok központjai is koncentrálnak a magasabb társadalmi státusúakat: a magasabb iskolai végzettséggel és szakképzettséggel rendelkezőket, a nagyobb jövedelműeket. A piacképes, fiatalabb és aktívabb demográfiai csoportok is a nagyvárosi terek belső részein helyezkednek el. Az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok inkább a külső városrészekben és a városkörnyéki térségekben élnek. A centrumokban is élnek azonban hátrányos helyzetűek, illetve a városkörnyékeken is jelentős arányban megjelentek a magasabb társadalmi státusúak képviselői, az európai trendeknek megfelelő szuburbanizáció – noha késleltetett módon megvalósuló – hatására. A hazai szuburbanizáció az 1980-as években kezdődött, és a rendszerváltozás keretében gyorsult fel. Ennek során egyrészt a magas státusúak városon belüli területi átrendeződése, a belvárosból való fokozatos kifelé húzódása, majd a városkörnyékre való kitelepedése figyelhető meg. Elsőként a fejlett városkörnyékeket, majd a jobb külvárosokat, illetve később a fejletlenebb városkörnyékeket választják. A belvárosi részek válsága, a városrehabilitációk elmaradása is hozzájárult a magasabb társadalmi státusúak kiköltözéséhez.

2. A nagyváros terjeszkedése

Az amerikai középosztály által lakott elővárosok elidegenedett légkörét, sekélyes kapcsolatait, túlzottan homogén társadalmi szerkezetét, az amerikai álom és családmódelel vagy éppen az értelmiségi lét sikertelenségének területi megnyilvánulásait szemléletesen mutatják be Edward Albee 1960-as években írt drámái, a „Nem félünk a farkastól”, a „Mindent a kertbe!” vagy a „Kényes egyensúly”. A Marc Cherry rendezte amerikai televíziós sorozat, a „Született feleségek” populárisabb eszközökkel állítja középpontba a kertvárosi lét feszültségeit: a nem dolgozó nők kapcsolati problémáit, a bezártságot, a túlzott helyi kontrollt.

Az európai elővárosok egyes problematikus jelenségeit, így az elővárosi bűnözést, az erőszakot, a félelmet több film is kiválóan érzékelteti, például a Mathieu Kassovitz rendezte 1995-ös *La Haine* (Gyűlölet) vagy a Daniel Barber rendezésében, 2009-ben készült *Harry Brown* című film.

Az európai elővárosok természetesen különböznek az amerikaiaktól, részben a városfejlődési sajátosságok, a városok és a városi terjeszkedés eltérő méretei, a szétterülésben érintett népességszám jelentős különbsége miatt. De a társadalom szerkezeti sajátosságaiban is vannak eltérések, ahogy az elővárosi társadalmi feszültségek jellegzetességeiben is. De sok a hasonlóság is, részben maga a jelenség, a nagyvárosi terjeszkedés folyamata, annak kedvezőtlen társadalmi, gazdasági hatásai különösképpen hasonlóak (EEA Report, 2016), a meghatározó okok szintén. Ezért érdemes mind az amerikai, mind pedig az európai városi terjeszkedési folyamatokat áttekinteni.

A szociológiai, a demográfiai, a geográfiai szakirodalom, a településtervező és -fejlesztő szakemberek, a politikusok és az önkormányzati szakemberek már hosszú ideje aggodalommal nézik az

elővárosok, illetve az ún. „peri-urbaine”⁷⁸ térségek egyre dinamikusabb, az egész világra jellemző terjedését, angol kifejezéssel az „urban sprawl”-t, a városi terjeszkedés folyamatát és annak kedvezőtlen társadalmi hatásait.

A városi terjeszkedés fogalmát a nemzetközi szakirodalom többféle értelemben is használja. A gazdasági és a társadalmi szuburbanizáció, a városból történő kiköltözések, és ezek következtében a városi és a városkörnyéki népesség számának és arányainak, a várostérségen belüli elhelyezkedéseknek, a belső népesség arányainak az átalakulása, valamint a területhasználat változásai egyaránt a fogalomhoz tartoznak, mint ahogy a kompakt város felbomlása és a diszperzió jelenségei is. A térbeli társadalmi szerkezetre gyakorolt hatások szintén fontos indikátorok, ahogy a tervezési beavatkozások hiánya vagy éppen célzott jellege is.

A városi terjeszkedést a fejlett ipari társadalmakban a gazdaság, illetve a népesség egyre erősebb nagyvárosi, világvárosi koncentrációja, a lakóhelyek és a munkahelyek területi szétválása, a lakóhelyek munkahelyeknél is gyorsabb kifelé történő terjeszkedése határozzák meg. Továbbá a tőkebefektetések, az infrastruktúrális fejlesztések, a kereskedelmi és egyéb szolgáltatások kialakításának a centrumoktól kifelé, a városkörnyékekre irányuló térbeli irányai is (Hall, 1996). A nagyvárosok, nagyvárosi agglomerációk területet fogyasztó térbeli expanziója mögött a fogyasztói társadalom értékrendjének térhódítása, a jóllétben élők számának növekedése, a folyamatosan átalakuló lakóhelyi igények, köztük a keresztes családi ház iránti elvárások erősödése is ott van.

A városi terjeszkedés kedvezőtlen hatásai között kiemelten fontosak a kontrollálatlanul növekvő urbanizált területek, a rurális térségek visszaszorulása, a mezőgazdasági területek, az erdők csökkenése, a zöld területek fogyása. A terjeszkedés során egyre nőnek a beépített területek, a mezőgazdasági területhasználatot főként gazdasági célú ingatlanfejlesztések váltják fel. A városkörnyékek zöldmezős beruházásoknak, működőtőke-befektetések telephelyeinek adnak teret. Ezzel a gazdaság, a termelés területi igényei lesznek a városi térségek területei növekedésének egyik központi mozgatórugói (Bertalan–Hegedüs, 2016).

⁷⁸ A peri-urbanizáció francia eredetű fogalma a város és vidék között létrejövő, a városi és vidéki vonásokat egyaránt felmutató, vegyes társadalmi jellegű teretek szerveződését írja le. <https://en.wikipedia.org/wiki/Peri-urbanisation>

Az erőteljes motorizáció, a közlekedés iránti igény és a kapacitás növekedése, ennek folyamatosan növekvő és dráguló energiaigénye, a gépkocsira alapozott életforma és ennek környezeti ártalmi, a lakó- és a munkahely közötti időigényes utazások, a rövid és hosszú távú ingázás mértékének emelkedése, és mindezek egészségügyi hatásai, a városból való kiköltözést követő lakóhelyváltással összefüggő radikális életmódváltás negatív következményei szintén a problémák körét növelik (Frumkin, 2002).

A kedvezőtlen gazdasági hatások, a gazdaság dinamizmusát is fékező infrastruktúrális, például úthálózat-fejlesztési igények kielégítésének a magas költségei további feszültségek forrásai (Williamson et al., 2005). A belvárosi környezeti ártalmak, valamint a centrumbeli szegénység látható jelei miatt a városkörnyékre menekülő polgárok, a radikálisan csökkenő nagyvárosi lakosság szám is aggodalmakat okoznak (Munoz, 2003).

A hagyományos kompakt, egyközpontú és integrált, sűrűn beépített, magas népsűrűségű város eltűnése, a családi házas, laza beépítésű, alacsony népsűrűségű településrészek terjedése, a város határainak a felszámolódása, az urbanizált területek összeolvadása kezelhetetlen térbeli, gazdasági és társadalmi problémák sokaságát okozzák.

A területi terjeszkedésben átalakuló nagyvárostérségi társadalmak új szerkezeti jellegzetességeit, a felső- és középosztálybeliek által benépesített lakóparkok szegregációját és azok kedvezőtlen városi hatásait (Le Goix, 2007), de a városkörnyéki társadalmi kirekesztést szintén komoly bírálatok érik. A társadalmi kirekesztés legszélsőségebb példáit a harmadik világ, Afrika, Dél-Amerika, Brazília, India vagy éppen Kína elképesztő méretű, teljes mértékben kontrollálatlan városnövekedése hozza, ahol a városok szélén, a perifériákon létrejött slumok sokaságában embertelen körülmények között élnek a szegények legszegényebbjei (Davis, 2007).

A városi terjeszkedést bírálók mellett vannak olyanok is, akik nem vitatják a városnövekedés jelentőségét: tudomásul veszik a szuburbán környezet iránti társadalmi és gazdasági igényeket, érdekeltségeket. Látják, hogy egyre több azoknak a vállalkozásoknak és társadalmi csoportoknak a száma, amelyek a lakóhelyváltástaskor a városkörnyéket részesítik előnyben. Sokan gondolják azt is, hogy az urban sprawl a városkörnyék fejlesztésének olyan

eszköze, amelynek a segítségével a vidék urbanizálódik (Fishman, 1990; Le Goaziou–Rojzman, 2006, 10.).

A problémák megoldására mind a két tábor kínál eszközöket. Az ellenzők a centralizált, városfejlesztési modellek erősítését, a város belső területére kiterjedő fejlesztéseket, a magasabb és sűrűbb beépítést ajánlják. A városterjeszkedést pártolók a tömegközlekedés dinamikus fejlesztését, a kontrollálatlan fejlődéssel szemben erőteljes tervezési beavatkozásokat sürgetnek. Nem újak sem a viták, sem pedig a megoldási javaslatok. A számos történeti példa közül talán a legjelentősebb Howard kertváros eszméje, amely a 19. század, sokak szerint a mai napig érvényes tervezési beavatkozását, a szuburbanizáció kereteit kijelölő kezelési eszközét kínálta. Ez a gondolat a nagyvárosok környékén épülő, de attól elkülönülő kertváros, mely – mint kompakt település – lakó- és munkahelyet, a szabadidő eltöltésének teljes körű feltételeit nyújtja, teljes mértékben integrálja az ott élőket, felszívja az eredetileg a nagyvárosba törekvőket, így megakadályozza a központi település korlátlan növekedését (Howard, 1902).

A kertvárosi felfogás jegyében született, azt továbbfejlesztett bolygóvárosok, új városok – bár számos európai nagyváros esetében kísérelték meg a túlzott mértékű terjeszkedést megakadályozni, a népesség letelepedését meghatározott irányokba terelni – soha nem voltak igazán sikeresek. A kertvárosi eszme relevanciáját, a tervek megvalósulását, vagyis a lakó- és a munkahely egységét hirdető térbeli közösségek kialakulását és hosszú távú fenntarthatóságát az európai esetekben a gazdaságot időközben átformáló új folyamatok írták felül. Az 1900-as évek elején még nem is igen érzékelhető, de később emberek tömegeit vonzó városi szolgáltató szektor dinamikus fejlődése, nem utolsósorban az életmódigények és -formák átalakulása, azok lokális jellegének enyhülése, a globalizációs trendeknek is köszönve.

Egy másik példa az orosz avantgárd építészek két különböző felfogást képviselő csoportja, az urbanisták és a dezurbanisták, 1929 és 1931 között zajló vitája. Az első csoport hívei a koncentrált városfejlesztéssel, a másik tábor pedig a dekoncentrált, vagyis a szétszórt városfejlesztés modelljével képzelték az akkor érzékelhető nagyvárosi problémák enyhítését (Kopp, 1979).

A korai megoldási javaslatok későbbi alkalmazhatóságát az új térbeli társadalmi folyamatok tették kétségessé. A Howard vagy az avantgárd építészek által felvetett problémák és megoldási javaslatok óta az urbanizációs folyamatok és azok hatásai radikális módon megváltoztak, többek között a globalizációs folyamatok dinamizálódása miatt is.

A történeti viták az urbanizáció első szakaszaiban zajlottak, az akkori városnövekedés, a felgyorsult városba áramlás vagy már az éppen kibontakozó szuburbanizáció idején. Természetesen a jelzett periódusok térbeli társadalmi problémái is súlyosak voltak, de eltérőek a mai folyamatoktól, a globalizáció előretörésének a hatásaitól, amely mögött ma már újabb nagy mechanizmusok húzódnak. Egyrészt a fejlett nyugat-európai országokban (az Amerikai Egyesült Államokban és Japánban is) kibontakozott erőteljes gazdasági és a társadalmi centralizáció, a szolgáltató szektor, a szakképzett munkaerő nagyvárosi koncentrációja, a multinacionális, transznacionális vállalatok érdekeit kifejező nagyvárosi és városkörnyéki fejlődés, vagyis a nagyvárosi régióknak a világ gazdaságában betöltött központi szerepe (Veltz, 1996).

2.1. Az amerikai urban sprawl jellemzői

Az amerikai városterjeszkedés több szakaszra bomlik, és különböző térbeli társadalmi szerkezetű elővárosokat hoz létre, eltérő társadalmi feszültségekkel (Nicolaidis–Wiese, 2017). Az Amerikai Egyesült Államokban az 1930-as években kidolgozott New Deal, a kormányzat új gazdaság-, társadalom-, valamint hitelpolitikája indította meg az elővárosi fejlődést, amelyet az 1950-es évek lakásépítési támogatásai, a hosszú lejáratú, 20-25 évre szóló hitelek tovább dinamizáltak. Az új amerikai életideált hirdető, szuburbán életforma marketingje is hatást gyakorolt a folyamatokra, hiszen választ kínált a nagyvárosi léttől elfáradt akkori középosztálybeliek igényeire, egy új életstílus, a kevesebb zaj, a kisebb forgalom, a kisebb mértékű bűnözés, sőt a szegényektől való védettség, a lokális közösségi kohézió megteremtésének az ígéreteivel (Williamson et al., 2005).

Az Amerikai Egyesült Államokban 1945 előtt a népesség csak 13%-a élt az elővárosokban. Ez az időszak még a városok válsága, a belső részek leromlása, a szuburbanizációs folyamatok iránti igények kibontakozása. Ezek a tényezők is magyarázzák a városi terjeszkedés 1970-ig tartó első nagy lendületét. De további magyarázattal szolgálnak a különböző gazdasági érdekcsoportok és a középosztály közös térfejlesztési érdekeltségei is.

1940 és 1963 között jelentősen nőtt az amerikai nemzeti jövedelem, a középosztályé leginkább. A reáljövedelmek növekedése és a családi házas építkezések állami támogatása az alsó középosztály tagjai és a munkások számára is lehetővé tették a saját családi házas életforma megvalósítását (Gans, 1973b, 75.). A családi házas, kertvárosi életforma a magántulajdonban lévő gépkocsik számának a gyors növekedését is hozta, valamint számos autópálya, továbbá a központi városok szélén ingyenes parkolóhelyekkel ellátott bevásárlóközpontok építését is eredményezte (Hoyt, 1973, 163.) Az elővárosi fejlődés első szakaszában, az ún. tömeges szuburbanizáció keretében főként fehér közép- és felső középosztálybeliek által lakott elővárosok sokasága jött létre.

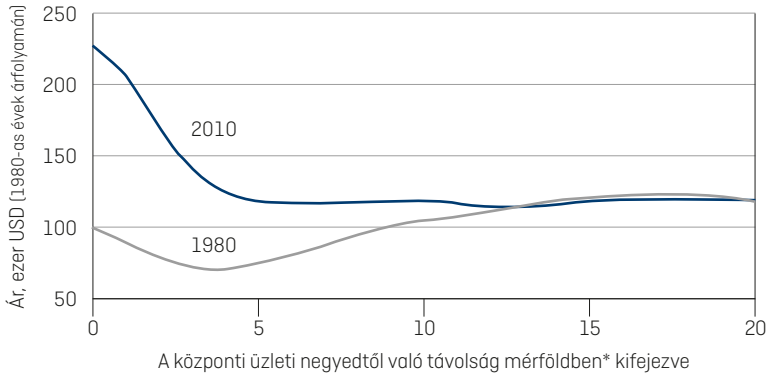
Nicolaidés és Wiese tanulmányából kiderül, hogy az ezt követő második hullámban az etnikai csoportok (afrikaiak, latin-amerikaiak, ázsiaiak) és a szegény társadalmi csoportok elővárosai jöttek létre. Ennek mértékét mutatja, hogy 1960-ban a teljes szuburbán népesség 5%-a volt afrikai amerikai (1940 és 1960 között 1 millióval nőtt a számuk, ekkor 2,5 millióan éltek elővárosokban).

Az 1950-es években, az USA-ban 30 millió ember, a lakosság 19%-a volt elővárosi lakos. Ez a szám az 1970-es, 1980-as években tovább nőtt. A 39 városi térség elővárosainak a lakosságszáma 55%-nyit nőtt 1970 és 1990 között, miközben a belső városrészek népessgnövekedése csak 2% volt (Innovative policies, 1996, 26.).

1990 és 2000 között tovább csökkent a városi, és nőtt a városkörnyéki lakosság aránya. A városszéli népesség arányai jóval meghaladják a városi népesség arányait, az urbanizált térségeken elhelyezkedő népesség túlnyomó többsége a városkörnyékeken lakott. 2010-ben az amerikai népesség már több mint fele az elővárosokban élt (Nicolaidés–Wiese, 2017).

A 33-as ábrából az is kiderül, hogy a magas belvárosi ingatlanárak döntő mértékben megszabják a kiköltözések dinamikáját.

33. ábra. A lakásárak és a központtól való távolság összefüggései az USA-ban, 2016

<https://www.weforum.org/agenda/2016/01/how-the-demographics-of-city-centres-are-changing/> alapján

* Egy mérföld 1609,3 méter

A 2007-ben kezdődő a 2008-as, 2009-es évek nagy gazdasági recesszióját megelőző időszakban sokan vettek fel komoly hiteleket, jelzáloghiteleket új lakás, illetve új ház építésére, valamint különböző tartós fogyasztási cikkek vásárlására. A korabeli alacsony kamatpolitika túlzott hitelezést, az ingatlanpiaci kereslet, ezzel együtt az ingatlanárak robbanásszerű növekedését váltotta ki (Kosztópulosz, 2012). Az alacsony kamatok olyanok számára is lehetővé tették a hitelhez jutást, akiknek jövedelme és vagyona korántsem biztosította a kölcsön visszafizetését, a kamatok esetleges emelkedésekor.

A nagy gazdasági világválság felborította a világ globális egyensúlyát, részint azzal, hogy elsőként globális pénzügyi válságot, majd reálgazdasági válságot okozott (Lengyel–Fejes, 2010, 5.). A kialakult pénzügyi buborék (a mesterségesen felpumpált árfolyamok, irracionális mértékű árak) miatt a legnagyobb bankok közül számos (elsőként a Lehman Brothers) jelentett csődöt, de a válság az európai bankokra is kiterjedt. Nagy cégek, vállalkozások mentek tönkre, emberek sokasága került utcára. A hiteleket, jelzáloghiteleket felvették jó része – főként, akik elvesztették a munkájukat, vagy akik megfelelő anyagi háttér, illetve fedezet nélkül vettek fel nagyobb hiteleket – fizetéseképtelenné vált. (Ennek volumenét mutatja, hogy 2007-ben közel 1,3 millió amerikai ingatlant árvereztek el, ami a 2006-os adatokhoz képest 79% emelkedést jelentett.)

2012-ben erőteljessé vált a „vissza a városba” mozgalom. Részenben a hitelválság, a lakáshitel-konstrukciók korábbinál jóval kedvezőtlenebbé válása miatt. A korábban olcsó benzin jelentős drágulását szintén az okok között találni. Az 1990-es évek végén, Amerikában kifejezetten „urban sprawl”-ellenes városi mozgalmak jöttek létre, számos város és megye vezetése, valamint az ellenérdekelt polgárok léptek fel városhatáraik, a zöld területek védelmében, és szavazták meg az ahhoz szükséges források biztosítását is. Számos állam vásárolta fel a városkörnyéki szabad területeket, a területfejlesztési jogokat, és állított ezzel akadályt a további növekedés elé. Ebben a szavazó polgárok teljes támogatását élvezték.

A globális válság hatására csökkent az elővárosok növekedése, és ismét nőttek a városcentrumok. Ennek az is oka volt, hogy a piaci követelményekre (a dereguláció hatására) a nagy multinacionális és transznacionális cégek a világvárosokba, a globális nagyvárosokba tették a pénzüket. De a folyamat hamarosan megtorpant: a 2000-es évek közepén a nagyvárosok központjainak korábbi lendülete lefékeződött, az elővárosi növekedés ismét jelentős lett, a nagy gazdasági válság enyhülése, a gazdaság fellendülése és a kedvező lakáspiaci folyamatok következtében. De főként a fiatal családok városkörnyéki családi házzal kapcsolatos igényei szerint is. Ekkor a nagyvárosi magok növekedése felére csökkent, és a kertvárosi növekedés nem csupán megnégyszereződött, hanem hosszú távra is reális trendnek tűnt (Frey, 2018).

2.2. Az európai városi terjeszkedés jelenségei

Az OECD-országokban⁷⁹ az 1980-as évek óta figyelhető meg a gazdasági és társadalmi szuburbanizáció erőteljes gyorsulása, és ennek eredményeként (országoként ugyan eltérő mértékben) a városközpontok népességnövekedésének lassulása, illetve a környékek lakosságának nagymértékű növekedése.

---

⁷⁹ Az 1961-ben megalakult OECD (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet) tagjai között tizennyolc európai országot találunk. Ezért az európai folyamatok bemutatására is alkalmas szervezeti egységről van szó. Az Amerikai Egyesült Államok és Kanada mellett Új-Zéland, Ausztrália és Japán is a tagok között szerepel. Az OECD célja a tagországok gazdasági és szociális együttműködésének a támogatása.

A European Environment Agency 2016-os jelentése két kiemelkedően erőteljes városi terjeszkedési klasztert (csoportot, halmazt) jelöl meg: az egyik Északkelet-Franciaország, Belgium és Hollandia, a másik Nagy-Britannia esetében London és az ország középső része közötti térség. A városközpontokat és a nagy közlekedési folyosókat, a mediterrán országok főként tengerparti vonalait is érintik a jelzett folyamatok, amelyek a hegyvidékek esetében kevésbé jellemzőek.

Az európai városokban soha nem volt az amerikaihoz hasonlítható mértékű a középosztály kiáramlása, a magasabb társadalmi státusúak történetileg soha nem utasították úgy el a városi létformákat, ahogy az amerikai magas státusúak tették. A történeti belvárosok inkább megőrizték a középosztály számára nyújtott presztízs értéküket. Noha az európai városokban is érzékelhető az elővárosi részek felértékelődése, hiszen ahogy arról már a korábbiakban szó volt, az elővárosi településen is megtalálhatóak a magas státusúak (Preteceille, 1997, 105.).

Az európai trendek az amerikai jellemzőktől annyiban is eltérnek, hogy a nagy európai világvárosok esetében a városi népesség aránya számos esetben jóval meghaladja a városkörnyéki népesség arányát. (Ilyen például Berlin, Bécs, Brüsszel, London, Prága, Róma, Varsó és Budapest is.) Vannak kivételek, így például Koppenhága, de kiváltképp Párizs, ahol a városkörnyékeken jóval magasabb a népességarány.

A dán főváros esetében az 1945-ös „Fingerplan” szerepére kell utalni, amely a jóléti állam tervezési eszközeként, tudatosan fejlesztette és egyben irányította Koppenhága Nagyrégió fejlődését, a szuburbanizációt, az akkori középosztálybeliek kiköltözését, bérbe vehető családi házak építésével, a szükséges közlekedési és egyéb infrastruktúra megteremtésével. A terv a mai folyamatokra is hatással van, bár a városkörnyék ma az állam által támogatott banki hitelstruktúrák segítségével, az állam és az önkormányzat, valamint a privát területfejlesztők, a befektetők együttműködésével alakul (Reeh–Zerlag, 2011).

A Párizsi Régió esetében is tudatos cél volt a városfejlesztési folyamatok irányítása, amelyben az állam kiemelkedő szerepet játszott, főként az 1960-as, 1970-es években. Ezek között kiemelkedő az új városfejlesztési program, amely az új városok helykijelölésével

határozta meg a „peri-urbaine” fejlődés fő irányait, egyszersmind a (lakótelepekkel elégedetlen) középosztálybeliek városkörnyéki elhelyezkedésének a fő célterületeit is (Szirmai, 1988). A városkörnyéki területek mai alakulását már főként a piaci erők szabályozzák, a banki hitelstruktúrák segítségével, a társadalmi igények és lakóhelyi szükségletek szerint. Az utóbbi esetben a párizsi igen magas ingatlanárak szerepe kiemelkedően fontos, a városi lakosság egyre nagyobb arányban törekszik városkörnyéki olcsóbb ingatlanhoz jutni (Cattan, 2011).

Eközben számos európai nagyvárostérség népességmegoszlásában is érzékelhető változás. 1996 és 2004 között például (sorrendben) Madrid, Berlin, Róma, Bécs, Varsó, Prága, Ljubljana esetében néhány százalékkal növekedett a városkörnyékiek aránya. A legjelentősebb növekedés Budapest környékén volt.

Az 1990-es években lezajlott budapesti városkörnyéki növekedést alapvetően ellentmondásos folyamatok irányítják: részben a főváros védelmét szolgáló, részben a környék fejlődését, ha nem is támogató, de engedő hatósági és piaci folyamatok. Az állam, de az érintett önkormányzatok is átengedték a terepet a piaci szereplőknek, illetve a városkörnyék fejlődésében érdekelt gazdasági csoportoknak, a kiköltözni vágyó középosztálybelieknek, de az alacsonyabb státusúaknak is. Ezt az is mutatja, hogy az állami, a regionális, illetve a fővárosi tervek szintjén megjelentek ugyan a terjeszkedést korlátozó elképzelések (ennek érdekében például a belső városnegyedeket megújítani akaró tervek), de közben a szükséges (források, jogi és érdekeltségi) eszközök hozzárendelése lényegében elmaradt. Az állami lakás-, valamint hitelpolitikák nem jelöltek ki fejlesztési prioritásokat, így nem befolyásolhatták érdemben a városkörnyéki fejlődést, amelyet a föld- és a lakáspri privatizáció eredményeként létrejött magántőke, valamint az új szuburbanizációs költözési igények is mobilizáltak. Ebben változást a 2011. évi LXXXVIII. törvény (a Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló 2005. évi LXIV. törvény módosítása) hozott, amely szigorította az új területek igénybevételét, és 2%-ra mérsékelte a fejlesztés lehetőségét. A törvénymódosítás számos olyan új elemet tartalmaz, amely a táji, természeti, kulturális értékek fokozott figyelembevételére, illetve átgondoltabb, takarékosabb területgazdálkodásra ösztönzi a térség települési ön-

kormányzatait. Mivel azonban a törvény nem írja felül a korábbi átgondolatlan helyi döntéseket, a reálfolyamatokra csak akkor gyakorolna megfelelő hatást, ha a területrendezési szabályozási eszközökhöz a fenntartható területgazdálkodás céljait szolgáló, az érdekeltségi viszonyokat átrendező, fejlesztési, támogatási és ösztönző elemek is társulnának (PESTTERV, Kft., 2010).

3. A nagyvárosok szélén

3.1. Az alsóbb osztályok elővárosi lakóhelyei

A nagyvárosi terjeszkedés egy újfajta térbeli társadalmi dichotómiát hozott létre: a városcentrumok és az elővárosok közötti társadalmi egyenlőtlenségeket. Egyes kutatók szerint ezek az egyenlőtlenségek még élesebbek, mint a városok és a rurális térségek közötti társadalmi polarizációk (Vieillard–Baron, 2008). Már az amerikai nagyvárosok környékén is láttuk a folyamatot: az adatok szerint 2000 óta nemcsak folyamatosan nőtt a szegények aránya az elővárosokban (2000 és 2008 között a növekedés 25%-os volt), hanem egyre több a slumosodó előváros is.

A jelenség Európát is eléri, bár jóval kisebb léptékben jelenik meg. Például a francia társadalomban az utóbbi években kiemelt politikai és tudományos figyelmet kap az elővárosi probléma, amit a városkörnyéki népesség magas arányán túl a 2005-ös párizsi elővárosi megmozdulások, brutális tüntetések is magyaráznak. De az is, hogy a francia többség számára a városkörnyékek – illetve inkább a városkörnyékiek – a társadalmi deviancia megtestesítői. Miközben a francia kutatók szerint a negatív kép kialakulásában a média hatása kiemelten fontos, illetve az, hogy néhány szakmacsoport, így az építészek, a kutatók, a politikusok igen kedvezőtlen vagy inkább egyoldalú képet mutattak a közvéleménynek az elővárosokról (Vieillard–Baron, 2008).

Az 1960-as években a nagyvállalatok (elsősorban autógyárak) részben a francia, de nagyobb részben a külföldi, Észak-Afrikából, Algériából bevándorolt, szakképzetlen, iskolázatlan munkásaiknak is építettek Párizs környéki elővárosokat (Le Goaziou–Rojzman 2006, 21.). Az egykori bevándorlók második, harmadik generációi élnek itt, akik az első generációhoz hasonlóan szakképzetlenek, iskolázatlanok, többnyire munkanélküliek. Az országban

körülbelül 5 millió ember él az ún. „érzékeny városi zónákban” (Zones Urbaines Sensibles, ZUS), a társadalmilag problematikus elővárosi térségekben. Az itt élők majdnem 40%-a nem fejezi be az iskoláit. Közülük kerül ki a mai munkanélküliek számottevő része. A 2009-es adatok szerint a 7,5%-os országos átlaggal szemben 16,9% az elővárosi munkanélküliek aránya, főként fiatalok, sok közöttük a fiatal férfi (Le Goaziou–Rojzman, 2006, 24.; Bronner, 2010, 9.).

A későbbi időszakok adatai sem mutatnak javulást: 2012-ben az „érzékeny városi zónákban” a munkanélküliség 24%-os, miközben az országos átlag 10%. A munkanélküliek közel fele továbbra is a fiatal korcsoportok közül kerül ki.⁸⁰

A 2017-es adatok sem biztatóak: az elővárosi népesség 40%-a szegénységben él. (Az országos arány 15%.) A szegény elővárosiak 45%-a fiatal (25 éven aluli). 44%-uk inaktív, szemben az országos 20%-os adattal (Mérieux, 2017).

A jövő bizonytalansága, a mindennapi megélhetés gondjai, a lakóhelyi társadalmi feszültségek, számos konfliktus forrásai. Ellentétek vannak az idősebb és a fiatalabb nemzedék között, melynek oka az idősebbek félelme az utcán „élő” és randalírozó fiatal bandáktól. Néha csendes, néha inkább hangos viszályok alakulnak ki az aktívak és a munkanélküliek között is, amelyek sok esetben etnikai problémává eszkalálódnak. Miközben a lakóhelyi konfliktusok lényegében társadalmi strukturális ellentmondások, mégpedig a bevándoroltak vagy azok leszármazottai és a francia „öslakosság”, de legfőképpen a kisebbségben lévő elővárosi alsó középosztálybeliek, középosztálybeliek és a többségben lévő ki-rekesztettek között.

3.2. A közép- és felső osztályok elővárosai

Ettől eltérő modellt képviselnek azok a nyugat-európai, köztük francia, de az észak-amerikai vagy kanadai magas társadalmi státusú elővárosok, amelyek az előbb ismertetettekhez képest más utat jártak be, amelyek a különböző lakáspolitikai támogatások eredményeként jöttek létre, alapvetően a családi életformára

⁸⁰ Le chômage dans les zones urbaines sensibles, Observatoire des inégalités, 2014. <https://www.inegalites.fr/Le-chomage-dans-les-zones-urbaines-sensibles>

koncentráció, többnyire középosztálybeli, illetve sok esetben felső középosztálybeli lakosság számára (Jaumain–Lemarchand, 2008). Ezt a modellt Európában a felsőbb és az alsóbb társadalmi osztályok térbeli elkülönülése váltotta ki.

A párizsi régió esetében például egyértelműen látni a társadalmi szerkezeti elkülönülés területi lenyomatának a trendjét: mert amíg a Párizs környéki szuburbán övezet nyugati szélén a magas jövedelmű, vezetői rétegek lakta települések (enklávék) koncentrációit látni, addig a délkeleti övezetben az alacsonyabb státusúak által benépesített településegységeket lehet megtalálni (Cattan, 2011, 13.).

Amerikában etnikai tartalmak is formálják a társadalmi szerkezeti elkülönülés területi megnyilvánulásait: a fehér felső osztályok és a felső középosztálybeliek által lakott elővárosok, az amerikai „mainstream” és az ún. „mások”, a problematikus, gyakran sötét bőrű amerikaiak által lakott alacsony társadalmi státusú elővárosok eseteinek ellentmondásai miatt (Williamson et al., 2005, 318.).

A kanadai elővárosok példáit is érdemes megemlíteni, sok tanulságot szolgáltatnak a középosztálybeli elővárosok értelmezéséhez. A kanadai szuburbiák az 1950-es, 1960-as években jöttek létre. A nagyvárosi terjeszkedés követelményeinek, a városcentrumok válságának, funkcionális átalakulásainak, a középosztály szuburbanizációs, elkülönülési törekvéseinek, a gépkocsiforgalomra építő életformának is engedve (Harter 2008). Az első időszakban főként fiatal, gyerekes családok érkeztek, az akkor általában 25 éves fiatalok, a baby-boom⁸¹ képviselői, olyanok, akik többnyire 1970-ben léptek a lakáspiacra (Gill, 2008). S akik már nem akartak a szüleik mellett élni, és akiknél az egyéni családi ház iránti vágy a felnőtté válás igényével is párosult.

A 2000-es évek első fele azonban jelentős változásokat hozott. 2006-ban a baby-boom képviselői már a 60 évesek korosztályának a tagjai. Gyermekük időközben elköltöztek, visszaköltöztek a városcentrumokba, a belvárosok megújulásának is köszönhetően. Ez gyökeresen átalakította az elővárosokban élő háztartások szerkezetét, jelentősen csökkent a gyerekekkel együtt élő család-

---

⁸¹ A baby-boom fogalom a gyermekszületések számának robbanásszerű növekedését jelenti. A II. világháborút követő, már békésebb időszakra volt jellemző.

dok, illetve megnőtt az egyszemélyes vagy egyszülős háztartások aránya (részben a válások következtében is).

A kanadai kutatók szerint az 1990-es évektől kezdve jellemzővé vált idősödés és az individualizáció jelenségei miatt ma már az a kérdés, hogyan lesznek fenntarthatók az elővárosok, amelyek főként a magas jövedelmű és magasabban képzett középosztálybeliek családok életformáihoz, egy korábbi urbanizációs modell szükségleteihez igazodtak. Az újonnan érkező fiatal családok már alacsonyabb jövedelműek, és kevésbé tudnak élni az elővárosi lakáspiac kínálatával. A magasabb jövedelműek ismételt kiáramlására pedig már nem lehet számítani. Például a montreali nagyvárosi régióban élő 25 és 54 év közötti egyedül élő, aktív, diplomások (főként nők) kétharmada a városi létformát választja, a városi környezet jobban megfelel a mai életmódjuknak (Gill, 2008, 61.).

A kanadai példa a fejlett nyugati országok nagyvárosainak egyre dinamikusabb dzsentrifkációjára, a belvárosi negyedek reneszánszára, ismét megnövekedett társadalmi jelentőségére utal. A különböző kutatások szerint a belső részeken élő fiatalabb, aktívabb, képzettebb rétegek már a városokban maradnak, sőt a szuburbanizációban kiáramlott középosztály visszaköltözése is érzékelhető folyamat.

Ez hosszú ideje európai jelenség is. Az utóbbi tíz évben Párizs esetében is megfigyelhető a visszaköltözés, ennek köszönhetően a város lakossága 3%-kal, a belső negyedeké pedig 6%-kal növekedett (Cattan, 2011, 5.). Mindez az elővárosi környezet jövőbeni új társadalmi tartalmát is sejteti, a középosztálybeliek által lakott szuburbiák jelentőségének (esetleg arányának) a visszaesését, az alacsonyabb társadalmi státusúak által benépesített városkörnyék számának a növekedését. Hiszen a középosztálybeliek elővárosi életforma iránti vágya csökkenni látszik, miközben a városkörnyék új társadalmi rétegek számára is vonzóvá és főként a centrumbeli ingatlanárak emelkedése miatt elérhetővé is válik.

A nagyvárosi ingatlanárak alakulása részben kifejezi, részben erősíti a folyamatot. Az utóbbi tíz évben a párizsi belső kerületek ingatlanárak drasztikus módon megnövekedtek: a 2010-es adatok szerint átlagosan 7 ezer euró a lakások négyzetméterára a „Beaux Quartiers”-ben, vagyis a valóban jó negyedekben. 2016-ban egy négyzetméternyi lakás már átlagosan 10 ezer euróba kerül (Bronner, 2010). Ez a meglévő térbeli társadalmi hierarchiát erősíti:

a középosztálybeliek nagyvárosi kötődését, az alacsonyabb (iskolázatlan, kisebb jövedelmű) társadalmi státusú csoportok, köztük a pályakezdő fiatalok, alsó középosztálybeli családok dinamizálódó kiköltözését, vagy a szegényebbeket érintő, felgyorsuló kirekesztés folyamatait.

A párizsi belső részektől már – vagy csak potenciálisan – kiszorulókért szinte harc indult meg a régió külső negyedei részéről. Az elővárosok földrajzi, illetve társadalmi pozícióik szerint várják és hívják a fiatal, aktív, alsó középosztálybeli családokat vagy kisebb jövedelmű középosztálybelieket. A társadalmi szerkezetüket javítani óhajtó elővárosok kritikusan bírálják azt a 2007-es törvényt, amely az érzékeny városi zónákban élők lakásproblémáit akarja mindenekelőtt kezelni, a lakásfelújítások támogatási rendszerén keresztül. Ez a törvény szerintük a gettósodás veszélyét növeli, mivel akadályozza a társadalmi heterogenitás erősödését, ami ellentmond az elővárosi rehabilitációt támogató beavatkozásoknak, az erre fordított források hatékonyságának. Jóllehet az utóbbi támogatás kiemelt célja a homogén, hátrányos helyzetű népesség által lakott elővárosok társadalmi megújulása. Az érvek mögött kimondva vagy kimondatlanul is érezni lehet a társadalmi kirekesztés törekvéseit, a ma stigmatizált vagy annak határán álló elővárosok társadalmi presztízse növelésének célját, az új, egyben magasabb státusú lakók vonzása révén.

Egyetértve a francia szociológusok nézetével, a szegény elővárosi negyedek problémáit nem lehet a biztonság fokozásával, a bevándoroltak kulturális eltéréseire adott válaszokkal (több rendőrrel, jobb oktatási rendszerrel) enyhíteni (Le Goaziou–Rojzman, 2006, 122.). A térbeli társadalmi problémák tovább görgetése nem hoz gyógyírt, hiszen a feszültség áthelyezéséről és nem megoldásáról van szó. Ennek sokkal szélesebb körűnek, strukturálisnak kell lennie.

3.3. A városszéli lakótelepi társadalmak

A II. világháborút követő lakáshiány, majd a demográfiai robbanás, az építőipari (az előre gyártott elemekre alapozott) technológiai fejlődés lehetőségei, az emberek modern és komfortos lakóhelyi életformára való törekvései indokolták a nagy európai lakótelepek

kialakulását. De nem utolsósorban az észak-európai és a nyugat-európai jóléti államok lakástámogatási eszközrendszerei, a korabeli lakáshiány megoldását célzó kedvező hitelek és az egyéb kedvezmények. Európában ma megközelítőleg 56 millió lakótelepi lakásban közel 176 millió ember él.

A több tízezer ember elhelyezését is biztosítani képes európai nagy lakótelepek többségét a városok szélére építették, gyakran zöldmezős beruházások formájában (Csizmady, 2008, 23.). Magyarországon az első új negyedeket, így az 1950-es évek szocialista realista stílusú lakótelepeit még a város belső részein, később már az ún. átmeneti övezetekben helyezték el. A későbbi, az 1970-es és az 1980-as évek, ekkor már alapvetően paneltechnológiával készült városrészei már kijebbe kerültek: a városok külső területeit, az üres peremkerületek szanált háztömbjeinek a helyét foglalták el (Csizmady, 2008, 47.).

A felépült európai lakótelepek között sok a hasonlóság: a város szerkezeti elhelyezkedés, a fizikai adottságok, a homogén, uniformizált épített környezet, a nem kielégítő szolgáltatások, sok esetben a központok hiánya többnyire megegyeznek. Ahogy a társadalmi sajátosságok egy része is: a lakótelepeken élők között sok a fiatal, a gyerekes család, az alacsonyan képzettek és alacsony jövedelműek. Sok esetben (a svéd, a francia, és a holland lakótelepeken különösképpen) a multikulturális jelleg is gyakorta egyező.

Az európai nagy lakótelepeket átfogóan elemző egyik kutatás szerint helytelen csak a hasonlóságokra helyezni a hangsúlyt. A 16 városban 29 lakótelepet vizsgáló összehasonlító vizsgálati eredmény rámutat a lakótelepek társadalmi, képzettségi, jövedelmi, etnikai, kor szerinti és elégedettségi differenciáltságaira (Musterd-van Kempen, 2005). A tények szerint a városok központjához közelebb eső lakótelepek általában jobbak, építészetiileg változatosabbak, a zöld területek gondozottabbak: kiváltképp az első, vagyis a legidősebb formáik, de a legújabbak, vagyis az 1980-as években épültek szintén kedvezőbb állapotban vannak.

A lakótelepi társadalmak összetétele is eltérő: a korábbi időszakokban, így az 1960-as és az 1970-es években megépült negyedek esetében a népesség inkább képzetlen, alacsony jövedelmű, közülük számosan munkanélküliek, különböző szegény etnikai csoportok tagjai. Ezeket a városrészeket jobban sújtotta, sújtja a

bűnözés is (Musterd–van Kempen, 2005, 11.; Le Goaziou–Rojzman, 2006, 36.).

A magyar kutatások is az eltérésekről számolnak be: az 1970-es években, tehát a második nagy hullámban épült lakótelepek társadalmi problematikusabbak, mint akár a megelőző, akár a későbbi periódusok lakótelepi társadalmi. Az 1970-es évek új városrészeiben különböző munkásrétegek, adminisztratív foglalkozásúak, tehát inkább az alsó középosztálybeliek éltek. Az e lakótelepeken élőknek alacsonyabb az iskolai végzettsége, mint a többi lakótelepi negyed népességének. Mégpedig azért is, mert a képzettebbek, a magasabb jövedelműek fokozatosan elköltöztek innen, részben az 1980-ban felépült, már jobb minőségű lakótelepekre, részben a városok időközben felújított belső részeire (Egedy, 2001, 276.).

Az 1980-as évek európai és magyar lakótelepeinek már sokkal kedvezőbb a társadalmi szerkezete: a korábbi évek problémáit részben korrigáló tervezési és építészeti megoldások eredményeként a lakosság kicserélődött, az ott élők már képzettebbek, a jövedelmek is magasabbak.

Európában az 1980-as években fejeződtek be a lakótelepi fejlesztések. Kelet- és Közép-Európában és Magyarországon azonban még 1990-ben is épültek elvéve ilyen negyedek, csak az 1990-es rendszerváltozás eleje tett pontot a hosszú éve tartó folyamat végére. Magyarország teljes lakásállományán belül csaknem minden ötödik lakás lakótelepen található. A lakótelepi kategóriába sorolt 772 167 lakás közel egyharmada Budapesten van, a többi főleg megyei jogú városokban, a panelként ismert épületekben lévő lakások száma csaknem félmillió.⁸²

Az 1990-es években egyre erőteljesebben merült fel, hogy szükség van a lakótelepek rehabilitációjára: a fizikai romlás megállítására, a régebbi városrészek felújítására, a társadalmi erózió enyhítésére. A lakótelepi rehabilitáció elvileg a teljes érintett lakosság kedvére való, de a gyakorlati megvalósításban való részvétel már sokkal differenciáltabb: egy magyar kutatás szerint 70-80% volt azok aránya, akik igenlően viszonyultak egy lehetséges felújításhoz, miközben az ahhoz szükséges aktivitásuk, például a szükséges önrész biztosítása azonban már jóval kisebbnek bizonyult (Csizmady, 2008, 129.).

⁸² www.portfolio.hu/ingatlan/hany-panellakas-van-magyarorszagon.50228.html

Egy, Katowice esetében három lakótelep felújítását vizsgáló lengyel vizsgálat arra hívta fel a figyelmet, hogy az érintett népesség társadalmi helyzete és a lakótelep ökológiai pozíciója döntő módon határozzák meg a rehabilitációhoz való viszonyt. Az elemzett három lengyel lakótelepből kettő a városban, a harmadik (az ún. Vitosa lakótelep) a város szélén helyezkedik el. Az eredmények szerint a rehabilitáció a két városi lakótelep esetében sikeresnek bizonyult, a városrészek fizikailag, építészetileg teljesen megújultak, a lakosság kedvezőbb társadalmi szerkezetének és jobb anyagi helyzetének köszönhetően: a felújításhoz szükséges önrészt könnyen vállalni tudták. A városkörnyéki lakótelep felújítása azonban nem volt sikeres: mégpedig a hátrányos társadalmi helyzetűek és alacsonyabb jövedelműeknek a másik két lakótelephez képest nagyobb aránya miatt, ők ugyanis a felújításhoz szükséges önrészt nem tudták vállalni, emellett kevésbé is voltak elkötelezettek a felújítás iránt (Warchalska–Troll, 2013).

A lakótelepeket érintő kritikák

A sajtó nemcsak az elővárosokat, hanem a városkörnyéki lakótelepeket is erőteljesen kritizálta. S tette ezt akár okkal, akár ok nélkül, az mindenesetre biztos, hogy a médiahatások is szerepet játszanak abban, hogy a francia, de az európai közvéleményben is, az elővárosok mellett a városkörnyéki lakótelepekről is egyoldalúan negatív kép alakult ki.

A francia lakótelepekkel kapcsolatos társadalmi megbélyegzés kiindulópontja az ún. „sarcessizmus” volt, amely az 1960-as években Párizs északi részén, a fővárostól 15 km-re található előváros, a Sarcesses-Lochére negyeddal kapcsolatban fogalmazódott meg. A média által megfogalmazott kritikák zöme a lakótelep elszigeteltségét, alvóvárosi jellegét, a gigantikus méretű, ingerszegény épített környezetet, az itt koncentrálódó bűnözést hangsúlyozta, jóllehet a korabeli vizsgálatok szerint a lakótelepi népesség jelentős része elégedettnek bizonyult a lakóhelyével, kivéve ahol a bűnözés valóban jelentős mértékűnek mutatkozott (Vieillard–Baron, 2008, 28.).

A lakótelepi környezet főként a középosztálybeliek számára okozott elégedetlenséget, mivel alig nyújtotta a szükséges lakóhelyi infrastruktúrát, a kis üzleteket és a (franciák számára oly fontos) kávéházakat, egyéb szabadidős szolgáltatásokat. A monoton

épített környezetet sem kedvelték. Ezért többnyire a magasabb társadalmi státusúak az 1970-es, 1980-as években már kezdték el hagyni az akkor még új negyedeket, és vagy visszaköltöztek az időközben megújult vagy megújuló városközpontokba, vagy a jó ökológiai és társadalmi pozíciójú környékbeli településekre, a jobb elővárosokba, illetve az új városokba költöztek. Ebben az is szerepet játszott, hogy az 1960-as évek közepétől egyre több külföldről bevándorló települt (részben hatósági akaratra) a lakótelepekre, részben az észak- és nyugat-afrikai bevándoroltak által spontán létrehozott ún. „bidon-ville”-ekből, a bádogvárosrészekből.

Az európai lakótelepek között nem kevés az olyan, amelyre jellemzőek a fizikai és társadalmi hanyatlás jelei, a nem megfelelő színvonalú szolgáltatás, a leromlott közterületek, az egyre növekvő közlekedési forgalom és környezeti károk, a biztonsági problémák, a túlzottan sűrű beépítés ellenére is tipikusnak tűnő anonimitás, az individualizáció, sőt a média általi megbélyegzés is (Musterd–van Kempen, 2005, 21.). A lakótelepi népesség ezért gyakran cserélődik. Miközben sokan elégedettek az új (vagy már kevésbé új) negyedekkel: a környezettel, a komfortossággal. Alapvetően az alacsonyabb társadalmi státusú, alacsonyabb jövedelmű és szakképzetlen népesség az elégedettebb, a képzettebb, a magasabb jövedelmű csoportok inkább elégedetlenek. A tények szerint tehát nemcsak a fent említett francia, hanem az európai lakótelepek esetében is.

A magyarországi lakótelepek esetében az 1960-as, 1970-es években merültek fel először különböző kritikák, amelyeket az érintett lakosság részéről főként a középrétegek, valamint olyan elitcsoportok fogalmaztak meg, melynek tagjai nem feltétlenül voltak lakótelepi lakosok. A bírálatok első köre az új konstrukciók belső viszonyaival, az infrastrukturális ellátottsággal, az épített milióval, de főleg a lakások méreteivel kapcsolatban fogalmazódott meg. A kritikák szerint a lakások túlságosan standardizáltak, többnyire kicsinyek, nem fejezik ki sem a társadalmilag differenciált elvárásokat, sem a családok nagyságát. Az új városrészekkel összefüggő problémák mögött alapvetően a lakáspiac hiánya és a szakképzett, iskolázottabb társadalmi rétegek állami lakáselosztáson keresztül nem megfelelően kielégített elvárásai húzódtak meg. A korábbiakban már szó esett arról, hogy az 1960-as évek államszocialista,

kvázi – vagyis belső – szuburbanizációja keretében a nagyvárosi, így a budapesti társadalom magasan kvalifikált, vezető beosztású és szakértelmiségi rétegei, többgyerekes, fiatal családok a belső városrészekből főként az első új lakótelep-fejlesztési hullámban épült új városrészekbe költöztek (Szelényi–Konrád, 1969). Ezek a rétegek azonban többnyire kertes, családi házas környezetbe, zöldövezetbe vágytak, de ennek a megvalósítására akkor még nem volt módjuk. Az európai eseteknél látottaknak megfelelően a képzetlenebb társadalmi csoportok inkább elégedettek voltak az új városrészekkel és az új lakásokkal is.

Az 1990-es társadalmi, politikai rendszerváltozás keretében általános feltételezés volt, hogy az új lakótelepek leromlanak, végzetesen slumosodni fognak. De a kapcsolódó kutatások ettől eltérő képről számoltak be: az állagváltozás igencsak differenciáltan zajlott le. Budapest esetében például a korábban rosszabb minőségű telepek csúsztak le, mind fizikailag, mind társadalmilag, a jobbak többnyire megtartották a pozíciójukat (Csizmady, 2003). Ezekből sem volt ritka azonban a menekülés, a magas státusú népesség köréből sokan kiköltöztek a jobb minőségű városkörnyéki elővárosokba, kertvárosokba, illetve az új lakóparki negyedekbe (Cséfalvay, 2008). Itt ugyanis megoldást találtak az új lakótelepi életviteli és infrastrukturális problémákra, ráadásul el tudtak szigetelődni az alsóbb középosztályoktól is, mi több a belvárosi problémáktól szintén távolabb kerülhettek. Hiszen a lakóparkok világa, a zárt és védett miliő nagyobb biztonságot kínált és (véltetőleg) nyújtott is a számunkra (Cséfalvay, 2008).

X. rész

Összegzés

Milyenek a mai nagyvárosok, és milyenek a mai nagyvárosiak?

A könyv végére érve a zárófejezet számára három lehetőségem maradt: egyrészt összefoglalni a korábbiakban kifejtettek lényeges összefüggéseit. De ezt nem akarom, mert azt megtettem már a szövegben, az egyes nagyobb fejezetek végén. A másik lehetőségem az lenne, hogy javaslatokat tegyek a város védelmében, a bemutatott nagyvárosi térbeli és társadalmi problémák enyhítésére. De ezt sem igazán vállalom, már csak azért sem, mert a könyvem fő célja láttelepet nyújtani, a nagyvárosok fejlődési folyamatainak mozgatórugóit elemezni, és nem megoldást adni. A főként hosszú távú megoldási javaslatok kidolgozása már csak egy másik munka tárgya lehetne.

A megoldási javaslatok kínálatával azért is óvatosan bánnék, mert kénytelen lennék utópiákat is megfogalmazni, azt pedig nem szeretném. A várostudományokban történetileg és ma is számos utópikus, illetve kevésbé utópikus javaslat létezik a városok megmentésére, védelmére. A korábbiak közül néhányat közreadtam a modern urbanizáció és ciklusai társadalmi problémáinak a bemutatásakor. Ezekről számos esetben kiderült, hogy sikertelenek, a valóságtól elrugaszkodott elméleti megoldási javaslatok. Bár találni közöttük olyanokat is, amelyek az adott korszak térbeli társadalmi problémáit vagy átmenetileg enyhíteni tudták, vagy ráérezve a jövő folyamataira azok kezeléséhez kínáltak jó előre tudományos eszközöket. Ilyen volt a kertvárosi gondolat, amely a szuburbanizáció területi formába öntését segítette, de ilyen Le Corbusier modern építészetet megalapozó felfogása, amely ma már „a modernitás globalizálódásának tanújele”.⁸³ Az egyik elvét, hogy a magas házak tetejét ki kell használni a mindennapi élet tevékenységeinek a biztosítására, sok nagyvárosban

---

⁸³ <http://epiteszforum.hu/vilagorokseg-resze-lett-le-corbusier-munkassaga>

alkalmazzák. Chicagóban például ez az elv ma a helyi kormányzat városfejlesztő stratégiájának alap gondolata: a világváros belvárosában található nagyméretű városházának a zölddel borított teteje a város tüdeje, az energiatakarékos zöld stratégia kialakításának az egyik bázisa.

De nyilvánvaló, hogy ezek az elképzelések, a javasolt eszközök bármilyen pozitív eredménnyel is kecsegtetnek, és bármilyen kedvező hatásokkal is járnak, csak addig működnek, a korábbiakban is csak addig adtak enyhülést egy-egy urbanizációs ciklus problémáira, amíg az adott szakasz folyamatait az újabb gazdasági, társadalmi és területi folyamatok, a különböző társadalmi strukturális feszültségek felül nem írták.

Mégis azt kell mondanom, hogy szerencsére a sikertelenségek vagy a túl rövid távú kedvező hatások sem vették el a városokkal foglalkozók, főként a városok jövőjét felvázolni törekvő kutatók kedvét az újabb és újabb utópikus ábrándok vagy akár realitásibbnak tűnő újabb megoldások kidolgozásától. Ma is sorra jelennek meg a modernizáció, a globalizáció területi társadalmi problémáit enyhíteni törekvő, már a jövőbe tekintő elképzelések: ilyenek a fenn tartható városok, a tervezett városok, a kompakt városok, az okos városok, az intelligens városok, a zöld vagy ökovárosok, az energiatakarékos városok, a biztonságos városok, az élhető városok, és még sorolhatnám tovább a különböző ideákat, elképzeléseket.

Nagyon lényeges, hogy voltak és vannak, akik a jövő városával foglalkoznak: jó, hogy megjelennek akár utópikus, akár kevésbé utópikus beavatkozási javaslatok. Hiszen ezek mindegyikében lényeges összefüggések, a városok különböző tényezői, egyes oldalai, azokkal kapcsolatos problémák és megoldási elképzelések jelennek meg. Ezek pedig hasznosak lehetnek, főként akkor, ha a szerzők tisztában vannak a felvázolt elképzelések, javaslatok korlátaival. Ez azonban nem mindig van így, többnyire többet várnak egy-egy terv hatásától, mint amire az képes. Ez pedig az elképzelések halálát, sikertelenségét és megtagadását okozhatja.

Én azok közé tartozom, akik számára nyilvánvalóak az egydimenziós beavatkozások korlátai, akik tudják, hogy a városi társadalmi problémák akár fizikai, ökológiai, építészeti, akár társadalmi, akár gazdasági oldalait elemző, azok kedvezőtlen hatásait javítani célzó javaslatok megvalósulásának erőteljes gátjai van-

nak. Tudom, hogy igazi áttörést csak komplex, a nagyváros minden szegmensére kiterjedő beavatkozásokkal lehetne elérni, itt azonban sok az ellenérdekeltség. A komplex, tehát a fizikai és a társadalmi, gazdasági összefüggésekre is figyelő beavatkozások kidolgozásához, de főként megvalósításához gazdasági erő, politikai akarat és társadalmi egyetértés lenne szükséges, ráadásul európai vagy akár globális, vagyis világszinten. Ez ma még valóban az utópiák körébe tartozik.

Ezért a zárófejezet számára egy harmadik lehetőséget választok: a komoly záró összefoglalások és a feltárt problémák enyhítését célzó átfogóbb koncepciók megfogalmazása helyett néhány nem is záró, inkább felvezető kérdést teszek fel, és azokra válaszolok. Végezetül egy, már a jövő városfejlődését illető, ismét csak kérdést, és a várospolitikusok számára néhány tanulságot is megfogalmazok.

A zárórészrel a fő célom az, hogy a könyv lényegi elemzési irányait kifejező kérdésekkel, saját kutatásaim és a kapcsolódó szakirodalom eredményeire támaszkodó összegző rövid válaszokkal másokat inspiráljak: további gondolkodásra, újabb kutatásokra, újabb könyvekre, újabb tanulmányok megírására ösztönözsek, a várostudományok további fejlesztése érdekében. Egyszersmind a jelenlegi és a közeljövőben kialakuló nagyvárosi folyamatok feltárására, újabb látletelek készítésére, de az ahhoz kapcsolódó megoldási javaslatok, akár utópiák kimunkálására is.

Az első kérdés: milyenek a modern nagyvárosok?

Talán közhelynek tűnik, de lényeges megállapítani, hogy a modern nagyvárosok teljesen mások, mint a korábbiak bármelyike. Mások, mint a történelmi elődeik: mások a méreteik, mások a funkcióik, mások a fejlődésüket mozgató rúgók, és mások a benne élő város lakók. A mai nagyvárosok a régiekhez képest sokkal nagyobb érdekérvényesítő erővel, sokszor nemzeteken is átívelő hatalommal rendelkeznek: a globális világ, a globális gazdaság működésében, az európai térség fejlődésében, a nemzetgazdaságokban központi szerepeket töltenek be. Az elődeik nem voltak képesek arra, hogy így átfogják, szinte uralják az egész világot. Bár ebben voltak kivételek, például az antik világ legnagyobb városa, a főként fénykorában (rabszolgákkal együtt) kb. 1 millió lakost számláló Róma városa, illetve az abból szerveződő Római Birodalom, amely katonai

ereje és hódításai, más népek leigázása és beolvasztása révén földrészeket birtokló államalakulatként létezett.⁸⁴

A mai nagyvárosoknak a tradicionális városokhoz képes jóval jelentősebb és komplexebb, több tényezőre is kiterjedő a hatásuk: a jelenlegi és vélhetőleg a jövőbeni modernizációk, a gazdasági fejlődés, a gazdagodás motorjai, a világszintű politikai döntések központi helyei.

A régi korok nagyvárosi miliője, köztük az európai nagyvárosoké sem mutatták fel azt a fajta építészeti kavalkádot, mint a mai nagyvárosok. Ahol a gazdagságot és a szegénységet egyaránt kifejező épített környezet is megtalálható: a felhőkarcolók vagy a modern irodaházak és plázák, az elegáns lakóhelyek, a régi építészet műremekei, a védett műemlékekből álló városnegyedek mellett a régi, még fel nem újított negyedek, de a lepusztultabb slukok világa, a szegénység is ott van.

A különböző nagyvárostípusokról szóló fejezetekből megismerhettük a globális nagyvárosokat, világvárosokat, az európai nagyvárosokat, az európai városfejlődés különböző korszakait, a nyugati-európai és a kelet-közép-európai fővárosokat. Azok térbeli társadalmi szerkezetét, az amerikai és az európai városok közötti közeledés térbeli társadalmi jelenségeit, az európai esetekben az állami szerepek visszaszorulását és a piaci viszonyok előretörését követően. Bár az amerikaihoz képest Európában még mindig erősebb maradt az állami beavatkozás és annak a szegregációt visszafogó ereje is. Olvasni lehetett a duális jellegű, vagyis a gazdagokra és a szegényekre tagozódott globális nagyvárosi térbeli szerkezet leegyszerűsítő felfogásáról, és a valóságos térbeli szerkezetek ennél sokkal vegyesebb társadalmi összetételeiről.

A keleti fővárosok a nyugati fővárosokhoz képest még inkább duális jellegűek, az egyes városrészek társadalmi kevertettek, bár a tények az egyes városrészek duális, kevert jellegének a fokozatos csökkenéséről, a dzsentifikáció szélesedéséről, a szegregált övezetek kialakulásáról adnak számot, a piaci társadalom kiala-

---

⁸⁴ A Kr. e. 8. század és a Kr. u. 5. század között létező Római Birodalom a Földközi tenger medencéjében alakult. A birodalomhoz tartozott Itália, az Alpok, a Duna egyik partvidéke, a mai Franciaország, Nagy-Britannia nagy része, az Ibériai-félsziget, Észak-Afrika, Közel-Kelet, Kis-Ázsia, a Balkán-félsziget, a Kárpát-medence nyugati és keleti része és a Fekete-tenger északi partvidéke (https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%B3mai_Birodalom).

kulásának, a városrehabilitációs beavatkozások ökológiai szerkezeti hatásainak köszönhetően. De a magas társadalmi státusúak, a lassan növekvő számú középosztály fokozatosan szélesedő térfoglalásainak is.

Lényeges a nyugat-európai és a kelet-közép-európai fővárosok társadalmi szerkezetét összehasonlító rész, a hasonlóságokat és a különbségeket összegző szempontok megfogalmazása. Az előbbieket, vagyis a hasonlóságok szempontjából a keleti modellben lezajlott 1990-es évek piaci társadalmi fejlődését, az utóbbiak, vagyis a különbségek esetében a nyugati modellhez képest máig is érzékelhető késleltetett fejlődést, de a legutóbbi évek lemaradásait kell kiemelni.

A nyugat-európai és a kelet-közép-európai új városok vizsgálata, a valamikor külön úton indult városfejlesztések, a társadalmi szerkezetek mai összeérésére, a kétféle modell közeledésére, egyben különbségeire, de alapvetően az európai trendek érvényesülésére utalnak.

A modern nagyváros horizontális területi metszete szintén hasonló eredményeket hozott: a nyugati és a keleti városfejlesztési utakban alakuló belvárosok, és a városkörnyék, a társadalmilag sajátos összetételű elővárosok, a városkörnyéki lakótelepek bemutatása nemcsak a mai nagyvárosok ökológiai övezeteinek a példáit adják, hanem azok európai jellegét is igazolják.

Mindezek alapján a fenti kérdésre az a válaszom, hogy a modern nagyvárosok nem egyszerűen mások, mint az elődeik, nem egyszerűen bonyolultabbak, hanem hasonló trendek szerint is alakulnak: mert globálisak, mert európaiak. De különbözőek is, mert mindemellett nemzetiek is, mert őrzik a történeti különbözőségeiket. Hogy meddig teszik ezt, most még nem lehet tudni, de azt látni lehet, hogy nőnek az ezek védelméért elkötelezett társadalmi erők. A modern nagyvárosok jövőjét szolgálná, ha megmaradna ez a globális és európai, egyben nemzeti jelleg, ha az ezek védelmében érdekelt társadalmi csoportok és szakmák (tervezők, politikusok, civil szervezetek) a mainál sokkal jobban kooperálnának. Ha együttesen állnának ki egy olyan nagyváros megalapozása érdekében, amelyik a mai kor legfőbb kihívására ad feleletet, ez pedig a széles körű jóllétben élők nagyvárosa, amely befogadó és nem kirekesztő.

A második kérdés: milyenek a mai városi társadalmak, és milyenek a mai városlakók?

A korábbiakból is tudjuk, hogy a jelenkori emberiség nagy része városban, nagyvárosban, nagyvárostérségben lakik. Ez is kifejezi nemcsak a nagyváros, hanem a városlakók modern kori jelentőségét. Ez a jelentőség nemcsak a magas népességszámból, hanem abból a másságból is fakad, ami elválasztja egymástól a mai és a korábbi korszakok városlakóit.

Ezt a másságot elsőként az okozza, hogy a modern nagyvárosi társadalmakba könnyebb belépni, mivel azok nyitottabbak, befogadóbbak (még akkor is, ha azt szelektíven teszik), mint a korábbiak. A korábbi városi társadalmak sokkal zártabbak voltak, hiszen falak és kapuk, és őrök is védték az alacsony számú lakosságot. A modern nagyvárosokban nincsenek valódi falak: az urbanizáció minden szakaszában tömegesen érkeztek különböző helyzetű emberek. A modern urbanizáció fellazította ugyanis a tradicionális helyhez kötöttséget, útnak indította az embereket a falvakból a városokba, a szegényebb országokból a gazdagabb országokba. Budapest városfejlődése kapcsán láthattuk, hogy a polgári városfejlődés nyitottságot, ha úgy teszik multikulturalizmust teremtett. S ez gazdagította a városi társadalmakat, azok értékeit és kultúráját, miközben a régit is megőrizte.

A modern nagyvárosi társadalmak összetétele rendkívül gyorsan változik, gyorsabban, mint az elődeiké, sokkal erőteljesebb a lakosság cseréje, mint amilyen az ipari forradalom előtt volt jellemző. A mai nagyvárosok társadalmi, foglalkozási szerkezete sokkal szélesebb sávra terjed, a sokrétű városi funkciók miatt is: az urbanizáció első szakaszaiban az ott lévők többségét a kézgallérosok adták: az ipari, a nagyipari szektorokban, kisebb részben a szolgáltatásban dolgozók. A későbbi városfejlődési szakaszokban ezek az arányok áttolódtak: csökkent az ipari, a nagyipari szektorokban dolgozók aránya, és nőtt a szolgáltatásban munkát találók aránya. Ma már a fehérgallérosok képezik a nagyvárosi népesség többségi szakmai összetételét, a szolgáltatásban, a negyedik szektorban, a kreatív iparban dolgozók.

A nagyvárosi fejlődés különböző szakaszaiban mindig mások voltak a befogadottak. Az első ciklusban a vidéki térségek, kisebb városok többnyire szegény, vagy munkát, vagy másféle munkát

kereső rétegei érkeztek. A városok növekedése, a lélekszám gyarapodása a szegénység mellett a lakásnyomort is meghozta: a lakáshiány egyre több városlakót érintett, de a társadalmi felbomlás hatásai is, így a deviancia, az egyéni magány és elidegenedés.

A népességnövekedést és a lakáshiányt is megoldani törekvő városszéli új negyedek felépítése, a nagy lakótelepek átmeneti enyhülést hoztak: rengeteg embert fogadtak be, részben a nagyvárosokban munkát kereső, egyéb településekről érkezettek, részben a belvárosokból ide áramlottak tömegeit. Az itteni lakókörnyezeti hiányok azonban sokakat, főként a jobb módúakat csakhamar elűzték innen, és az ott maradtak szegényebbek voltak. De új lakók is érkeztek, ami differenciáltan ugyan, de átformálta a lakótelepi társadalmakat. Ezeknek a negyedeknek egy része egy másik, egy újabb népvándorlási hullám, a harmadik világból ide igyekvők első tömegeinek, a bevándorlóknak a lakóhelye lett.

De ezek a folyamatok már az urbanizáció további szakaszaival kapcsolhatók össze. Ahogy az is, hogy a lakótelepekről kiköltöző jobb módúak közül sokan újra elfoglalták a nagyvárosok központjait, de a szegények közül is sokan bebocsájtást nyertek. A belső, leromlott slumok, a város egészétől elzárt térbeli zárványok hamarosan lerombolták a városok szívéét. S ez újabb területi vándorlást okozott, a szuburbanizációt, a városok terjeszkedését, az abból is eredő környezeti ártalmakat, a városba ingázást, az utazási idő növekedését és az ahhoz kapcsolódó, társadalmilag sok konfliktust okozó életmódformákat.

Az urbanizáció legmodernebb szakaszában jelennek meg a mai globalizálódó, illetve globális városok, a modern kor kedvezményezettjei. A mai globális vagy globalizálódó nagyvárosok lakói a mai társadalmi struktúrák, a nagyvárosi funkciók szülöttei. Ezeket a funkciókat a gazdasági dinamikák, a fordista, majd a posztfordista gazdaságok, legújabban a globális gazdaság törvényei alakítják.

A globális városok, a globalizálódó nagyvárosok lakói többnyire képzettek, iskolázottak és műveltek, jólétben élők vagy gazdagok, a mai viszonyok védelmében, egyben a „mások” differenciált kiszorításában érdekeltek. Tehát abban, hogy a befogadottak főként a városok prosperálásához, globális sikereihez kötődő társadalmi csoportok legyenek. A magas társadalmi státusúak mellett, ugyan

csak kisebb részben, az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok is jelen vannak a modern nagyvárosokban, hiszen a globális városokban, a globalizálódó városokban rájuk is szükség van.

A nagyvárosi térbeli társadalmi szerkezet részben lassan, részben gyorsan változik: a gyorsaságot akkor érzékelhetjük, ha arra gondolunk, hogy történelmi léptékben a dzsentifikáció még csak most kezdődött: a nyugati modellben az 1960-as, 1970-es, a keleti modellben pedig 1980-as, az 1990-es években. De ma már szinte minden nagyvárosi társadalomra jellemzővé vált, a magasan képzettek arányának az általános növekedését, a magasan képzetteket igénylő nagyvárosi funkciók kialakulását követően.

A nagyvárosi térbeli társadalmi szerkezet lassabb átalakulását a Chicagói iskola eredményeinek a mai érvényessége mutatja, miközben nyilvánvaló a klasszikus humánökológia szemléletének korábbi, legújabbban sasseni bírálata, miszerint a globális folyamatok szerint újraalakult ökológiai társadalmi szerkezeteket már nem írják le a klasszikus felfogások: hozzá teszem, nem is tehetik, hiszen az ő idejükben még más folyamatok voltak érvényesek.

A klasszikus iskolák által elemzett ökológiai társadalmi szerkezetek bizonyos összetevői mégiscsak életképesek, mégpedig azért, mert olyan társadalmi szöveteket hordoznak, amelyeket az elődök hoztak létre. Erre épülnek fel a mai társadalmi szövetek, a mai kultúrák és szubkultúrák, az újabb értékek és normák, a mára jellemző társas kapcsolatok, az írott és az íratlan szabályok is. A mai kor város lakói tehát a régiek által teremtetteket is magukban hordják, a pionírok, majd a későbbi nemzedékek által létrehozott fizikai és társadalmi környezetet is birtokolják, használják és védik, vagy éppen felülbírálják, lerombolják, átépítik, a társadalmi szabályokat, a közösségi életformákat megújítják, a maguk képére, a saját igényeikhez formálják.

Milyenek tehát a mai nagyvárosi társadalmak, milyenek a mai nagyváros lakók? Ezekre a kérdésekre nem könnyű válaszolni, főként akkor, ha a globális, az európai, köztük a nyugat-európai, a kelet- és közép-európai nagyvárosi társadalmakat is összehasonlítjuk. Mert ezek között a városi típusok között nagyok a belső társadalmi eltérések, a lakóhelyi, az életmódbeli és életkörülmények, a jóllét szerinti különbségek is, minden közeledést kiváltó tendencia ellenére is.

Ha mégis összegezni akarom, azt azért megállapíthatom, hogy vannak közös vonások is, ezeknek a nagyvárosoknak a lakói képzetebbek, műveltebbek, mint amilyenek a korábbi városlakók voltak. Az anyagi javakból sokkal több ember részesül, mint bármikor. És nyitottabbak, és befogadóbbak is a városlakók, mint az elődeik voltak, éppen a globalizációs befolyások, a világban létező mobilitás, a munkaerő, a tudás, a technika szabad áramlása eredményeként. A világszintű társadalmi egyenlőtlenségek elől menekülők egyre szaporodó száma is a nyitottság iránti szükségletet növeli, ahogy a veszélyben élőket segíteni akarók, így a politikusok és civil erők, nemzetközi szervezetek együttműködése is.

Miközben a nyitottság és a befogadókészség nagyon is differenciált, mégpedig az országok politikai kultúrája és gazdasági fejlettsége, valamint aszerint, hogy mennyire kiszolgáltatottak az emberek a külső társadalmi veszélyeknek. A nyitottság és a befogadás támogatásában, a hátrányos helyzetűek, a szegények iránti szolidaritás fejlesztésében a politikusoknak, de a tudománynak is komoly a felelőssége. S ebben még vannak teendők.

A harmadik kérdés: befogadók vagy kirekesztők a modern nagyvárosok?

A társadalmi befogadás és a kirekesztés jelenségei egy időben vannak jelen minden nagyvárosban, a városok belső társadalmi megosztottsága, a térbeli társadalmi egyenlőtlenségei, az érintett lakosság társadalmi és gazdasági viszonyai szerint. A befogadás és a kirekesztés jelenségei mögött nagy társadalmi mechanizmusok, társadalmi strukturális jellemzők, a nagy társadalmi csoportok közötti szakadékok sajátosságai találhatók meg. A befogadás és kirekesztés jelenségei tehát a társadalmi szerkezeti jellemzők, a társadalmi távolságok térbeli kifejeződései.

Mollenkopf és Castells a *Dual City* című művükben a térbeli társadalmi elkülönülés három különböző történeti modelljét mutatják be. Ezek a modellek eltérő szegregációs jelenségeket fejeznek ki, eltérőek a bennük megnyilvánuló társadalmi távolságok és azok területi metszetei, és végül eltérően befogadók vagy éppen kirekesztők (Mollenkopf–Castells, 1991, 406.). Ezek a modellek jó kiindulást nyújtanak a mai nagyvárosok térbeli társadalmi szerkezetének az összegző leírásához, a befogadó vagy kirekesztő természetének a meghatározásához.

1. A felfogásuk első modellje a „preindusztriális”, vagyis az ipari fejlődést még megelőző nagyvárosi térszerkezeti forma. Itt az európai városok területi társadalmi szerkezete még vegyes jellegű, a különböző rétegek (az ó példákban) a nemesség és a szolgálok keverednek a térben. A városok ekkor még sokkal zártabbak voltak: a társadalmi távolság világos volt, és nem volt szükség a szegregációra ahhoz, hogy fenntartsák, hogy megmutassák a társadalmi távolságot, és újratermeljék az eltérő társadalmi pozíciókat.
2. A következő az ipari fejlődés városi modellje, ahol a társadalmi távolságot az ingatlanpiac logikája teremtette meg, és amit a gazdasági és a kulturális akadályok, valamint az azok által képződött szomszédságok (az ökológiai övezetek) tartottak fenn. Ez a korszak a Chicagói iskola munkájában jelent meg, a nagy ipari városok kialakulása idején. Ezek a nagyvárosok még mindig befogadóak voltak, hiszen sokan, különböző társadalmi pozíciókból érkeztek, de már elkülönültek, kisebb integrációs lakóhelyi egységekben szerveződtek. A térbeli elhelyezkedés már nagyon szelektált, az akkor alakuló ökológiai társadalmi szerkezet szegregációt okozó folyamatai szerint. A nagyvárosi határok itt már láthatatlanok, differenciált szubkultúrák őrizték, védték a bennük elhelyezkedőket.
3. A „Dual City” harmadik modellje már a mai (illetve a könyv megjelenése alapján az 1980-as évekbeli) metropoliszokat írja le. A két szerző szerint ezek a nagyvárosok a második világháború utáni tömegtermeléshez és tömegfogyasztáshoz kapcsolódnak: részben befogadóak, részben kirekesztőek. A különböző társadalmi rétegek eltérő módon, különböző szegregátumokban foglalják el a nagyvárosi tér különböző részeit: immár nemcsak az ingatlanpiac logikája alapján, hanem törvényes eszközök szerint is. A társadalmi különbségek intézményesülnek a lakóhelyi, az övezeti kormányzatok önállóságában: a helyi hatóságoknak joguk van az alacsony jövedelműeket a nagyvárosok rosszabb ökológiai pozíciójú részeibe kirekeszteni. Ezt szerintük egy kettős folyamat is mutatja: egyrészt a középosztálybeliek által megvalósított szuburbanizáció, vagyis a magasabb társadalmi státusúak meghatározott városkörnyéki térfoglalása, másrészt az amerikai belvárosok fizikai és társadalmi

leromlása, az alacsonyabb társadalmi státusú csoportok belső városrészekre kiterjedő koncentrációja.

A két szerző azzal zárja a területi modellek bemutatását, hogy a jövőben a három modell feltehetőleg keveredni fog. A saját elemzéseim szerint is igazuk van. Ezt mutatják a könyv több fejezetében is olvasható térbeli társadalmi elhelyezkedés jelenségei. Ezeket a jelenségeket a már általam megfogalmazott negyedik modell, a globális térbeli társadalmi elkülönülés sajátosságai összegzik.

4. A negyedik változat a korábbi történeti modellek bázisából is építkezik, de már a globalizált nagyvárosok területi szerkezetét fejezi ki. Ez a kifejlett nyugat-európai, illetve a kibontakozó kelet- és közép-európai kapitalizmus területi produktuma. A nagyvárostársadalmak egyrészt befogadóak, másrészt kirekesztők: mégpedig a globális gazdaságban elfoglalt helyzet, a jövedelem és a vagyon szerint, de az ingatlanpiac logikája és a törvények alapján is. Ez a második és a harmadik történeti modell mai érvényesülését jelzi.

A korábbi modellekhez képest ez a modell jóval szegregáltabb, a nagyvárosi negyedek sokaságára kiterjedő magas társadalmi státusú térbeli egységekben, köztük az új városi elit negyedeinek a megjelenésében alakul, a nyugati és a keleti városfejlődési utak eltérései alapján, a jelentős mértékű társadalmi távolságok kifejezéséeként. A negyedik modell nagyobb részt azokat a társadalmi csoportokat, illetve azok tagjait fogadja be, akik a globális gazdaságban vagy politikában döntési pozíciókban vannak, magas jövedelműek és vagyonosak, s akik hatalommal rendelkeznek (részben az előzőek alapján is).

A befogadás jelensége nem feltétlenül párosul mindig nyitottabb attitűddel: ez az attitűd sokkal inkább a térbeli nyomulással és a kiszorítással, s egy olyan kvázi zárttsággal kapcsolódik össze, hogy akik már „bent” vannak, a többieket „kint” tartják. Ezt az is mutatja, hogy a globális város érdekeinek ellentmondókat, azt kiszolgálni nem tudó társadalmi „felesleget” kirekesztik a nagyvároson belüli rosszabb övezetekbe vagy a városok szélére, a rosszabbul ellátott övezetekbe. Miközben, a globális nagyváros bizonyos érdekeinek megfelelően, a magas társadalmi státusúak (a gazdagok)

mellett az alacsony társadalmi státusúak (a szegényebbek) is megtalálhatóak a mai nagyvárosban. Ez az első történeti modell mai hatásait mutatja.

A negyedik kérdés: milyen a viszony a nyugat-európai és a kelet-közép-európai városfejlődés között?

A könyv minden fejezetén végigvonuló kérdés a kelet-közép-európai, benne a magyar és a nyugat-európai urbanizáció viszonya, a kétféle modell között lévő hasonlóságok, illetve a különbségek feltárása. Ennek a kérdéskörnek a vizsgálata különösen lényeges volt, hiszen az erre a kérdésre adott válasz az európai urbanizáció lényegét tisztázza. Ezért újra akartam elemezni, esetleg újrafogalmazni az ezzel kapcsolatos Enyedi-hagyatékot. Enyedi professzor szerint a kelet-közép-európai és a nyugat-európai urbanizáció között inkább a hasonlóságok, mint a különbségek a jellemzőek, az hogy a keleti modell követi a nyugati modell folyamatait.

A különböző elemzések, köztük a saját vizsgálataim alapján arra jutottam, hogy ma is elfogadhatom azt az Enyedi-tételt, amely szerint a kelet-közép-európai országok urbanizációja nem képez új globális urbanizációs modellt. A városfejlődés globális szakaszai a kelet-közép-európai szocialista országokban követő jelleggel ismétlődnek meg, mégpedig a késleltetett gazdasági és városfejlesztési modernizáció, később a szocialista politikai rendszer és legújabban a mai kapitalista átalakulás elmaradottsága, a differenciáltan érvényesülő globális gazdasági és egyéb hatások okán. A követő jelleg minden történeti szakaszban megtalálható, a hasonlóságok és a különbségek a mai kapitalista viszonyok között is megmaradnak. Ezek jövőbeni alakulása azonban ma még erősen kérdéses.

A saját elemzéseim a globális urbanizáció egy új megnyilvánulását is kimutatták: mégpedig egy új globális térbeli társadalmi szerkezet szerveződését. Az új globális trend szerint a globális nagyvárosokra érvényes társadalmi szerkezet a világ más nagyvárosaiban is megjelenik, az adott nagyvárosokra jellemző globalizáltság mértéke szerint. A globális nagyvárosok és az európai fővárosok (így a magyar főváros) szerkezeti sajátosságai között fontos hasonlóságokat látni, mégpedig egy egyre erőteljesebbé váló, fokozatosan terjedő dzsentrifkációt. Ez a globális városokból, az európai nagyvárosok belső negyedeiből indul, és halad a városok külső

övezetei, köztük a jobb minőségű szuburbán területek felé. Mindez a hátrányos helyzetű társadalmi rétegek kiszorulásával is együtt jár, a szegényebb, alacsonyabb jövedelmű és a képzetlenebb csoportok, köztük a bevándorlók a nagyvárosi terek rosszabb minőségű negyedeibe, illetve a perifériákra szorulnak ki.

A könyv kiemelt feladata volt a nagyvárosok térbeli társadalmi szerkezetének leírása, elemzése, a városfejlődésben megmutató hasonló trendek feltárása. Miközben nyilvánvaló volt, hogy a hasonlóságokra koncentrálni nem könnyű feladat. A jelenkori nagyvárosok fejlődése, gazdasági, politikai, társadalmi lehetőségei nagyon eltérőek: a történeti háttérük, a regionális helyzetük, a globális gazdaságban elfoglalt pozíciójuk alapján. Erősek a köztük lévő társadalmi és gazdasági egyenlőtlenségek, a globális világhoz, az európai városhálózathoz való csatlakozás lehetőségei is különbözőek.

Ennek alapján egyértelmű volt, hogy a nyugat-európai és a kelet-közép-európai térbeli társadalmi szerkezeti hasonlóságok mögött a háttérben, a mélyben, makro- és mikroszintű különbségek sokasága húzódik meg: a nagytérsegi, a regionális, az országos különbségekből fakadó, a főként empirikusan látható és tapasztalható fizikai jellemzők, városszerkezeti sajátosságok és társadalmi-strukturális adottságok eltérései. Tudtam és tudom, hogy egy magasan fejlett nyugati városmodell belvárosa eltér a keleti modell belvárosától, akkor is, ha vannak hasonló vonásaik. A nyugati modell lakótelepe vagy lakóparkja is különböző a keleti modell hasonló lakóhelyi formációjától: eltér attól minőségileg, a beépített anyagok, a dizájn terén, de a két modell lakói is mások. Ezt az is jelzi, hogy másként jól öltözöttek a felnőttek és a gyerekek, hogy másféle gépkocsik állnak a lakások, a házak előtt, hogy a házak erkélyeit másként, másra használják, hogy másféle növényekkel díszítik, hogy egyáltalán díszítik-e azokat.

Egy fejlett nyugati modellben élő magas státusú társadalmi csoport tagjai egyértelműen különböznek a keleti modellben élő magas társadalmi státusú csoport tagjaitól, miközben lehetnek és vannak is hasonló vonásaik: mindkét esetben rendelkeznek például diplomával, magas jövedelemmel, vagyonnal, de az adott országok sajátosságai, kultúrája szerinti különbségekkel. Mind-egyik jelenség mást és mást is jelent, főként más és más minősé-

geket takar. Az eltérő minőségeket csak az utcákon végigsétálva lehet látni, csak kisebb léptékű kutatásokban lehet igazán feltárni, finom módszerekkel, mélyinterjúkkal. De én most ebben a könyvben nem erre, hanem a hasonlóságok feltárására vállalkoztam. Úgy vélem, hogy a különbségeket majd más kutatások tárják fel, mások vizsgálják meg, más módszerekkel közelítik. Természetesen akkor lesz majd teljesebb képünk a nagyvárosainkról.

Egy ilyen átfogó, nagyon széles tárgykört elemző, a hasonlóságok feltárására törekvő munka, mint amilyen ez a könyv is akar lenni, inkább a nagyobb felvételekre, a nagyobb adatbázisokra építközhet, a szakirodalom eredményei mellett. Ezek a módszerek ugyanis inkább alkalmasak a hasonlóságok, mint a különbségek feltárására. Ezért is a „Városok és városalakók” című könyv alapvetően a saját, nagyobb léptékű szociológiai kutatásaimra, mások vizsgálatainak az újraelemzéseire és a kapcsolódó szakirodalom felhasználására épül.

És végül, már a jövőt illető kérdés: hogyan lehet enyhíteni a keleti modell késleltetett felzárkózásából adódó városfejlődési hátrányainkat?

Véleményem szerint a keleti modell késleltetett felzárkózásából adódó városfejlődési hátrányainkat egy újféle városfejlődéssel és az újféleképpen megalapozott városfejlesztési modellel lehetne enyhíteni. A mai városfejlődés és a mögöttes városfejlesztések, valamint a várostervezés is alapvetően gazdasági prioritásokra és az azok mögötti érdekcsoportok, befektetői, ingatlanfejlesztői érdekek érvényesítésére épülnek. A társadalmi szempontok, a területi társadalmi problémák enyhítésének a célja, a térbeli társadalmi egyenlőtlenségek kezelésének a törekvése a különböző fejlesztési koncepciókban sokszor csak ideológiai értelemben jelenik meg. A városok jövőjét kijelölni akaró stratégiák és a megvalósítási tervek nem biztosítják a területi egyenlőtlenségek tényleges és hatékony csökkentéséhez szükséges erőforrásokat, sem az olyan intézményeket, amelyek képesek lennének a városi társadalmak minél szélesebb csoportjai lakóhelyi érdekeinek a képviselésére, azok városfejlesztési modellekbe történő integrálására. Ehhez persze strukturális, vagyis komplex beavatkozásokra is szükség lenne, mivel a területi célú fejlesztések önmagukban

kevesek a nagyvárosi társadalmakat szétválasztó strukturális eredetű távolságok közelítésére.

A korábban már kifejtettekben láttuk, hogy milyen meghatározó mechanizmusok okozzák a mai nagyvárosi térbeli társadalmi szerkezet egyenlőtlenségeit. A történetileg meglévő ökológiai szerkezeti hatásokon túl a globális gazdaság mai dinamikáit, az ingatlanpiac logikáját, a hatósági törvények és az azok mögött álló érdekviszonyok döntő szerepét kell látni. Ezek kiemelt szerepet játszanak a nagyvárosi dzsentrifikációban és a kirekesztésben. A modern nagyvárosnak szüksége van a dzsentrifikáció folyamataira, de nincs szüksége olyan kirekesztésre, amely a kirekesztett társadalmi csoportokat olyan kedvezőtlen lakóhelyi viszonyok közé kényszeríti, amelyek nem biztosítják a minőségi emberi lét minimálisan szükséges feltételeit sem. A mai nagyvárosok sok embertől veszik el a városhoz való jogot, vagyis azt a jogukat, hogy úgy maradjanak a nagyvárosokban, hogy legalább átlagos színvonalú, a modern kornak megfelelő minőségű lakóhelyen élhetnek, hogy legyen joguk a lakhatáshoz is.

S ez máris azzal az ellenvetéssel járhat, hogy a kiszorítottaknak, szegényeknek nincs munkájuk, nincs jövedelmük. Ezért ők nem tudják, és más sincs, aki kifizetné a lakóhelyük fejlesztését, a jobb lakások biztosítását. Az ő megsegítésüket elsősorban az államoknak, a helyi hatóságoknak kellene vállalniuk. Ez az európai gondolkodás lényeges szempontja. Erről a bevezetőben volt szó, Kazezov és Sassen is arra mutattak rá, hogy az európai városok egyik lényeges tulajdonsága, szemben az amerikai városokkal, az erősebb állami szerepvállalás, a piaci viszonyok amerikai modellhez képest erősebb állami koordinálása, a határozottabb és átfogóbb szociálpolitika.

Az állami szerepvállalás nem helyettesítheti persze a társadalmi és a civil szervezetek, az egyházak támogatását, az állami beavatkozások kontrollját sem, de az Európai Unió részvételét, pályázati forrásait szintén feltételezi. De nem helyettesítheti az újfajta, a társadalmi érdekek egyeztetésére épülő városfejlesztő és tervezési felfogásokat sem.

Mindezek figyelembevételével néhány alapvetően fontos dolgot, a könyv néhány jelentősebb tanulságát szeretném kiemelni, azokat, amelyekkel, a várossal foglalkozó politikusoknak, döntés-

hozóknak, szakembereknek tisztában kellene lenniük, vagy amelyekre a mainál erőteljesebben kellene figyelniük, többek között azért is, hogy a maianál sokkal jobb irányba mutató városfejlesztési jövőt alapozhassanak meg. Ezek a tanulságok pedig a következők:

- A nagyvárosok ellentmondásos társadalmak, gazdasági társadalmi jelentőségük mellett társadalmi problémák sokaságával küzdenek: ezért törekedni kell azok enyhítésére, és a tudományok, valamint a várospolitika eszköztárának a segítségével meg kell kezdeni az ahhoz szükséges megoldási, kezelési eszközök kidolgozását.
- A nagyváros jelentőségének az elismerése mellett tudni és ismerni kell a kisebb városok és a falvak, a vidéki társadalmak szerepét és problémáit is: ezért törekedni kell a kiegyenlített, de nem egyforma fejlesztésükre is. A város legyen város, a falu pedig falu, de a mai, globális urbanizáció rendszerében, a hasonló, de eltérő szerepeik szerint is elhelyezve, a helyi hiányosságok és érdekek szerint fejlesztve.
- Az amerikai és az európai nagyvárosi társadalmak mások, az amerikai városfejlesztés erősebb piaci megalapozottsága miatt ott jellemzőbb a társadalmi kirekesztés, mint az európai városokban, ahol még jelen van az állam szociális védelme. Közben már érzékelhető az európai nagyvárosokban is a piaci folyamatok erősödése, az állam szociális funkcióinak a leépülése, ezért szükség van azok megerősítésére, a piaci beavatkozások erősebb állami kontrolljára, a nagyvárosok európai jellegének a védelmére.
- A nyugat-, illetve a kelet- és közép-európai nagyvárosok társadalmi sok szempontból hasonlóak, de eltérőek is, jöhetnek a közeledés folyamatai ma már jellemzőbbek, mint a régi, történetileg definiált különbségek: ezért törekedni kell a múltból itt maradt pozitív hozadék védelmére, de a régi elmaradottság felszámolására is.
- A nyugat- és a kelet-közép-európai nagyvárosok között kiemelkedő a fővárosok szerepe, ezért támogatni kell a fővárosok fejlődését, de nem a többiek hátrányára, hanem éppen az előnyükre: ezért várospolitikai eszközökkel és intézményes módon is segíteni kell a fővárosok és környékük, a fővárosok és a települések

közötti együttműködést. Továbbá támogatni kell a nyugati és a keleti modell fővárosainak a kooperációját is, erősíteni kell a kelet-közép-európai fővárosok felzárkózását, csökkenteni kell a múltjukból itt maradt, a fejlődést most is gátló gazdasági, társadalmi és politikai tényezőket, és pártolni kell az európai nagyvárosi hálózatokba történő integrációjukat.

- A belváros a nagyvárosok „szíve”, de ahogy a szívnek is szüksége van a többi testrészeire, úgy a nagyvárosoknak is szüksége van a városközpont fejlesztése mellett az összes városnegyed kiegyenlített fejlődésére: ezért támogatni kell a nagyvárosok külső negyedeinek a fejlődését, az ott élő népesség életkörülményeinek a javítását is.
- A városok terjeszkedése világjelenség, előnyökkel és hátrányokkal is jár: ezért az előnyöket, vagyis a kiköltözni vágyók céljainak a megvalósulását támogatni érdemes, de a tervezés eszközeivel enyhíteni kell a kedvezőtlen hatásokat, ki kell alakítani az érintett népesség részvételének a (pénzügyi) formáit is.
- A nagyvárosok nyitottak és zártak is, főként a magasabb társadalmi státusúak a befogadottak, a hátrányos helyzetűek inkább kirekesztettek: a globális, a globalizálódó nagyvárosi funkciók igényei szerint. Ebben ugyan különbségek vannak a nyugat-európai, és a kelet- és közép-európai nagyvárosok között: a nyugati modellben nagyobb a szegénység és a kirekesztettség kockázata, mint a keleti modellben. A nagyvárosok történeti alakulása azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagyvárosi társadalmak fejlődése elképzelhetetlen a mainál nagyobb nyitottság nélkül, a mainál szélesebb körű és befogadóbb hozzáállás nélkül, és elépzhetetlen a szegénység és a kirekesztettség kockázatának enyhítési törekvése nélkül is.
- És végül, ehhez feltétlenül szükség van törvényi védelemre, a nagyvárosi fejlődést, az ott élők érdekeit a mainál sokkal hatékonyabb módon érvényesítő jogi eszközök, érdekeltségi rendszerek kimunkálására is.

A törvényi védelem jelentőségét egy különös film történetével mutatom be. Már csak azért is, ahogy a könyvemmel filmmel indítottam, azzal is zárjam. A „The Castle” (a magyar megfelelője „Az én házam, az én váram”) című 1997-es ausztrál filmet Rob Sitch

rendezte. A történetben egy repülőteret úgy akarnak tovább fejleszteni, hogy az ott lakókat – az akaratuk ellenére – kiszorítják. A kompenzáció, amit kaptak volna, nem adta meg sem a jó, sem pedig a korábbi lakhatás szintjének a lehetőségét. De a törvény (és a történetben persze egy szakmailag kiváló és jószágos ügyvéd, aki ingyen vállalta a lakók jogi képviselését) a fejleszteni akaró befektető, beruházói érdekekkel szemben sikeresen érvényesítette az érintettek saját házhoz, az otthonhoz való jogát, a lakók az eredeti családi házaikat megtarthatták, ott maradhattak. Ez ma még lehet, hogy az utópiák körébe tartozik, de abban talán nem lehet vita, hogy mindenkinek, a mai és a jövőbeni városoknak, és a városlakóknak is hasznos lenne egy demokratikus, nyitott, befogadóbb, a mainál sokkal szélesebb érdekegyeztetésre épülő városfejlődés kialakítása.

Köszönetnyilvánítás

Nagyon sok mindenkinek köszönöm, hogy megírhattam ezt a könyvet. Mindenekelőtt azoknak az intézményeknek és vezetőinek, ahol dolgoztam, és ahol dolgozom, és ahol támogattak a különböző kutatási pályázataim benyújtásában, és ahol az elnyert projektek megvalósításhoz megvolt a szükséges infrastruktúra és a kutatói közösség. Ezért köszönet illeti az MTA TK Szociológiai Intézetét, az MTA KRTK Regionális Kutatások Intézetét és a Kodolányi János Egyetemet.

Az első intézményből különösen hálás vagyok Tamás Pálnak: ő volt az, aki az 1980-as évek végén odahívott (akkori neve szerint) az MTA Szociológiai Kutató Intézetbe, és ő volt, aki mindvégig támogatta és segítette a munkámat. A második intézmény esetében Rechnitzer Jánosnak tartozom köszönettel, aki a 2000-es évek legelején bizalmat szavazott nekem, és felkért az (akkori nevén) MTA Regionális Kutatások Központja egyik kutatócsoportja vezetésére. Számos közös munkánk eredményezett komoly eredményeket, és barátságot is. Az MTA Regionális Kutatások Központja nevének az említésekor fel kell idéznem Horváth Gyula professzor nevét is, akinek nagy hálával tartozom a sokéves segítségéért, és a barátságáért is. Ezt sajnos neki már nem tudom elmondani.

A Kodolányi János Egyetemnek, személy szerint Szabó Péter rektornak azért vagyok hálás, mert szintén a 2000-es évek elejétől bizalommal van irántam: mind a mai napig komoly vezetői funkciókat töltök be. Hervainé dr. Szabó Gyöngyvér rektorhelyettesnek hálásan köszönöm a sokéves közös munkát: hogy mindig támogatta a szakmai pályámat, megbízott bennem, és komoly projektvezetési feladatokat bízott rám.

A győztes projektek jelentőségét szeretném itt kiemelni, a Nemzeti Kutatási Fejlesztési Programok, a Norway Grant, a TÁMOP-4.2.2. A-II/1/KONV-2012-0069, és az OTKA-programok támogatása

nélkül ez a monográfia nem jöhetett volna létre. Ezeket a kutatási lehetőségeket nagyon köszönöm. A bevezető rész a megvalósított projektek címét, a pályázatokat lebonyolító intézményi kereteket, a megvalósulás időpontjait és a résztvevők körét is bemutatja. Ezért ezekre itt most nem térek ki.

Ennek a monográfiának az empirikus eredményei az általam vezetett, többnyire fiatal kutatókból álló műhelyek munkáira épülnek: főként az MTA TK Szociológiai Kutatóintézet városkutató műhelyében, illetve a Kodolányi János Egyetem Európai Város és Regionális Tanulmányok Tanszékén megvalósult vizsgálatokra; kisebb részben az MTA RKI székesfehérvári osztályának a kutatásaira is.

Szeretném a köszönetemet kifejezni azoknak a kutatóknak, a közvetlen kollégáimnak, akikkel együtt dolgoztam, és akik lelkesen és szakszerűen végezték a munkájukat: így Baranyai Nórának, Baráth Gabriellának, Berki Mártonnak, Csizmady Adriennek, Halász Leventének, Kovács Szilviának, Molnár Balázsnak, Szépvölgyi Ákosnak és Váradi Zsuzsannának. Ferencz Zoltán sokéves módszertani segítségét külön is köszönöm, ahogy a könyvben is felhasznált ábrák megszerkesztésében nyújtott részvételét is. A fiatalok közül többen is Izsák Éva doktoranduszai voltak, akik az ő ajánlására lettek a közvetlen munkatársaim, ezt ezúton is köszönöm.

Külön köszönettel tartozom azoknak, akik, bár nem voltak tagjai ezeknek a műhelyeknek, de egy-egy téma jeles szakértőiként, mint kutatók vettek részt az egyes projektek megvalósításában, illetve mint szerzők az elnyert projekt eredményeit összegző tanulmánykötetek megvalósításában. Felsorolni is nehéz lenne őket, de a bevezetésből az ő nevük is kiderül. Az MTA RKI két vezető kutatójának, Kovács Katalinnak és Tímár Juditnak az egyik projektbeli részvételét azonban szeretném külön is megköszönni. Kerekes Sándor professzor nevét pedig azért szeretném itt is jelezni, mert a fenntartható fogyasztás projekt egyik vezetőjének ő kért fel. Ezt ezúton is köszönöm, hiszen az ott elért eredmények a könyv fontos részét képezik.

Itt említem meg a külföldi kollégákat: a belga, az osztrák, a dán, a francia, a lengyel és a szlovák partnereimet, akiknek a különböző, általam szerkesztett és publikált kötetekbe írt tanulmányai létfontosságúak voltak az európai trendek feltárásában, a nyugati

és a keleti modellek viszonyának az értelmezésében és a bemutatásában. Ezért nagyon köszönöm a velük való együttműködést. Közülük néhány nevet külön is meg szeretnék említeni: a 4Cities teamból Heinz Fassmann és Eric Corin professzorokat, a francia kollégák közül Nadine Cattan, Nicole Haumont és Francise Plet professzorok, valamint Peter Gajdos és Grzegorz Weclawowicz professzorok nevét.

Minden munka számára létfontosságú a lektor személye és a lektori vélemény, amely segítő, és amely a továbblépés lehetőségeire is rámutat. Ezt ezúttal Prof. Dr. Rechnitzer Jánosnak köszönöm, akinek nagy hálával tartozom a monográfiám, egyben eddigi kutatói pályám átfogó értékeléséért, az eredmények kiemeléséért, a támogatásáért, de azokért a javaslatokért is, amelyek alapján módomban lehet a számomra lényeges kutatási irányok tovább vitelére is. Külön köszönöm azt, hogy Rechnitzer professzor képes arra, hogy dicsérjen, hogy pozitív módon értékeljen, hogy a jót, az előremutatót lássa meg a másik, a kollégák munkájában. Sajnos ez ma általában nem jellemző, sokkal inkább a túlzott, és tegyük hozzá, korántsem építő, inkább lehúzó, bénító kritika. Pedig a kedvező hozzáállás mind a fiatal, mind pedig az idősebb kutatók számára egyaránt fontos, előre lendítő hatású lehet.

A könyvem megjelenéséhez az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő a Nemzeti Kulturális Alap által nyújtott támogatás biztosított kiinduló alapot. Ezt kiemelten köszönöm. Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpontnak pedig azt, hogy benyújtotta a Nemzeti Kulturális Alaphoz ezt a támogatási kérelmet.

A könyv elsősorban a Pallas Athéné Domus Sapientiae Alapítvány támogatásával valósult meg. Az Alapítvány részéről sokat segített Janó-Fischer Bettina vezető pályázati és oktatási koordinátor. Ezt a segítséget neki külön is köszönöm.

A könyv kiadását, az ahhoz szükséges alapítványi pályázat kidolgozását és benyújtását a Corvina Kiadónak, a Kiadó igazgatójának, Kúnos Lászlónak, de Kolosi Tamásnak, a Corvina Kiadót is magában foglaló cégcsoport, a Líra Zrt vezérigazgatójának is köszönöm.

A kézirat javítását, a szöveg szépítését Hidalmási Anna szerkesztőnek, a könyv tervezését, tördelését Csöllei Balázsnak köszönöm. Kurucz Dórának, a Corvina Kiadó műszaki vezetőjének minden részletre kiterjedő figyelméért vagyok hálás.

A kézirat rendbetételében a kiadó profi munkatársai előtt segítségemre volt Bertalan Laura, aki azért is átnézte a kéziratot, hogy anyagot gyűjtsön a könyv megjelenését követő szakmai recenzióhoz. Ezt nagyon köszönöm. Hegedüs Juditnak pedig a közel 30 oldalas irodalomjegyzék átnézéséért, szépítéséért vagyok hálás. A nyolc fővárosi térkép – linkalapú forrásainak az – újbóli ábrázolását Vancsóné Jánossy Zsuzsannának köszönöm.

A rólam készült fényképért Kiss Péter fotográfust illeti köszönet.

Kiemelt hálával tartozom a családomnak, elsőként a férjemnek Schuchmann Péternek. Ő volt az, aki mindvégig mellettem állt, és tanácsaival is támogatott ebben a munkában, ő volt az első lektorom is. A lányomnak, Schuchmann Júliának hasonlóképpen köszönettel tartozom a biztatásért: ő is az első olvasóim között volt, több projektben kutatóként is részt vett. De sokat segített a számomra nehézkesnek tűnő ábrák rendbetételében is. A barátaimnak azt köszönöm, hogy elnézték nekem, hogy kevés időm maradt rájuk.

Végezetül, néhány szót arról, hogy kiknek is ajánlom ezt a könyvet. Természetesen mindenekelőtt a városoknak és a városlakóknak: a városi döntéshozóknak és a városi térségekkel foglalkozó szakembereknek, az önkormányzatoknak és a civil társadalmi szervezeteknek, a lakóhelyi közösségek képviselőinek. Hiszen számukra feltétlenül szükséges a városi társadalmi folyamatok megismerése és megértése. Ez az európai és a globális városok versenyében való részvétel alapvető tényezője, a magyar városok gazdasági és társadalmi sikereinek komoly feltétele.

Véleményem szerint ennek a monográfiának a tematikája hozzájárulás lehet a felsőoktatási intézmények szakemberképzéséhez is: mégpedig a közigazdász, a geográfus, a terület- és településfejlesztő, a városszociológus és a településmérnök, az urbanista és építész mesterképzésekhez is. De úgy érzem, hogy a könyv eredményeire nagy szükség van a társadalom- és a közigazdaság-tudományi jellegű doktori (PhD) képzések során, főként a regionális és gazdaságtudományi, de a szociológiai képzésekben is. A mai felsőoktatás mesterképzései, de a doktori iskolák programjai számára szintén igen lényeges lenne, ha a tananyag a városi és a várostérségi társadalmi problémákat a maihoz képest jóval tágabban tárgyalná, ha a jelzett programokban erősödne a városi, illetve regionális szociológiai tematika és szemlélet. Mindez növelné a magyar tudomány

nemzetközi városkutatásokhoz való csatlakozását is, így a nagy európai kutatási pályázatokban való részvételek lehetőségeit is.

A könyvet Enyedi György emlékének ajánlom: így szeretném (bár sajnós ez alkalommal csak utólag tudom) kifejezni a hálámat mindazért, amit a Professzortól kaptam: azért a tudásért, amit tőle tanultam, és azért a széles körű, globális, európai és egyben magyar vonatkozású világlátásért, amit nála láttam. Az ő emlékét, a városi terekkel és társadalmakkal kapcsolatos felfogását azért is gondolni szeretném, mert lényegesnek tartom, hogy Enyedi György munkássága továbbra is hatással legyen mind a mai, mind pedig a következő nemzedékek gondolkodásmódjára és ismereteire. Mert ez mindenkinek, a városoknak és a városlakóknak egyaránt érdeke.

Budapest, 2019. január

Szirmai Viktória

Felhasznált irodalom

- Adoumié, V. (2010): *Les régions Francises*. Hachette Superieur, Párizs
- Alba, R. D., Logan, J. R. Brian, J. Stults, B. J. Marzan, G. Zhang, W. (1999): Immigrant Groups in the Suburbs: A Reexamination of Suburbanization and Spatial Assimilation. *American Sociological Review*, 64., 3. (jun), 446–460.
- Andorka R. (1982): *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Atkinson, R., Bridge, G. (2005): *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism*. Routledge, London, New York
- Ascher, F. (1995): *Métapolis ou l'avenir des villes*. Editions Odile Jacob, Párizs
- Bagnasco, A., Le Gales, P. (1997): *Villes en Europe*. Éditions la Découverte, Párizs
- Balázsné Varga M. (1992): *Külföldi tőkerészvétellel működő vegyes vállalatok szerepe a magyar gazdaságban*. Kézirat
- Baranyai N. (2008): Az értelmiség szerepe a lengyelországi rendszerváltás előkészítésében. Az új evolucionizmus programja. In: Rab V., Dévényi A., Sarlós I. (szerk.): *5. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia Előadásai*. Grastyán Endre Szakkollégium Tanulmánykötetei (6.). PTE Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 9–16.
- Barta Gy. (1992): *Budapest helyzete az országban*. MTA RKK, Budapest
- Barta Gy. (1998): *Budapest – nemzetközi város*. MTA, Budapest
- Barta Gy. (2002): *A magyar ipar területi folyamatai, 1945–2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Barta Gy. (szerk.) (2004): *A budapesti barnaövezet megújulási esélyei*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest
- Barta Gy. (2010): Külföldi működő tőke Budapesten a gazdasági válság előtt és után. In: Barta et al.: *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Barta Gy. (2014): Szocialista városok – Városok a szocializmusban. In: Berki M., Halász L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma*. Art Webber Studio, Budapest, 75–99.
- Barta Gy., Keresztély K., Sipos A. (szerk.) (2010): *A „világváros” Budapest két századfordulón*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Beer, I., Alev, D., Schwedler, H. U. (2007): Berlin: urban, social and ethnic integration – an urban policy Challenge. In: Neill, W., Schwedler, H.U.: *Migration and Cultural Inclusion in the European City*. UK, 136–147.
- Beluszky P. (2000): A magyarországi településrendszer fejlődése. In: *Magyarország településkörnyezete. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, VI. A területfejlesztési program tudományos megalapozása*. (szerk.: Enyedi Gy., Láng I.) MTA, Budapest, 9–76.
- Beluszky P., Szirmai V. (2000): A települések társadalma. In: *Magyarország településkörnyezete. Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Kutatások a Magyar*

- Tudományos Akadémián, VI. A területfejlesztési program tudományos megalapozása.* (szerk.: Enyedi Gy., Láng I.) MTA, Budapest, 77–98.
- Benedek J., Kocziszky Gy. (2017): Területi polarizáció és konvergencia a visegrádi országokban. *Magyar Tudomány*, 3., 261–272.
- Berger, L. R. (1998): Integration, errances et résistances urbaines. In: Haumont, N.: *L'Urbain dans tous ses états. Faire, vivre, dire la ville.* L'Harmattan, Párizs, 269–283.
- Berger, M. (2003): *Périurbanisation et division sociale de l'espace francilien.* *Revue canadienne des sciences régionales*, XXVI., 2–3., 283–295.
- Berger, M. (2004): *Les périurbains de Paris. De la ville dense à la métropole éclatée?* CNRS Editions, Párizs
- Berki M. (2014): Az egykori ipari területek funkcióváltásának példái Budapesten. A poszt-szocialista kontextus és a földrajzi lépték szerepe az átalakulásban. ELTE, doktori értekezés.
- Bodnár J. (2013): Bevezetés: A kritikai városkutatás kritikája. In: Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z.: *Kritikai városkutatás.* L'Harmattan, Budapest, 10–22.
- Boltanski, L., Chiapello, É. (1999): *Le nouvel esprit du capitalisme.* Gallimard, Párizs
- Boyer et al. (2005): *La, France. Les 26 régions.* Armand Colin, Párizs
- Brevet, N. (2011): *Le(s) Bassin(s) de Vie de Marne-La-Vallée.* L'Harmattan, Párizs
- Bronner, L. (2010): La politique de la ville impuissante à résoudre les difficultés des quartiers. *Le Monde*, 2010. október 16.
- Cadene, Ph. (2000): La pauvreté du plus grand nombre et les difficultés de la gestion urbaine. In: *Les très grandes villes dans le monde.* Capes–Agrégation d'Histoire et de Géographie, Éditions CNED, 139–165.
- Castells, M. (1972): *La question urbaine.* Maspero, Párizs
- Castells, M., Godard, F. (1974): *Monopolville. L'Entreprise, l'Etat, l'Urbain.* Mouton, La Haye, Párizs
- Cattan, N. (2011): Urban Sprawl in the Paris Metropolitan Area. In: Szirmai, V. (ed.) *Urban Sprawl in Europe.* Aula Kiadó, Budapest, 85–105.
- Clerval, A., Colombe, C., Van Criekingen, M. (2011): La gentrification à Londres, Paris et Bruxelles. In: Pumain, D., Mattei, M., F. *Données Urbaines 6.* Anthropos, 151–167.
- Corin, E., Van den Ven, J. (2013): *The Brussels Readers. A Small World City to Became the Capital of Europe.* VUB Press, Brussels University Press
- Csanádi G., Ladányi J. (1988): Társadalmi csoportok térbeni elkülönülésének különböző léptékekben történő vizsgálata Budapesten. *Szociológia*, 17., 1., 1–17.
- Csanádi G., Ladányi J. (1992): *Budapest térbeni-társadalmi szerkezetének változásai.* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Csanádi, G., Csizmady, A., Olt, G. (2011): Urban Renewal and Gentrification in Budapest City Centre. In: Szirmai, V. (ed.) *Urban sprawl in Europe.* Aula Kiadó, Budapest, 209–247.
- Csanádi G., Csizmady A., Olt G. (2012): *Átváltozóban.* ELTE, Eötvös Kiadó, Budapest
- Csepeli Gy., Örkény A. (1996): A magyar nacionalizmus változó arca. In: Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*, TÁRKI, 272–296.
- Cséfalvy Z. (1995): Várospusztulás és felújítás 1945–1989. In: Lichtenberger E., Cséfalvy Z., Paal M. (1995): *Várospusztulás és felújítás Budapesten.* Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2. 29–47.
- Cséfalvy Z. (1999): *Helyünk a nap alatt, Budapest és Magyarország a globalizáció korában.* Kairosz Kiadó–Növekedéskutató, Budapest
- Cséfalvy Z. (2008): *Kapuk, falak, sorompók, a lakóparkok világa.* Gondolat–Marina Part, Budapest

- Cséfalvay Z., Pomázi I. (1990): Az irányított dzsentrifkáció egy budapesti program példáján. *Human Geographical Studies*, 51., 9., 27–37.
- Csizmady A. (2003): *A lakótelep*. Gondolat, Budapest
- Csizmady A. (2008): *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Csizmady A. (2013): Új városok – régi városok: Összehasonlító elemzés. In: Szirmai V. (szerk.) *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA TK, Budapest, 215–251.
- Csomós Gy. (2011): A közép-európai nagyvárosok gazdaságirányító szerepe. *Tér és Társadalom*, 3., 29–140.
- Davis, M. (2007): *Le pire des mondes possibles. De l'explosion urbaine au bidonville global*. La Découverte/Poche, Párizs
- Dickens, Ch. (1960): *Nehéz idők*. Európa Kiadó, Budapest
- Diczházi B., Matolcsy Gy. (1997): Budapest újjászületése. *Valóság*, XL., 9., 36–48.
- Dogan, M. (2004): Introduction. Four hundred giant cities atop the world. *International Social Science Journal, Mega-cities*, 181., 347–361.
- Drbohlav, D., Čermák, Z. (1998): International Migrants in Central European Cities. In: Enyedi Gy. (1998): *Social Change and Urban Restructuring in Central-Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 87–109.
- Duhem, G., Grésillon, B., Kohler, D. (2000): *Paris-Berlin: regards croisés sur deux capitales européennes*. Anthropos, Párizs
- Dumont, G. F. (2010): Déclin ou renouveau des centre-villes? In: Dumont, F. (2010): *La France en villes*. Édition SEDES, Párizs, 269–277.
- Dümmerth D. (1968): *Pest város társadalma, 1686–1696. A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdaság, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Egedy T. (2001): A lakótelepek társadalmi környezetének átalakulása a rendszerváltozás után. *Földrajzi Értesítő*, L., 1–4., 271–283.
- Egedy T. (szerk.) (2005): *Városrehabilitáció és társadalom*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest
- Ehrlich É., Révész G., Tamási P. (szerk.) (1994): *Kelet-Közép-Európa: honnan–hová?* Akadémiai Kiadó, Budapest
- Ekler D., Hegedüs J., Tosics I.: (1980): *A városépítés alkalmazott társadalmi-gazdasági modelljének elméleti és módszertani kérdései*. BUVÁTI, Budapest
- Engels F. (1980): *A munkásosztály helyzete Angliában*. Magyar Helikon, Budapest
- Enyedi Gy. (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Enyedi Gy. (1991): Régiók Magyarországa. *Társadalmi Szemle*, 1991., 7. szám, 26 évf., 31–36.
- Enyedi Gy. (1992): Urbanizáció Kelet-Közép-Európában. *Magyar Tudomány*, 6., 685–693.
- Enyedi, Gy. (1993): Az európai nagyvárosok integrációja, előadás a budapesti Európa Intézetben, 1993. november 23-án
- Enyedi Gy. (1996a): *Regionális folyamatok Magyarországon*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest
- Enyedi Gy. (1996b): Urbanization under Socialism. In: Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (eds.): *Cities after Socialism: Urban and Regional Change and Conflicts in Post-Socialist Societies*. Blackwell, Oxford, 100–119.
- Enyedi Gy. (2003): *Városi világ – városfejlődés a globalizáció korában*. Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kara, Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola, Pécs
- Enyedi Gy. (2007): A város szíve. In: Enyedi, Gy. (ed.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA TK, Budapest, 11–23.
- Enyedi Gy. (2012): *Városi világ*. Akadémiai Kiadó, Budapest

- Enyedi, Gy., Szirmai, V. (1992): *Budapest A Central European Capital*. World Cities series, Belhaven Press, London
- Faragó L. (2016): Társadalmi-területi egyenlőtlenségek. *Tér és Társadalom*, 3., 118–125.
- Fassin, D. (1996): Exclusion, underclass, marginalidad. *Revue Francaise de Sociologie*. XXXVII., 1. (janvier-mars), 37–77.
- Fava, S. F. (1960): Contrast in Neighbouring: New York City and a Suburban Community. In: Dobriner, W. M. (ed.): *The Suburban Community*. New York
- Fayman S., Szirmai V. (1993): *Budapest, géopolitique et développement urbain*. Rapport final, ACT Consultants, Párizs
- Ferencz Z. (2015): *Az új városok és környékük társadalmi, gazdasági helyzete*. Kézirat. MTA TK SZI
- Ferry, M. (2014): *Case Study Report: Prague Metropolitan Region*. Working Paper Series, Paper 6.
- Fishman, R. (1990): Megalopolis Unbound. *The Wilson Quarterly*, 14., 1., 25–45.
- Fitousssi, J. P., Rosanvallon, P. (1996): *Le Nouvel âge des inégalités*. Éditions du Seul, Párizs
- Földi Zs. (2010): Globalizációs hatások Budapesten. In: Barta et al.: *A „világváros” – Budapest két századfordulón*. Napvilág Kiadó, Budapest, 38–61.
- Francois, J., Ch., Mathian, H. Ribardiere, A., Saint-Julien, Th. (2007): Riches et pauvres en Ile-de France: formes et sens des voisinages. In: Saint-Julien, Th., Le Goix, R.: *La métropole parisienne, Centralités, inegalités, proximités*. Édition Belin, Párizs, 113–137.
- Franz, Y. (2011): Gentrification trends in Vienna. In: Szirmai, V. (eds.): *Urban Sprawl in Europe. Similarities or differences*. Aula Kiadó, Budapest, 189–208.
- Friedmann, J. (1986): The World City Hypothesis. *Development and Change*, 17., 1., 69–83.
- Friedmann, J., Wolff, G. (1982): World City Formation: An Agenda for Research and Action. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 309–344.
- Frumkin, H. (2002): Urban Sprawl and Public Health. *Public Health Reports*, 117., 1–217.
- Gábor R. I., Galasi P. (1981): *A „második” gazdaság*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Gábor A., Szívós P. (2002): A jövedelmi szegénység alakulása, a gyermekes családok helyzete. In: Kolosi T., Tóth I. Gy., Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. TÁRKI. 42–59.
- Gábor A., Tátraí A., Kis A. B., Szívós P.: (2015): Anyagi depriváció Magyarországon 2009–2015. In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk) (2016): *Társadalmi Riport*. TÁRKI, 113–130.
- Gajdos, P. (2008): *Regional Disparities in Central Europe*. Bratislava
- Gans, H. J. (1973a): Az avult városrészek lebontásának és az ott élő lakosság átköltöztetésének emberi következményei. In: Szelényi (szerk.): *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 414–442.
- Gans, H. J. (1973b): A városi és a kertvárosi életmód. A meghatározások újraértékelése. In: Szelényi, I. (szerk.): *Városszociológia*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 64–88.
- Giddens, A. (1997): *Szociológia*. Osiris Kiadó, Budapest

- Gill, D. (2008): Modes de vie et modes d'habiter. La banlieue québécoise, un modèle de moins en moins adapté mais toujours en expansion. In: Jaumain, S., Lemarchand N. (eds.): *Vivre en banlieue: une comparaison France/Canada. Études canadiennes – Canadian Studies*, 14., 53–65.
- Gist, N. P., Fava, S. P. (1964): *Urban Society*. New York
- Gobin, C. Gh. (2003): *Villes et société urbaine aux États Unis*. Armand Colin / VUEF
- Görgl, P., Helbich, M., Matzenetter, W., Fassmann, H. (2011): Spatial and Social Development Trends of Metropolitan Vienna: An Overview In: Szirmai, V. (eds.): *Urban Sprawl in Europe. Similarities or differences*. Aula Kiadó, Budapest, 107–140.
- Grosz A., Rechnitzer J. (szerk.) (2005): *Régiók és nagyvárosok innovációs potenciálja Magyarországon*. MTA RKK, Pécs, Győr
- Grzegorzczak, A., Jaczewska, B. (2015): Measures of social segregation in the context of Warsaw, Berlin and Paris metropolitan areas. *Miscellanea Geographica – Regional Studies on Development*, 19., 3., 22–35.
- Gugler, J. (2004): *World Cities Beyond the West: Globalisation, Development and Inequality*. Cambridge University Press
- Gyorgyovichné Koltay E. (2018): Egy település, öt lakópark, Esettanulmány a szuburbanizáció hatásairól, egy agglomerációs településen. *Tér és Társadalom*, 2.
- Hall, P. (1966): *The World Cities*. Weidenfeld and Nicolson. London
- Hall, P. (1996): La ville planétaire. *Revue internationale des sciences sociales*, (március) 147., 19–31.
- Hamilton, F. E., I., Andrews, K. D., Pilcler-Milanovič, N. (2005): *Transformation of cities in central and Eastern Europe: Towards globalization*. United Nations University Press
- Hardi T., Hajdú Z., Mezei I. (2009): *Határok és városok a Kárpát-medencében*. MTA RKK, Győr–Pécs
- Harris, R. (1991): The Geography of Employment and Residence. In: Mollenkopf, J. H., Castells, M.: *Dual City. Restructuring New York*. Russel Sage Foundation, New York, 129–153.
- Harter, H. (2008): La suburbanisation à Ottawa: une approche historique. In: Jaumain, S., Lemarchand, N. (eds.): *Vivre en banlieue: une comparaison France/Canada. Études canadiennes – Canadian Studies*, 14., 95–109.
- Harvey, D. (1973): *Social justice and the city*. John Hopkins University Press, Baltimore
- Haumont, N. (2001): *Les pavillonnaires*, L'Harmattan, Párizs
- Haumont, N., Jalowicki, B., Munro, M., Szirmai, V. (1999): *Villes nouvelles et villes traditionnelles: Une comparaison internationale*. L'Harmattan, Párizs
- Hausermann, H. (2000): Transformation socio-spatiale à Berlin, une évolution entre permanence et mutation. In: Duhem, G., Grésillon, B., Kohler, D.: *Paris- Berlin, Regards croisés sur deux capitales européennes*. Anthropos, Párizs, 133–157.
- Hay, C., Marsh, D. (eds.) (2000): *Demystifying Globalization*. Palgrave Macmillan, New York
- Hegedüs J., Tosics I. (1998a): Közép-kelet európai lakásrendszerek átalakulása. *Szociológiai Szemle*, 2., 5–33.
- Hegedüs J., Tosics I. (1998b): Towards New Models of the Housing System. In: Enyedi Gy. (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 137–169.
- Heller Á. (1968): Üdvözüléstan-e a marxizmus? *Új Írás*, 11., 103–105.
- Helluin, Jean-Jacques (2001): Entre quartiers et nations: quelle intégration des politiques territoriales de lutte contre les ségrégations socio-spatiales en Europe? In: *De la ségrégation à la dispersion, le territoire comme mode d'expression identitaire*. Espace et sociétés, 104. L'Harmattan, Párizs

- Hervainé Szabó Gy. (2007): Fúriák Kozmopoliszban. A globális várostérségek egyenlőtlenségei és a kirekesztettek társadalmi mozgalmi. In: Hervainé Szabó Gy., Szirmai V. (szerk.): *Versenyképesség és várostérségi egyenlőtlenségek*. Székesfehérvár, 45–77.
- Heye, C., Leuthold, H. (2005): Theory-based social area analysis: an approach considering the conditions of a post-industrial society. In: Tenedorio, J. A., R. P. Juliao (eds.): *14th European Colloquium on Theoretical and Quantitative Geography 2005*. Proceedings.
- Hjorthol, R., Bjornskau, T. (2005): Gentrification in Norway: capital, culture or convenience? *European Urban and Regional Studies*, 12., 353–371.
- Hohenberg, P. M., Lees, L. H. (1996): *The Making of Urban Europe, 1000-1994*. Harvard University Press
- Holt-Jensen, A. et al. (eds.) (2004): *New Ideas for Neighbourhoods in Europe*. Handbook, TUT Press, Tallinn
- Horváth Gy. (2004): Regionális egyenlőtlenségek Európában. *Magyar Tudomány*, 9., 962.
- Horváth Gy. (2015): *Kelet- és Közép-Európa régióinak portréi*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Horváth Gy., Rechnitzer J. (szerk.) (2000): *Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs
- Horváth M. (1980): *Budapest története, 5*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Howard, E. (1902): *Garden Cities of Tomorrow*. London
- Hoyt, H. A. (1973): A városi struktúra klasszikus modelljének újabb torzulásai. In: Szelényi I. (szerk.): *Városshociológia*. KJK, Budapest, 61–182.
- Huszár, T., Léderer, P. (1979): Az értelmiség rekrutációja és funkciói. *Társadalmi struktúránk fejlődése, II*. Társadalomtudományi Intézet, Budapest
- Illés I. (2002): *Közép- és Délkelet-Európa az ezredfordulón. Átalakulás, integráció, régiók*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs
- Innovative policies for sustainable urban development. (1996): *The Ecological City*.
- Izsák É. (2003): *A városfejlődés természeti és társadalmi tényezői, Budapest és környéke*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Jaumain, S., Lemarchand, N. (2008): *Vivre en banlieue. Une comparaison France/Canada. Études canadiennes – Canadian Studies*, 14. Bruxelles, Bern, Berlin, Frankfurt am Main, New York, Oxford, Wien
- Jelinek Cs., Bodnár J., Czirfusz M., Gyimesi Z. (2013): *Kritikai városkutatás*. L'Harmattan, Budapest
- Jeney L. (2002): A nagyvárosok növekedésének területi jellegzetességei Európában. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Regionális Tudományi Tanulmányok 7*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 133–161.
- Kazepov, Y. (ed.) (2005): *Cities of Europe*, Blackwell Publishing Ltd.
- Kepecs J., Klinger A. (1978): *A felsőfokú végzettségűek demográfiai adatai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Kerekes S., Szirmai V., Székely M. (szerk.) (2011): *A fenntartható fogyasztás környezeti dimenziói*. Aula, Budapest
- Kesteloot, Ch. (2013): Socio-Spatial Fragmentations and Dovernance. In: Corin, E., Van den Ven, J.: *The Brussels Readers. A Small World City to Become the Capital of Europe*. VUB Press, Brussels University Press, 110–150.
- Kleniewski, N. (2005): *Cities and Society*. Wiley Blackwell, Readers in Sociology.
- Kolosi T. (1983): *Struktúra és egyenlőtlenség*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- Kolosi T. (1984): *Státusz és réteg. Rétegződés vizsgálat III.*, Társadalomtudományi Intézet, Budapest

- Kolosi T. (2000): *A terhes babapiskóta. A rendszerváltás társadalomszerkezete*. Osiris, Budapest
- Kolosi T., Tóth I. Gy. (2014): *Társadalmi Ríport*. TÁRKI, Budapest
- Kolossov, V., O'Loughlin, J. (2004): How Moscow is becoming a Capitalist Mega-City. *International Social Science Journal*, 181., 413–429.
- Konrád Gy., Szelényi I. (1971): A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. *Valóság*, 12. 19–35.
- Konrád Gy., Szelényi I. (1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Kopp, A. (1979): *Architecture et mode de vie, textes de années vingt en U.R.S.S.* Presses Universitaires de Grenoble
- Kosztopolosz A. (2012): A pénzügyi válság és következményei: monetáris politikai és szabályozási kihívások. *Pénzügyi Szemle*, 57., 1., 27–51.
- Kovách I. (szerk.) (2006): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Kovách I. (szerk.) (2011): *Eliték a válság korában*. MTA PTI, MTA Kisebbség Kutató Intézet–Argumentum Kiadó, Budapest
- Kovács Z. (2002): *Népesség- és településföldrajz*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Kovács, Z (2010): *Challenges of Ageing in Villages and Cities: The Central European Experience*. MOST, Szeged
- Kovács Z. (2014): A budapesti városregió térbeli-társadalmi szerkezetének átalakulása. In: Berki M., Halász L. (szerk.): *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben*. Art Webbw Studio, Budapest
- Kovács Z. (2017): Városok és urbanizációs kihívások Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 3., 312–310.
- Kovács Z., Szirmai V. (2006): Városrehabilitációs beavatkozások és a térbeli társadalmi kirekesztés: a társadalmilag fenntartható városfejlődés budapesti lehetőségei. *Tér és Társadalom*, 20., 1–19.
- König, R. (1967): Gemeindeforschung. In: *Soziologie, Fischer Lexikon*, Frankfurt, 81–92.
- Kratke, S. (2004): City of talents? Berlin's regional economy, socio-spatial fabric and worst practice'urban governance. *International Journal of Urban and Regional Research*, 28., 511–529.
- Ladányi J., Szelényi I. (1997): A társadalom etnikai, osztály- és térszerkezetének az összefüggései az ezredforduló Budapestjén. In: Kárpáti Z. (szerk.): *Társadalmi és területi folyamatok az 1990-es évek Magyarországon*. MTA TKKK, Budapest
- Ladányi J., Szelényi I. (1998): Class, Ethnicity and Urban Restructuring in Postcommunist Hungary. In: Enyedi Gy. (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 67–87.
- Ladányi J., Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest
- László M., Tomay K. (2002): A Westend árnyékában. *Szociológiai Szemle*, 3., 66–90.
- Le Corbusier (1923): *Vers une architecture*. G. Cres, Párizs
- Le Corbusier (1935): „*Ville Radieuse*” *Édité par L'Architecture d'Aujourd'hui, collection de l'équipement de la civilisation machiniste*. Boulogne
- Le Galés, P. (2002): *European Cities: Social Conflicts and Governance*. OUP, Oxford
- Le Galés, P. (2005): Elusive Urban Policies in Europe. In: Kazepov, Y.: *Cities of Europe*. Blackwell, 235–255.
- Le Goaziou, V., Rojzman, C. (2006): *Les banlieues*. Le Cavalier Bleu, Párizs
- Le Goix, R. (2007): *La métropole parisienne, Centralités, inégalité, proximité*. Édition Belin, Párizs

- Lefebvre, H. (1996): The right to the city. In: Kofman, E., Lebas, E. (eds.): *Writings on cities: Henri Lefebvre*. Blackwell, Oxford
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés*. JATE Press, Szeged
- Lengyel I., Kotosz B. (2018): Felzárkózás vagy távolságtartó követés? A visegrádi országok térségeinek fejlődéséről. *Tér és Társadalom*, 1., 5–23.
- Lichtenberger E. (1995): Várospusztulás és -felújítás Budapesten és Bécsben. (Összehasonlító elemzés) In: Lichtenberger E., Cséfalvay Z., Paal M. (szerk.): *Várospusztulás és -felújítás Budapesten*. Magyar Trendkutató Központ, Az átmenet trendjei 2., 157–173.
- Lim, G. Ch. (2005): Globalization, spatial allocation of resources and spatial impacts: A conceptual framework. In: H. W. Richardson, C. H. C. Bae (eds.): *Globalisation and Urban Development*, Springer
- Lisowski, A (2004): Social aspects of the suburbanization stage in the agglomeration of Warsaw. *Dela*, 21., 531–541.
- Lynd, R., Lynd, H. (1937): *Middletown in Transition: A Study in Cultural Conflicts*. Harcourt Brace and Company, New York
- Machonin, P. (1994): Social and Political Transformation in the Czech Republic. *Czech Sociological Review*, 1., 1–87.
- Marcinczak, S., Musterd, S., Stepniak, M. (2011): Where the grass is greener: social segregation in three major Polish cities at the beginning of the 21st century. *European Urban and Regional Studies*, 83–403.
- Martin, H. P., Schumann, H. (1998): *A globalizáció csapdája. Támadás a demokrácia és a jólét ellen*. Perfekt Kiadó, Budapest
- Martinotti, G. (2004): *The new social morphology of cities*. Discussion Paper Series, No.16. inequalities of the european urban regions, UTI
- Matznetter, W., Musil, R. (2012): The European City in the Age of Globalisation. *Belgeo*, 1–2.
- Merlin, P. (1972): *Les villes nouvelles*. Presses Universitaires de France
- Mingione, E. (2010): *Policies and Strategies in the Metropolitan Region of Milan. How to Enhance the City's Competitiveness*. AISSR, University of Amsterdam
- Mód A.-né Kozák Gy. (1974): *A munkások rétegződése, munkája, ismeretei és az üzemi demokrácia a Dunai Vasmű két gyárrészlegében*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Mollenkopf, J. H., Castells, M. (1991): *Dual City. Restructuring New York*. Russel Sage Foundation, New York
- Munoz, F. (2003): Urban Sprawl in Mediterranean Cities. *Cities*, 6., 381–385.
- Musil, J. (2002): Changing Urban System in Post- communist societies in Central Europe. In: Michael P. (ed.) (2002): *The City- Critical Concepts*. Routledge, New York, London
- Musil, J. (2005a): City Development in Central and Eastern Europe before 1990: Historical Context and socialist legacies. In: Hamilton, F. E., I., Andrews, K. D., Pilcler-Milanovič, N. (eds.): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe Toward Globalisation*. United Nations University Press, 22–44.
- Musil, J. (2005b): Prague Return to Europe. In: Hamilton, F. E., I., Andrews, K. D., Pilcler-Milanovič, N. (eds.): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe Toward Globalisation*. United Nations University Press, 281–318.
- Nagy Gy. (1994): A munkanélküliség, a Magyar Háztartás Panel eredményei alapján. In Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, 61–74.
- Nagy N. P. (1997): Város a szakadék két szélén. *Népszabadság*, 1997. május 10.
- Nemes Nagy J. (1990): Területi kiegyenlítődés és differenciálódás Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, XXXIX., 1–4., 151–173.

- Nemes Nagy J.: (1992): Margójegyzetek a regionális politikához. *Tér és Társadalom*, 1–2., 69–76.
- Nemes Nagy J. (2005): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In: Dövényi Z., Schweizer F. (szerk.): *A földrajz dimenziói*. MTA FKI, Budapest, 141–158.
- Nemes F., Szelényi I. (1967): *A lakóhely, mint közösség*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Németh Á., Dövényi Z. (2018): „Kiművelt emberfők” a térben. A diplomások területi eloszlása valóban a kiegyenlítődé irányába mutat? *Területi Statisztika*, 58(2), 129–150.
- Noin, D. (2009): *Le nouvel espace français*. Armand Colin (5e édition), Párizs
- Ouředníček, M. Temelová, J. (2009): Twenty years after socialism: the transformation of Prague’s inner structure. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Sociologia*, LIV., 1.
- Pacione, M.: *The City-Critical Concepts*. Routledge, New York, London
- Park, R. E., Burgess, E. W., McKenzie, R. (1925): *The City*. University of Chicago Press, Chicago
- Paulet, J. P. (2010): *La France: Villes et systèmes urbains*. Armand Colin, Párizs
- PESTTERV Kft. (2010): A Budapesti Agglomeráció Területrendezési Tervéről szóló 2005. évi LXIV. törvény módosításának tervezete
- Piekut, A. (2012): Visible and Invisible Ethnic Others in Warsaw: Spaces of Encounter and Places of Exclusion. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): *Chasing Warsaw: Socio-Material Dynamics of Urban Change since 1990*. Campus Verlag, Frankfurt, New York, 189–213.
- Piercy, P. (1997): *La France. Le fait régional*. Hachette Supérieur, Párizs
- Piketty, T. (2015): *Capital in the Twenty-First Century*. Kossuth Kiadó, Budapest
- Pincon, M., Pincon, M. Charlot (2007): *Les ghettos du gotha. Au coeur de la grande bourgeoisie*. Éditions du Seuil, Párizs
- Pratschke, J., Morlicchio, E. (2012): Social polarisation, the labour market and Economic restructuring in Europe: an urban perspective. *SAGE journals, Urban Studies*, 49., 9.
- Préteceille, E. (1997): Ségrégation, classes et politique dans la grande ville. In: Bagnasco, A., Le Gales, P. (eds.): *Villes en Europe*. Éditions la Découverte, Párizs, 99–129.
- Préteceille, E. (2000): Inégalités, division sociale et ségrégation: les transformations récentes de la métropole parisienne In: Duhem, G., Grésillon, B., Kohler, D.: *Paris-Berlin. Regards croisés sur deux capitales européennes*. Anthropos, Párizs, 113–132.
- Préteceille, E., Oberti, M. (2016): *La ségrégation urbaine*. La Découverte, collection Repères Sociologie
- Probald F. (2000): *Európa regionális földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- Provoost, M. (2010): *New Towns for the 21st Century. The Planned vs. the Unplanned City*. SUN International New Town Institute, Amsterdam
- Rechnitzer J. (2001): Szerkezeti változások a regionális gazdaságban. Habilitációs előadás. Pécs
- Rechnitzer J. (2002): A városhálózat az átmenetben, a kilencvenes évek változási irányai. *Tér és társadalom*, 3., 165–183.

- Rechnitzer J., Berkes J., Palfy Á. (2016): The “Post-Socialist” Towns in the Hungarian City Network. In: Szirmai, V. (ed.): *Artificial Towns in the 21st Century. Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. HAS Centre for Social Sciences Institute for Sociology, Budapest, 341–371.
- Rector, R. (2015): *Poverty and the Social Welfare State in the United States and Other Nations*. The Heritage Foundation
- Redfield, R. (1947): The Folk Society. *The American Journal of Sociology*, 4., 293–308.
- Reeh, H., Zerlag, M. (2011): Fairytales from the Fingerplan: Representing Strategies for Suburban Copenhagen. In: Szirmai V. (ed.): *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Aula Kiadó, Budapest, 65–83.
- Rédei M. (1992): Budapest és a nemzetközi népességmozgások. Kézirat
- Rhein, C. (1995): Social Segmentation and Spatial Polarization in Greater Paris. In: O’Loughlin, J., Friedrichs J. (eds.): *Social Polarization in Post-Industrial Metropolises*. 45–71.
- Rhein, C. (2007): Changements sociaux et transformations de l’espace. In: Saint-Julien, Th., Le Goix, R.: *La métropole Parisienne, Centralités, inégalité, proximités*. Édition Belin, Párizs, 137–163.
- Richardson, H. W., Bea, C. H. (eds.) (2005): *Globalisation and Urban Development*. Springer
- Rivière, J. (2011): La division sociale des espaces périurbains français et les effets électoraux. In: Pumain, D., Mattei, M. F.: *Données Urbaines 6*. Anthropos, Párizs, 11–20.
- Sagot, M.: (2007): Les espaces à bas revenus en Ile – de France. In: Mattei, M. F., Pumain D. (eds.): *Données Urbaines 5*. CNRS Ed. Economica, Anthropos, Párizs, 149–161.
- Saint-Julien, Th., Le Goix, R. (2007): *La métropole parisienne, Centralités, inégalités, proximités*. Édition Belin, Párizs
- Sassen, S. (1991): *Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton University Press, New Jersey
- Sassen, S. (2005): The Global City: Introducing a Concept. *The Brown Journal of world affairs*, (Winter-Spring) XI., 2.
- Sassen, S. (2007a): Urban sociology in the 21st century. In: Bryant, C., Peck, D. (eds.): *21st century sociology*. SAGE Publications, Thousand Oaks, CA, 476–487
- Sassen, S. (2007b): *Sociology of Globalisation. Contemporary Societies*. W. W. Norton & Company
- Sassen, S. (2010): Foreword. In: Yuri Kazepov: *Cities of Europe*. Blackwell, 17–22.
- Sassen, S. (2014): The city: today’s frontier zone. *Glocalisms*, 3.
- Savitch, H. V., Kantor, P. (2004): *Cities in the International Marketplace*. Princeton University Press, New Jersey
- Schuchmann J. (2015): Nagyvárostárségi szuburbanizációs folyamatok és a költözési trendek. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jólét felé*. KJK, Székesfehérvár, 131–147.
- Schuchmann, J. (2016): Social polarisation in Tatabánya and its region. In: Szirmai, V. (eds.): *Artificial towns in the 21st century. Social Polarisation in the new town regions of East-Central Europe*. HAS Centre for Social Sciences Institute for Sociology, Budapest, 133–162.
- Schuchmann J., Váradi Zs. (2015): A magyar nagyvárostárségek társadalmi-demográfiai szerkezete. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől társadalmi jólét felé*. KJK, Székesfehérvár, 111–131.

- Siklóssy L. (1931): *Hogyan épült Budapest? 1870–1930*. Fővárosi Közmunkák Tanácsa, Budapest, 187–193.
- Sóoki Tóth G. (2005): Városrehabilitáció az Európai Unióban. In: Egedy T. (szerk.): *Városrehabilitáció és társadalom*. Tanulmánykötet. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 63–71.
- Spéder Zs. (1996): Változások évről évre. In: Andorka R., Kolosi T., Vukovics Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. TÁRKI, 44–70.
- Spira Gy., Vörös K. (1978): *Budapest története*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Stiglitz, J. E. (2012): *The Price of the Inequalities, How Today's Divided Society Endangers Our Future*, Kindle Edition, WW. Norton Company New York, London.
- Stroppa, C. (2003): *La cultura Urban tra passato e futuro. Una ricerca sociologica a Milano, Budapest e Praga*. Collana di sociologia. Franco Angeli
- Sueur, J. P. (1999): *Changer la ville. Pour une nouvelle urbanité*. Éditions Odile Jacob
- Sykora, L. (1999): Changes in the internal spatial structure of post-communist Prague. *Geojournal*, September, 49–79.
- Sykora, L., Ouředníček, M. (2007): Sprawling post-communist metropolis: Commercial and residential suburbanization in Prague and Brno, the Czech Republic. In: Razin, E., Dijst, M., Vazquez, C. (eds.): *Employment Deconcentration in European Metropolitan Areas*. The GeoJournal Library, vol 91. Springer, Dordrecht
- Szelényi I. (1990): *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szelényi, I. (1996): Cities under Socialism and After. In: Andrus, G., Harloe, M., Szelényi I.: *Cities After Socialism, Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Blackwell, 286–318.
- Szelényi I., Konrád Gy. (1969): *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szelényi I., Nemes F. (1967): *A lakóhely, mint közösség*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Szirmai V. (1988): „Csinált” városok. Gyorsuló idő sorozat, Magvető Kiadó, Budapest
- Szirmai V. (1994): Budapest regionális szereplehetőségei és az európai integráció. *Lettár*. 2., 79–90.
- Szirmai, V. (1998): “Socialist” Cities (New Towns) in the Post-Socialist Era. In: Enyedi Gy. (1998): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*, 169–189.
- Szirmai V. (1999): *A környezeti érdekek Magyarországon*. Pallas Stúdió, Budapest
- Szirmai V. (szerk.) (2009): *A várostérségi versenyképesség társadalmi tényezői. Hogyan lehetnek a magyar nagyvárosok versenyképesebbek?* Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest
- Szirmai, V. (ed.) (2011): *Urban Sprawl in Europe: Similarities or Differences?* Aula Kiadó, Budapest
- Szirmai V. (szerk.) (2013): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA TK Szociológiai Intézet, Budapest
- Szirmai, V. (ed.) (2016): *Artificial Towns in the 21st Century. Social Polarisation in the New Town Regions of East-Central Europe*. HAS Centre for Social Sciences Institute for Sociology, Budapest
- Szirmai V., Baráth G., Molnár B., Szépvölgyi Á. (2003) Globalizáció és térségi fejlődés. *Tér és Társadalom*, 3., 29–57.
- Szirmai V., Ferencz Z. (2015): A magyar nagyváros-térségek térbeli-társadalmi jellegzetességei, a centrum-periféria modell átalakulása. In: Szirmai V. (szerk.): *A területi egyenlőtlenségektől a társadalmi jól-lét felé*. KJF, Székesfehérvár, 147–167.
- Szívós P. (2014): A magyar háztartások jövedelme és fogyasztása nemzetközi összehasonlításban: felzárkózás vagy leszakadás? In: Kolosi T., Tóth I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport*. TÁRKI, Budapest, 51–63.

- Tabard, N. (1990): Les transformations de la morphologie sociale en région Ile-de-France. In: Lakota, A. M., Milelli, C. (ed.): *Ile-de-France en mouvement*. Montpellier, GIP Reclus
- Tasan-Kok, T. Herman, K. (1999): A Varsó körüli szuburbanizációs folyamat jellemzői az 1990-es években. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 159–172.
- Tasan-Kok, T. (2004): *Budapest, Istanbul and Warsaw, Institutional and spatial change*. Eburon Delft.
- Taylor, P.J. (2004): Regionality in the world city network. *International Social Sciences Journal, Mega-cities*. September, 181. Blackwell Publishing, UNESCO, 361–373
- Taylor, P.J., Derruder, B. (2016): *World City Network. A Global Urban Analyses* Routledge Territorial Development, Urban Policy in Germany, Towards Sustainable Urban Development (1999) OECD
- Tomay K. (2006): Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten, *Tér és Társadalom*, 20(1), 93–107.
- Trevor, H. (2004): The „soft infrastructure” of the Healthy Community. *New City Journal*
- Urban Europe (2016): *Statistics on cities, towns and suburbs*, Edition Eurostat Statistical Book
- Uzzolli A. (2013): Az új városok kialakulása. In: Szirmai V. (szerk.): *Csinált városok a XXI. század elején*. MTA TK, Budapest, 35–53.
- Valuch T. (2015): *A jelenkori magyar társadalom*. Osiris, Budapest
- Van Criekingen, M. (2003): La ville revit! Formes, politiques et impacts de la revitalisation résidentielle a Bruxelles. In: Bidou-Zacharisen, C. (ed.): *Retour en ville – des processus de „gentrification” urbaine aux politiques de „revitalisation” des centres*. Descartes et Cie, Párizs, 73–107.
- Vági G. (1982): *Versengés a fejlesztési forrásokért*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Vári A., Tamás P. (eds.) (1993): *Environment and Democratic Transition. Policy and Politics in Central and Eastern Europe*. Kluwer Academic Publishers
- Veltz, P. (1996): *Mondialisation, Villes et territoires. L'économie d'archipel*. Presses Universitaires de France, Párizs
- Vermeulen, S., Corinje, E. (2013): Gentrification or Upward Social Mobility: The Canal Zone. In: Corinje, E., van den Ven, J.: *The Brussels Readers. A Small World City to Become the Capital of Europe*. VUB Press, Brussels University Press, 150–186.
- Viellard, Baron, H. (2000): *Les Banlieues*. Hachette Education, Párizs
- Viellard-Baron, H. (2008): La construction de l'imaginaire banlieusard français: entre légende noire et légende dorée. In: Jaumain, S., Lemarchand N. (eds.): *Vivre en banlieue: une comparaison France/Canada. Études canadiennes – Canadian Studies*, 14., 17–32.
- Warchalska, Troll, A. (2013): Progress of rehabilitation of large housing estates in Katowice (Poland) *Hungarian Geographical Bulletin*, 62 (1), 102–112.
- Weber, M. (1979): *Gazdaságtörténet. Válogatott tanulmányok*. KJK, Budapest
- Weclawowicz G. (1992): A városok térbeli-társadalmi szerkezete Kelet-Közép-Európában. *Tér és Társadalom*, 3–4., 215–225.
- Weclawowicz, G. (1998a): Social polarisation in post-socialist cities: Budapest, Prague and Warsaw. In: Enyedi, Gy. (ed.): *Transformation in Central European Post Socialist Cities*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 55–67.
- Weclawowicz, G. (1998b): The changing socio-spatial patterns in Polish cities. In: Kovács, Z., Wieber, R.: *Prozesse und Perspektiven der Stadtentwicklung Ostmittel-Europa*. I. I. S. Verlag, Passau, 75–81.

- Weclawowicz, G. (2005) The Warsaw Metropolitan Area on the eve of Poland's integration into European Union. In: Hamilton, F. E., I., Andrews, K. D., Piller-Milanovič, N.: *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe Toward Globalisation*. United Nations University Press, 223–248
- Wegener, M., Kunzmann, K. R. (1996): New Spatial Patterns of European Urbanisation. Paper presented at the Colloquium The Advancement of Comparative Research on European Cities at the École Normale Supérieure, Saint-Cloud, October 1993. In: Pumain, D., Saint-Julien, T. (eds.): *Urban Networks in Europe*. John Libbey, Párizs, 7–17.
- Wilkinson, H. (2002): *Global Governance. Critical Perspective*. London
- Williamson, T., Imbroscio, D., Alperovitz, G. (2005): The Challenges of Urban Sprawl. In: Nancy Kleniewsk (ed.): *Cities and Society*. Blackwell Publishing Ltd., 303–329.
- Willmott, P., Young, M. (1960): *Family and Class in a London Suburb*. Routledge and Kegan Paul, London
- Wirth, L. (1938): Urbanism as a Way of Life. *American Journal of Sociology*, 44., 1.
- Wright, F. L. (1932): *The Disappearing City*. W. F. Payson, New York
- Zubriczky G. (2010): Pozsony szuburbanizációja. In: Hardi T., Lakos M., Tóth K. (szerk.): *Magyar–Szlovák agglomeráció Pozsony környékén*. MTA RKK NYUTI, Fórum Kisebbségkutató Intézet, Győr-Samorin

Internetes források

- A néesség gyarapodó rétege – Az időskorúak jellemzői, KSH 2014. október, https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/nepesseg_gyarapodo.pdf
- Bertalan L., Hegedüs J. (2016): A városi szétterülés probléma érzékelése és kezelése a hazai városokban egy kérdőíves felmérés alaperedményei E_CONOM, V/2. http://publicatio.nyme.hu/1348/1/08_BertalanL_HegedusJ_e_conom_V2_u.pdf
- Blanchard, O. (2018): A társadalmi egyenlőtlenségek, a gazdasági bizonytalanság a legnagyobb kockázat, mert populizmushoz vezet. (Index: Interjú Olivier Blanchard közgazdással Kornai János 90. születésnapja alkalmából 2018.01.22) https://index.hu/gazdasag/2018/01/22/blanchard_interju/
- Bliss, L. (2017): The New York That Belonged to the City, <https://www.citylab.com/life/2017/08/vanishing-new-york-gentrification/537126/y>
- Barthelt, S.: A nagyvárosi szegénység gyermekei. <http://www.csagyi.hu/jo-gyakorlatok/nemzetkozi/item/288-a-nagyvarosi-szegenyseg-gyermekei>
- Berlin-Brandenburg Statistical Office, 2017, https://www.businesslocationcenter.de/imperia/md/blc/wirtschaftsstandort/standort/content/kleine_berlinstatistik_en.pdf
- Buček, J. (2012): Crisis in Slovakia 2009–2010: from saving the economy, to saving public finance, <http://humannageografia.sk/clanky/Bucek%20crisis%20SK%20in%20Adaptability%20and%20change%202012.pdf>
- Budapesti Agglomeráció Gazdaságfejlesztési Kiemelt Programja, Budapesti Agglomerációs Fejlesztési Tanács, 2006, http://www.terport.hu/webfm_send/124
- Budapest 2030 Hosszú Távú Városfejlesztési Konceptió, 2013, Budapest, http://budapest.hu/Documents/varosfejlesztési_koncepcio_bp2030/Budapest_2030_varosfejlesztési_koncepcio.pdf
- Budapest városfejlesztési koncepciója, Helyzetelemzés, 2011, 4. Budapest társadalma, http://budapest.hu/Documents/varosfejlesztési_koncepcio_2011dec/04_Tarsadalma.pdf

- Cities in Europe (2016): Facts and figures on cities and urban areas, <http://www.pbl.nl/sites/default/files/cms/publicaties/PBL-2016-Cities-in-Europe-2469.pdf>
- Clos, J. (2016): Urbanization challenges of the 21 st century, UN-Habitat 800, <https://www.chathamhouse.org/sites/files/chathamhouse/Clos,%20Joan.pdf>
- Czirják R., Gere L. (2017): A városok jövője, <http://www.geopolitika.hu/hu/2017/06/15/a-varosok-jovoje/>
- Csáki Gy. (2009): Globalizáció és világgazdasági fejlődés. Politikatörténeti alapítvány, http://polhist.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=44&Itemid=49
- European Environment Agency (EEA), Report, 2016
- Fábián A. (2009): Kultúra alapú városfejlesztés, kreatív városok, http://publicatio.nyme.hu/873/1/FA_2009_Kultura_alapu.pdf
- Ferry, M. (2014): Case Study Report: Prague Metropolitan Region, Working Paper Series, Paper No.6.06.03, http://www.grincoh.eu/media/serie_6_spaces_territories_and_regions/grincoh_wp6.06.03_ferry.pdf
- Florida, R. (2013): Class-Divided Cities: New York Edition, <https://www.citylab.com/equity/2013/01/class-divided-cities-new-york-edition/3819/>
- Florida, R. (2015): Mapping the Global Super-Rich, <http://www.citylab.com/work/2015/03/mapping-the-global-super-rich/387307/>
- Foglalkoztatottság és munkanélküliség regionális különbségei, KSH, 2012, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regioik/debrecenfogl munk12.pdf>
- Fontenot, A. (2014): 30 Inspiring Urban Renewal Projects. Social Work Degree Guide, <https://www.socialworkdegreeguide.com/30-great-inspiring-inner-city-parks/>
- Frey, H. W (2018): US population disperses to suburbs, exurbs, rural areas, and “middle of the country” metros, <https://www.brookings.edu/blog/the-avenue/2018/03/26/us-population-disperses-to-suburbs>
- Gadecky, J. (2012): Gating Warsaw: Enclosed Housing Estate and the Aesthetics of Luxury. In: Grubbauer, M., Kusiak, J. (eds.): Chasing Warsaw: Socio- Material Dynamics of Urban Change since 1990, Campus Verlag, 109–133. <http://press.uchicago.edu/ucp/books/book/distributed/C/bo15475722.html>
- Glaeser, E. (2011): Case Studies on Urban Revitalization, Scientific American, <https://www.scientificamerican.com/article/urban-makeover-case-studies/>
- Górczyńska, M (2012): Specificity of gated neighborhoods in the Bielany district In: Articulo, Journal of Urban Research, <http://journals.openedition.org/articulo/2022Warsaw>
- Grubb, N., Frank, K. (2017): Global Cities. The 2017 Report, <https://content.knightfrank.com/research/708/documents/en/global-cities-2017-4078.pdf>
- Hanák P. (1997): Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában, *Történelmi Szemle*, 2. http://epa.oszk.hu/00600/00617/00001/tsz97_2_hanak_peter.htm
- Hanák P. (2010): Magyarország társadalma a századforduló idején. In: Romsics I. https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/Pages131_154_Horvath.pdf
- Harvey, D. (1978): The Urban Process Under Capitalism. A Framework for Analysis, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/j.1468-2427.1978.tb00738.x>
- Hegedüs J., Tosics, I (1991) Privatizáció a lakásrendszerben, http://www.esely.org/kiadvanyok/1991_3/privatizacio.pdf
- Hegedüs J. (2005): Bérlakások Kelet-Európában. 2000 Irodalmi és Társadalmi havi-lap, <http://ketezer.hu/2005/04/berlakasok-kelet-europaban/>
- Heim, J. (2017): Over 50 percent of Americans live and work in suburbs. Are 50 percent of them arts leaders? <https://blog.americansforthearts.org/2017/04/21/over-50-percent-of-americans-live>

- Hermann, M., Leuthold, H. (2005): The consequences of gentrification and marginalisation on political behaviour, <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.531.4529&rep=rep1&type=pdf>
- Horváth T. (2010): Diplomások területi elhelyezkedése Magyarországon, https://www.felvi.hu/pub_bin/dload/DPR/dprfuzet4/Pages131_154_Horvath.pdf
- Inclusive Development Index, 2017, <https://www.weforum.org/reports/the-inclusive-growth-and-development-report-2017/articles>
- Jaksa L. (2011): A külföldi működőtőke áramlások (FDI) vizsgálata a „Visegrádi országokban” a rendszerváltástól a napjainkig, <http://math.bme.hu/~csicsman/oktatas/adatbanyaszat/mintaessze/4.pdf>
- Jan A. (1995): A piacgazdasági átmenet kelet-közép-európai tükörben. *Közgazdasági Szemle*, 6., 620–630. <http://epa.oszk.hu/00000/00017/00006/0607.html>
- Jeney L. (2007): Doktori értekezés. A nagyvárosi fejlődés sajátosságai az Európai Unió regionális folyamataiban az ezredfordulón – egységesülő nagyváros-hálózat, erősödő város-vidék ellentét, teo.elte.hu/~doktor/ertekezes2008/jeney_l.doc
- Klaus, R., Kunzmann, Michael, W. (1991): The pattern of urbanization in Western Europe In: *Ekistics* 58, 350/351, Urban networking in Europe, 282–291. http://www.spiekermann-wegener.com/pub/pdf/Pattern_of_Urbanisation.pdf
- Kearney, A. T. (2016): Global Cities, <https://www.atkearney.com/documents/20152/436064/Global+Cities+2016.pdf/934b2d25-89fa-0>
- Kearney, A.T. (2017): Global Cities. The 2017 Report., <https://content.knightfrank.com/research/708/documents/en/global-cities-2017-4078.pdf>
- Key Figure on Europe, Eurostat, 2017, <http://ec.europa.eu/eurostat/documents/3217494/8309812/KS-EI-17-001-EN-N.pdf/b7df53f5-4faf-48a6-ac>
- Klimovský, D. (2010): Slovakia-European Social watch Report 2010, <http://www.socialwatch.eu/wcm/documents/Slovakia.pdf>
- Korcelli-Olejniczak, E. K., Piotrowski, F. (2017): Dealing with Urban Diversity. The case of Warsaw, https://www.researchgate.net/publication/315714339_Dealing_with_Urban_Diversity_The_case_of_Warsaw
- Korec, P., Ondoš, S. (2002): The development of urban structure of Bratislava in the time of post-socialist transformation, <http://www.humannageografia.sk/clanky/2%282%29.pdf>
- KSH, 2013, Magyarország, 2012, <https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mo/mo2012.pdf>
- Külföldi tőke a régiókban, KSH, 2012, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/gyorkulfoldi.pdf>
- Le Goix, R. (2004): Gated communities: Sprawl and social segregation in southern California, <http://hal.archives-ouvertes.fr/docs/00/03/58/67/PDF/legoix20041012.pdf>
- Lengyel L., Fejes E. (2010): Gazdasági válság és társadalmi következményei, <https://penzugyutato.hu/sites/default/files>
- Magyar Háztartás Panel, TÁRKI, 1997, VI. hullám. A magyarországi háztartások anyagi és munkaerő piaci helyzete, <http://www.tarsadalomkutatas.hu/termek.php?termek=TDATA-D56>
- Marcinczak, S., Musterd, S., Stepniak, M. (2011): Where the grass is greener: social segregation in three major Polish cities at the beginning of the 21st century in. *European. Urban and Regional Studies* 19(4), 383–403. <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.1001.9082&rep=rep1&type=pdf>
- Manhire, T. (2013): The “plutocratisation” of the world’s elite cities, <https://www.noted.co.nz/archive/listener-nz-2013/the-plutocratisation-of-the-world-s-elite>

- Martinotti, G. (2004): The new social morphology of cities. *Discussion Paper Series*, 16. <http://unesdoc.unesco.org/images/0010/001056/105620E.pdf>
- Mayer, M. (2013): New Lines of Division in the New Berlin. In: *The Berlin Reader, A Compendium on Urban Change and Activism*, Edited by Bernt, Matthias / Grell, Britta / Holm, Andrej, Transcript Verlag, 95–106., <https://doi.org/10.14361/transcript.9783839424780.95>
- Mérier, A. (2017): Chômage, services publics... Les chiffres désespérants des banlieues pauvres, <https://www.challenges.fr/politique/chomage-services-publics-les-chiffres-desesperants-des>
- Musterd, S., van Kempen, R. (2005): Large Housing Estates in European Cities, Utrecht, <http://restate.geo.uu.nl/results/Report4/4kec.pdf>
- Munk, R. (2005): Social Exclusion: An Inequality Paradigm for the Era of Globalization? <http://www.gsen.org.uk/publish/pdfs/soc-excl.polf.2005.november.17>.
- Nicolaides, B., Wiese, A. (2017): Suburbanization in the United States after 1945, <http://americanhistory.oxfordre.com/view/10.1093/acrefore/9780199329175.001.0001/acrefore-9>,
- Népszámlálás, 2011. KSH, http://www.ksh.hu/nepszamlalas/teruleti_adatok
- Ondoš, S., Korec, P. (2017): The rediscovered city: a case study of the late post-socialist Bratislava, <http://www.humannageografia.sk/clanky/5.pdf>
- Osztálylétszám 2014, GfK-MTA, <http://marketingkutato.hu/osztalyletszam-2014/>
- Redefining Global Cities, Report 2016, <https://www.brookings.edu/research/redefining-global-cities/>
- Róbert P. (2015): Osztály- és rétegződéskutatási dilemmák a magyar társadalomban GfK Piackutató Intézet és a Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014, „Osztálylétszám” című kutatás, http://real.mtak.hu/30548/1/osztaly_es_retegzodeskutatasi_dilemmak.pdf
- Robinson, W. (2009): Saskia Sassen and the Sociology of Globalization: A Critical Appraisal. <http://www.soc.ucsb.edu/faculty/robinson/Assets/Sassen.pdf>
- Sassen, S. (2014): The city: today's frontier zone, *Glocalisms Issue 3*, <http://www.glocalismjournal.net/Issues/GLOBAL-CITIES/Articles/The-City-TodayS-Frontier-Zone.kl>
- Schoene, M. (2017): Urban Continent, Urban Activism? European Cities and Social Movement Activism, 2017-7-3, *Global Society*, https://www.europeansocialsurvey.org/docs/about/conference/SCHOENE_Urban-Continent-Urban
- Słomczyński, K. M. (ed.) (2002): *Social Structure: Changes and Linkages: The Advanced Phase of the Post-Communist Transition in Poland*. Warsaw: IFiS Publishers, http://polpan.org/wp-content/uploads/2014/05/2002_social-structure_01.pdf
- Sternheimer, K. (2013): Where do Poor People Live? <http://www.everydaysociologyblog.com/2013/06/where-do-poor-people-live.html>
- Statistics Berlin-Brandenburg, 2017 (English edition) https://www.businesslocationcenter.de/imperia/md/blc/wirtschaftsstandort/standort/content/kleine_berlinstatistik_en.pdf
- Sutton, S., Kim, K. (2008): Urban Revitalization in the United States. In: *Policies and Practices, Final Report U.S.* http://www.columbia.edu/cu/czarl/pdf_files/USURRP_Phase_I_Final_Report.pdf
- Szelényi I (2017): Az egyenlőtlenségek és a szegénység növekedése 1970–2015, I. rész, illetve II. rész, <http://ujegyenloseg.hu/az-egyenlotlensegek-es-a-szegenyseg-novekedese-1970-2015-i-resz/> <http://ujegyenloseg.hu/az-egyenlotlensegek-es-a-szegenyseg-novekedese-1970-2015-ii-resz/>

- TÁRKI Monitor 2012, http://old.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20131028_szegeny.html
- Trujillo, J.L., Parilla, J. (2016): Redefining Global Cities, <https://www.brookings.edu/research/redefining-global-cities/>
- Wetzel, T. (2004): What is gentrification? <http://revision.peterhouse.co.zw/Geography/AS%20Level%20Geography/settlement/What%20is%20Gentrification.htm>

Függelék

Ábrák és táblázatok jegyzéke

Ábrák

1. ábra. A világ urbánus és rurális térségei lakosságának a változása, 1950–2050	47
2. ábra. Burgess 1925-os koncentrikus városszerkezeti modellje	51
3. ábra. A világ GDP-termelésének megoszlása (részesezés a globális GDP-ből vásárlóerő paritáson), 2016	67
4. ábra. Az aktív elitcsoportok aránya az összes gazdaságilag aktívhoz képest 10 vizsgált nemzetközi városban, 1991	87
5. ábra. Menedzserrétegek és a jövedelem szerinti koncentrációk a párizsi metropolisztérségben	122
6. ábra. A párizsi népesség társadalmi szerkezetének átalakulása, 1982–2006	123
7. ábra. Berlini városrészek megoszlása társadalmi státus szerint, 2007	127
8. ábra. Bécs kerületei	129
9. ábra. Brüsszel térbeli társadalmi szerkezete	133
10. ábra. Pozsony városrészei	141
11. ábra. Prága városnegyedei	145
12. ábra. A varsói városrészek	151
13. ábra. A magyar főváros népessége 1870 és 2017 között	154
14. ábra. Budapest városszerkezete	188
15. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a budapesti várostérség övezeteiben, 2005	198
16. ábra. A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása, 2005	198
17. ábra. A kettős struktúrájú térbeli társadalmi hierarchia	200
18. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a budapesti várostérség övezeteiben, 2010	202
19. ábra. A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása, 2010	202
20. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a budapesti városrégió övezeteiben, 2014	204
21. ábra. A budapesti várostérség különböző övezeteiben élők havi nettó jövedelem szerinti megoszlása, 2014	204
22. ábra. A diplomával rendelkezők aránya a 25–64 éves korcsoporton belül a vizsgált nyugat-európai fővárosi régiókban és országosan, 2016	215
23. ábra. A diplomával rendelkezők aránya a 25–64 éves korcsoporton belül a vizsgált kelet-közép-európai fővárosi régiókban és országosan, 2016	216

24. ábra. A II újváros-térség átlagához viszonyítva a három különböző fejlettségű újváros-térségcsoport egyes társadalmi jellemzői, 2015	232
25. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint az új városokban részletes övezeti besorolás alapján, 2015	235
26. ábra. A lakosság megoszlása foglalkozási csoportok szerint az új városokban részletes övezeti besorolás alapján, 2015	235
27. ábra. A nagyvárosok és agglomerációs övezetük lakónépesség számának változása 2006 és 2016 között	254
28. ábra. A magyar nagyvárosi térségekben élők költözési szándékai 2005-ben és 2014-ben	256
29. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a 9 magyarországi nagyvárostérségi övezetben, 2005	258
30. ábra. A lakosság megoszlása iskolai végzettség szerint a 9 nagyvárostérségben részletes övezeti besorolás alapján, 2014	258
31. ábra. A népesség foglalkozási csoportok szerinti megoszlása a 9 nagyvárostérségben övezetenként, 2005	260
32. ábra. A népesség foglalkozási csoportok szerinti megoszlása a 9 nagyvárostérségben övezetenként, 2014	260
33. ábra. A lakásárak és a központtól való távolság összefüggései az USA-ban, 2016	273

Táblázatok

1. táblázat. A Fortune Global 500 cégeinek a rangsora a fővárosi koncentráció szempontjából	69
2. táblázat. A top 20 világváros és az ott élő leggazdagabbak száma és aránya (%)	88
3. táblázat. Budapest, az agglomerációs övezet és a budapesti agglomeráció lakónépességszáma 2000, 2005, 2010 és 2016-ban	153

Mutató

- agglomeráció 14, 28, 36, 49, 53, 119, 122, 140, 142, 148, 149, 152, 153, 157, 160, 178, 183, 191, 254, 256, 257, 268
- alacsony társadalmú státusú (városrészek, lakók) 20, 38, 83, 95, 126, 127, 130, 149, 190, 196, 199, 200, 201, 218, 219, 250, 257, 262, 280, 302
- állami beavatkozás/állami szerepek 31, 93, 102, 128, 133, 146–148, 156, 178, 181, 189, 209, 210, 219, 220, 276, 294, 305, 306
- állami lakás(építés) 102, 144, 148, 156, 178, 189, 253
- amerikai városok 31, 32, 46, 47, 58, 79, 81–85, 89, 90, 122, 218, 271–273, 278–280, 294, 300, 305, 306
- Bécs, bécsi metropolisztérség 35, 36, 41, 114, 128–130, 139, 143, 157–159, 166, 214, 215, 219, 275, 276
- befogadás 15, 17–22, 27, 48, 50, 65, 196, 299, 301
- Berlin, berlini metropolisztérség 35, 36, 108, 124–127, 158, 215–219, 275, 276
- bevándorlók 20, 50, 51, 55, 83, 89, 113, 114, 122–130, 146, 148, 151, 152, 191, 219, 249, 261, 278, 297, 303
- Brüsszel, brüsszeli fővárosrégió 35, 36, 114, 130–133, 215, 219, 275
- Budapest Hosszú Távú Városfejlesztési Konceptiója 159
- budapesti agglomeráció 152, 153, 157, 183, 257
- Budapesti Agglomeráció Gazdaságfejlesztési Kiemelt Programja 159, 160
- budapesti nagyvárostérség 36, 152–158, 163–205
- centrum-periféria modell 36, 186–189, 197, 200, 255
- Chicagói iskola 18, 50, 52, 57, 58, 298, 300
- civil társadalom, civil szervezetek 26, 97, 100, 102, 109, 112, 132, 175, 176, 180, 181, 218, 220, 295, 299, 305, 312
- dezurbanizáció 28, 53
- duális város, duális jelleg 26, 30, 81, 120, 121, 130, 150, 212, 213, 219, 294
- dzsentrifikáció 18–21, 26, 29, 30, 35, 38, 40, 59, 84–89, 94, 95, 112, 117, 118, 123, 126–132, 142, 143, 146, 149, 150, 192–196, 201, 209, 212, 213, 216–220, 250, 255, 259, 261, 281, 294, 298, 302, 305
- európai új városok lásd új városok
- Európai Unió 25, 26, 37, 63, 66, 96, 106, 109–111, 113, 114, 131, 143, 153, 305
- európai város 25, 26, 31–34, 41, 46, 48, 54, 55, 93–114, 138, 143, 153, 157, 197, 209, 212, 226, 241–243, 248, 250–253, 267, 274, 275, 294, 300–306
- fejletlen városkörnyék 198, 199, 202–204, 235–239, 243, 258, 259
- fejlett városkörnyék 198, 199, 202, 203, 235–238, 257–259, 261, 263, 266
- fordizmus 49, 53, 94
- gazdagok, gazdagság 16, 19, 26, 51, 59, 71, 72, 81, 83, 87, 88, 120, 131, 139, 142, 144, 147, 150, 166, 169, 170, 233, 247, 248, 263, 264, 294, 297, 301
- Global City Index 131
- globális urbanizáció 14, 18, 28–30, 33, 34, 70, 96, 100, 124, 197, 225, 226, 228, 233, 242, 302, 306
- humánökológia 18, 50, 52, 58, 75, 298
- ingázás 56, 142, 269, 297
- jóléti állam 31, 49, 67, 94, 97, 108, 128, 275, 283

- jövedelmi egyenlőtlenségek 30, 88–90, 102, 109, 110, 121, 130, 149, 180, 181, 232, 234, 253, 283
- Kelet-Berlin *lásd* Berlin
- keleti modell 31, 99, 100, 108, 111–113, 137, 143, 145, 147, 210–213, 251, 295, 298, 302–304, 307, 311
- kelet-közép-európai városfejlődés 98–107; *lásd még* városfejlődés
- kertváros 13, 48, 49, 51, 55, 57, 58, 133, 140, 203, 262, 267, 270, 272, 274, 287
- késleltetett városfejlődés 101, 113
- kiköltözés (a belső városrészekből) 13, 18, 95, 112, 191, 192, 203, 204, 209, 210, 219, 242, 249, 251, 255, 256, 257, 266, 268, 269, 272, 275, 282
- kirekesztés 13–15, 17–22, 27, 30, 54, 59, 89, 90, 96, 110–112, 118, 123, 124, 128, 129, 192, 196, 213, 218, 219, 233, 269, 282, 299, 301, 305, 306
- kommunista időszak 99, 143, 146, 149, 153, 154
- központi üzleti negyed 57, 133, 144, 210, 273
- „kreatív osztály” 89, 132, 150
- külföldi születésű 82, 114, 125, 130
- külváros 16, 57, 120, 144, 146, 188, 198, 201–204, 235–240, 255, 258–261, 263, 266
- lakásprivatizáció 100, 105, 106, 108, 113, 141, 192, 193, 253, 276
- lakópark 15, 56, 72, 86, 142, 147, 151, 152, 192, 203, 204, 214, 256, 261, 262, 269, 287, 303
- lakótelep 15, 40, 41, 49, 54, 55, 100, 103, 123, 125, 137, 140, 146, 148, 150, 152, 188–190, 193, 196, 203, 213, 226, 242, 251, 252, 256, 261, 276, 282–287, 295, 297, 303
- magas társadalmú státusú (városrészek, lakók) 19, 84, 85, 87, 112, 118, 126, 129, 130, 141, 150, 191–196, 209, 215, 216, 219, 261, 279, 295, 297, 301, 303
- metropolizáció 77
- modern urbanizáció 45–59, 98, 291, 296
- modernizáció 25, 33, 35, 99, 104, 139, 154, 210, 228, 262, 292, 294, 302
- multinacionális cégek 64–71, 77, 105, 108, 113, 132, 137, 138, 161, 162, 182, 200, 214, 234, 249, 252, 254, 271, 274
- munkanélküliség 31, 54, 55, 67, 71, 95, 96, 103, 104, 112, 124, 125, 130, 132, 139, 140, 143, 151, 173, 185, 199, 229–231, 236, 260, 262, 278, 279, 283
- nagyvárosi gazdaság 68, 82, 249
- nagyvárosi terjeszkedés 40, 41, 48, 55, 56, 130, 187, 210, 225, 257, 267–276, 278, 297, 307
- népességszám alakulása 25, 28, 29, 32, 46, 55, 95, 100, 152–154, 224, 233, 254, 267
- New Deal (új irányvonal) 85, 271
- new regime (új osztály) 85, 89
- New York 13, 56, 76, 81–90, 120
- Nyugat-Berlin *lásd* Berlin
- nyugat-európai városfejlődés 93–97; *lásd még* városfejlődés
- nyugati-modell 34, 35, 99, 100, 102, 108, 110, 111, 113, 138, 143, 146, 147, 149, 150, 210–215, 217, 295, 298, 302, 303, 307
- önkormányzatok 15, 85, 97, 100, 105, 108, 128, 137, 138, 153, 167, 194–196, 213, 226, 229, 234, 252, 253, 257, 275, 276, 312
- Párizs, párizsi metropolisztárség 15, 35, 36, 41, 87, 88, 95, 114, 119–124, 128, 129, 157, 215–218, 275–282, 285
- Pozsony, pozsonyi metropolisztárség 36, 104, 138–143, 158, 161, 216, 219
- Prága, prágai metropolisztárség 36, 104, 114, 139–147, 157, 159, 161, 216, 219, 261, 275
- privatizáció 73, 100, 104–108, 113, 141, 143, 148, 149, 182, 192, 193, 229, 230, 234, 253, 276
- redisztributív (központosított) elosztási rendszer 93, 100, 102, 137, 155, 175–177, 226
- rendszerváltozás 32, 36, 37, 39, 98, 102, 104–107, 109, 112, 137, 139, 143–146, 148, 153, 156, 156, 182–185, 190–193, 210, 223, 227, 229, 230, 234, 241, 266, 284, 287
- reurbanizáció 28, 34, 95
- szegények, szegénység 14, 15, 19–21, 26, 28–32, 46, 47, 50, 54, 55, 59, 67, 71, 72, 81, 83, 84, 90, 95, 96, 110–113,

- 119–126, 131, 139, 142, 147–152, 180–183, 187–191, 223, 247, 248, 262–266, 269–283, 294, 296–299, 302–307
- szegregáció/elkülönülés 19, 21, 31, 52, 55, 56, 59, 81, 89, 102, 120, 125–130, 149, 150, 175, 190, 209, 216–219, 233, 235, 247, 250, 261, 263, 265, 269, 280, 294, 299–301
- „szerviz osztály” 89
- szociális bérlakás 113, 128
- szocialista új városok *lásd* új városok
- szolgáltatás (szolgáltató szektor) 26, 31, 53, 55, 63, 70, 71, 75–77, 82, 117, 121, 147, 152, 177, 178, 200, 210, 214, 231, 268, 283–286, 296
- szuburbanizáció 13, 18, 28, 34, 48, 95, 100, 106, 112, 118, 126, 130, 141, 143, 146, 147, 149, 152, 183, 184, 189–192, 199, 203–205, 209, 210, 213, 242, 248–253, 259, 261, 266, 268, 270–276, 280, 281, 287, 291, 297, 300
- társadalmi befogadás *lásd* befogadás
- társadalmi dichotómia 38, 46, 56, 152, 203, 219, 257, 278
- társadalmi (térbeli) egyenlőtlenség 15, 17, 18, 21, 30–37, 59, 67, 70–74, 81, 90, 97, 101–103, 106, 109, 121, 126, 137, 139, 148, 154, 175, 182, 187–190, 224, 228–234, 241, 250, 278, 299, 303–305
- társadalmi felbomlás 46, 48, 50, 52, 54, 297
- társadalmi kirekesztés *lásd* kirekesztés
- társadalmi problémák 26, 28, 31–35, 54–56, 59, 71, 95, 102, 103, 113, 133, 139, 151, 190, 192, 223, 225, 247–251, 262–264, 269, 271, 282, 291, 292, 304, 306, 312
- természetes övezetek 52
- tranzaktív elosztási rendszer 93
- új városok 38, 39, 46, 48, 49, 103, 123, 223–243, 270, 275, 286, 295, 301
- underclass 21, 190
- urbanizáció 13, 14, 18, 21, 25, 28–34, 38, 40, 69–72, 75, 93, 94, 112, 120, 124, 140, 147, 223, 224, 225, 226, 228, 234, 242, 268, 271, 281, 291, 292, 296, 297, 302, 306; *lásd még* modern urbanizáció, globális urbanizáció
- városcentrum *lásd* városközpont
- városfejlődés 16, 21, 22, 28, 32–34, 39, 41, 45, 50, 57, 108–114, 140, 142, 158, 197, 203, 212, 226, 243, 248, 257, 267, 275, 293–296, 301–304, 306; *lásd még* kelet-közép-európai és nyugat-európai városfejlődés
- városhoz való jog 21, 305
- városi hálózatok 35, 45, 59, 70, 71, 77, 95, 99, 138, 143, 154, 158, 159, 212, 229, 248, 303, 307
- városi terjeszkedés 40, 41, 48, 55, 56, 130, 187, 210, 225, 257, 267–276, 278, 280, 297, 307
- városközpont 13, 15, 28, 40, 49, 51, 56, 70, 85, 86, 99, 110, 112, 118, 121, 140–142, 144, 186–189, 192, 196, 198, 200, 209, 214, 218, 219, 233, 236, 248–256, 263, 266, 274, 275, 278, 280
- városok jövője 29, 292, 295, 304
- városok közötti verseny 21, 35, 37, 59, 64, 66, 78, 96, 97, 108, 109, 124, 137, 157–161, 185, 231, 312
- városrehabilitáció 18, 20, 85, 106, 117, 145, 146, 149, 189–196, 200, 210, 212, 213, 224, 249, 252, 253, 255, 266, 282–285, 295
- várostervezés 16, 48, 71, 156, 186, 224, 233, 234, 304, 305
- Varsó, varsói metropolisztérség 36, 104, 138, 140, 147–152, 158, 159, 161, 216, 219, 261, 275, 276
- vendégmunkások 20, 113, 124–129
- világmodell 29, 30
- visegrádi országok 106, 110

